TREMTIES
ARCHYVAS

Bronius Antanaitis

ŽODŽIAI IŠ PRAGARO

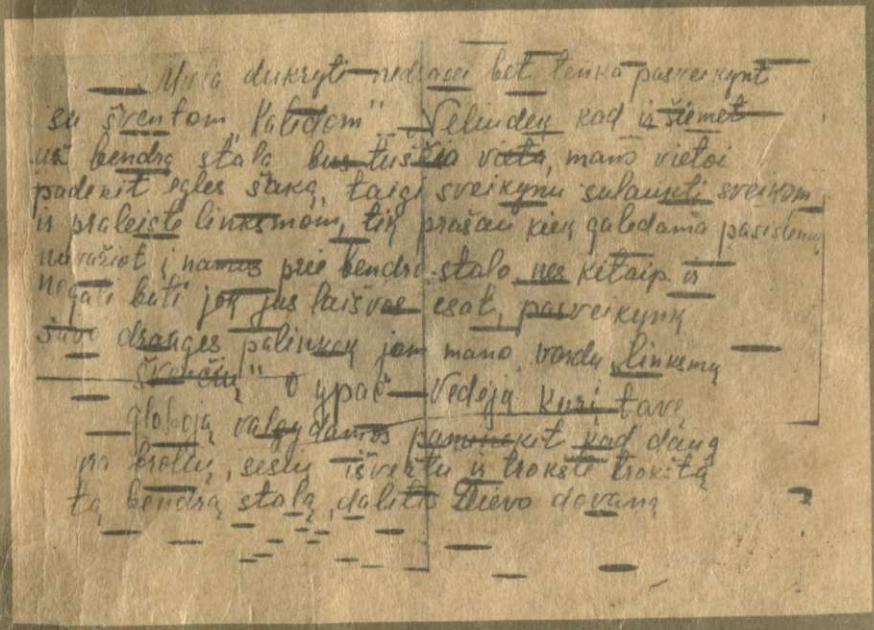

Bronius Antanaitis

ŽODŽIAI IŠ PRAGARO'

Tipiškiausias šių dienų šėtono paveikslas - rusas komunistas

A.Jakštas

Valstybinis leidybos centras
Vilnius 1991

UDK 947.45
An = 134

Redakcinė kolegija

Juozas Aputis, Liudvikas Gadeikis (sudarytojas), Mečys Laurinkus, Marcelijus Martinaitis, Antanas Rybelis, Antanas Tyla

DAILININKĖ **VIKTORIJA DANILIAUSKAITĖ**

I

I ir IV viršelyje - mokytojos Paulinos Matuliauskienės
(kalėjo 1945-1948) laiškas ant tošies dukrai
Vilhelminai Matuliauskaitei, rašytas 1946 m. iš Sežamo, Komi ASSR.

Patikslinimas

Pirmojoje mūsų serijos knygoje - V.Vyšniūno "Šiaurės eskizuose"
apmaudžiai liko nepažymėti kai kurie duomenys:
1 ir 4 viršelyje - Adolfo Inčiūros, Lietuvos karininko, 1941 m. ištremto į Norilską, piešiny

© Antanaitis B., 1991

ISBN 5-89942 - 601 - 2

© Dail. Danilauskaitė V., 1991

KRUVINASIS ANTPLŪDIS

1944 metų pavasarį visiems buvo aišku, kad vokiečiai karą prakišo. Sumušta prie Stalingrado, anglų ir amerikiečių kasdien bombarduojama, vokiečių armija palūžo ir visu rytų frontu traukėsi atgal. Birželio mėnesį apie Panevėžį pasigirdo artėjančio fronto armotų gaudimas. Bolševikų lėktuvai keletą kartų bombardavo miestą.

Vokiečiai nerimavo. Bijodami ekscesų, jie ramino gyventojus pažadais, ragino remti Vermachtą, sakydami, kad jis jokiu būdu neatiduosiąs Lietuvos bolševikams.

Besiartinantis frontas ir bolševikai gyventojams kėlė nerimą. Prisiminę 1940-41 metus, žmonės susirūpino, kas bus? Maskvos radijas šaukė: "Mirtis vokiškiems okupantams ir jų pakalikams!" Prie vokiečių pakalikų bolševikai gali priskirti ir ūkininką, ir policininką, ir kunigą, pagaliau - kiekvieną, kas ne bolševikas.

Frontui besiartinant prie Vilniaus, sujudo, subruzdo visa Lietuva, nes baisus, negailestingas ir žiaurus okupantas atsistojo ant Lietuvos slenksčio. Visais keliais vežimais, dviračiais važiuoti ar pėsti žmonės kaip nuo maro ar dar baisesnės Dievo rykštės pasipylė į Vakarus. Kur jie bėgo, kas jų laukė, niekas nežinojo, bet visi jautė, kad į Lietuvą slenka baisus raudonasis siaubas.

Frontas artėjo prie Panevėžio. Mieste vokiečių skaičius sumažėjo. Išvarė rusų karo belaisvius, iš kalėjimo suimtuosius. Vienus paleido, kitus išvežę už miesto sušaudė. Kalėjimas liko tuščias ir atlapas.

Mieste pasilikti buvo pavojinga. Su šeima išvykau už dvidešimt kilometrų į kaimą pas gimines.

Pavakary baisus trenksmas sukrėtė žemę - paskutinieji vokiečių kariuomenės daliniai Pajuostėje susprogdino aerodromą ir požeminius skysto kuro sandėlius. Naktį dangų nušvietė gaisro pašvaistė - liepsnojo vokiečių padegti Panevėžio malūnai. Matėsi gaisrai rytuose, kur frontas gaudė, matėsi vakaruose, kur vokiečiai traukėsi. Degė Lietuvos miestai, pleškėjo kaimai.

Liepos mėnesio 21 dieną vokiečiai paliko miestą pustuštį, be valdžios.

Kitą dieną anksti rytą į dūmuose paskendusį Panevėžį, šaukdami "ura", sumarmėjo bolševikai, pasipuošę blyno didumo antpečiais, tituluoti carų armijos kariniais laipsniais.

Porai dienų praslinkus, buvo juokinga skaityti bolševikų laikraštuko "В атаку" straipsnį "Как был взят Паневежис". Kiek didvyriškumo, narsumo ir sumanumo parodyta tuščiam miestui užimti! Kruvinos kautynės, kurių niekas nematė ir negirdėjo, vykusios dėl kiekvieno namo. Nesamas vokiečių garnizonas, suprantama, buvęs negailestingai sunaikintas. Bolševikams į nelaisvę patekę tūkstančiai vokiečių ir nesuskaitomi kiekiai trofėjų.

Liepa rytinei Lietuvai - istorinis mėnuo, atnešęs kančių, pažeminimo ir ilgą sunkią rusų okupaciją.

Iškilo baisus ir neaiškus ateities vaizdas. Nusiminę miestiečiai ir kaimų ūkininkai jautė, kad okupacija būsianti labai sunki, nes tokios daugybės okupantų Lietuva dar nebuvo regėjusi. Bolševikų kariuomenės pritvino miestai, kaimai ir laukai. Paskui frontą veržėsi išbadėjusių kolchozninkų, visokių valkatų ir vagių gaujos.

Iš seno rusams savoje tėviškėje gyventi nemiela. Jie visuomet veržėsi tolyn nuo gimtinės, nuo savųjų. Kaip paukščius instinktas verčia rudenį skristi į kitus kraštus, panaši galybė, paveldėta iš protėvių klajokliško gyvenimo, stumia rusus iš namų bastytis. Savo tėviškėse jiems neramu, nemiela. Bolševikams panaikinus nuosavybę, įsigalėjus badui ir nepritekliams, į klajoklišką gyvenimą veržėsi visi, ieškodami išsigelbėjimo nuo mirties. Jie traukė paskui žygiuojančią armiją, amerikiečių aprūpintą ginklais, maisto produktais ir kitokiomis gėrybėmis. Be to, pasklidusi žinia apie sotų Pabaltijo kraštų gyvenimą viliojo juos į Lietuvą.

Amerikiečių pašalpa daug rusų gyventojų išgelbėjo nuo mirties, o bolševikus nuo pražūties. "Neneigiant Raudonosios armijos narsumo, Stalingrado kautynes laimėjo Amerikos ginklai" ir "Klaidinga būtų manyti, jog per mažai sušelpta Sovietų sąjunga, kad dėl tos priežasties turėtų žūti nors vienas Amerikos kareivis", - kalbėjo tuometinis Amerikos prezidentas Ruzveltas.

Bolševikinei valdžiai buvo nesunku sudaryti tokią armiją, nes "tušonkos" galybė buvo didesnė už mobilizacijos įstatymus ir taisykles.

Bolševikai mėgsta, kad jiems įsibrovus gyventojai muštųsi, pjautųsi, skerstųsi, vadinasi - keltų revoliuciją. Lietuvoje to nebuvo. Žmonės pasyviai stebėjo ir sekė įvykius. Komunistai ryžosi krašto ramybę sudrumsti ir susidaryti pretekstą žmones naikinti.

1944 metų vasarą buvo paskelbta okupuotos Lietuvos vyrų mobilizacija. Į šaukimo punktus beveik niekas neatėjo. Prasidėjo vyrų medžioklė - gaudymas, panašus į laukinių žvėrių užpuolimą. Kariuomenės daliniai apsupdavo kaimą arba ištisą apylinkę ir išsivarydavo sugautus vyrus. Nuo tokios medžioklės žmonės bėgo į miškus, lindo į slėptuves. Neradę vyrų, rusai mušė moteris, senius ir vaikus, suimdavo pasiturinčius gyventojus.

Išbėgę į miškus, vyrai namo nebegrįžo. Susibūrę apsiginkluodavo, pasiryžę verčiau žūti, negu eiti nežinia už ką kariauti. Ir taip jau 1944 metų rudenį apie Panevėžį buvo pilni miškai vyrų, pabėgusių nuo rusiškos tironijos. Žmonės juos vadino partizanais, miškiniais, žaliukais.

Vokiečiai labai gerai mokėjo kurstyti vieną tautą prieš kitą, kad nukreiptų dėmesį nuo savo kėslų ir daromų skriaudų. Lietuvos savisaugos dalinius siųsdavo į Ukrainą, Lenkiją, o į Lietuvą atgabendavo ukrainiečių, latvių. Mat kitatautis visada paklusnesnis, kai norima prieš gyventojus pavartoti baudžiamąsias priemones arba paplėšikauti.

Tautų ir nepatikimų asmenų naikinimo procesas vyksta sėkmingiau, kuomet pasėjama neapykantos sėkla. Toje srityje pirmenybė tenka bolševikams. Turėdami daugiametį prityrimą ir ant kitų tautų (Kaukazo, Vidurinės Azijos) kailio išbandytą praktiką, jie elgėsi gudriau už vokiečius. Iš Kremliaus į Vilnių atvyko prityręs sadistas Suslovas. Jo specialybė - sukelti krašte "revoliuciją", o kuomet ji nebereikalinga - sėkmingai numalšinti. "Revoliucijos" tikslas - krašto gyventojų rankomis sunaikinti įtakingus asmenis ir žmones padaryti panašius į palaidą, išgąsdintą gyvulių bandą, kitaip sakant, iš organizuotos,- susipratusios tautos padaryti masę.

1940-41 metais bolševikai Lietuvoje paleido apyvarton gerai išbandytas priemones: areštus, kankinimus, užverbavimus, deportacijas ir žudynes. Sugrįžę 1944 metais lietuvių naikinimo procesui paspartinti jas papildė pačia bjauriausia priemone. Visame krašte pristeigė naikinamųjų būrių (istrebitelnyje časti). Stojančius į tas bandas atleido nuo karinės prievolės ir leido laisvai plėšikauti. Taip iš tautiškai nesusipratusių ir asocialių gaivalų susidarė legalizuoti plėšikų būreliai, kuriuos žmonės vadino "strebitėliais", "strebais", "skrebais" ir panašiai. Tarp miškinių ir strebų vyko žiaurios, tautą naikinančios skerdynės. Strebai talkindavo rusams operacijose prieš miškinius, o miškiniai naktimis užpuldinėjo strebus ir jų pakalikus.

Prieš bolševikus sukilo visas kraštas. Į miškus subėgo daugiausia smulkūs ūkininkai, darbininkai, žemesnių kategorijų tarnautojai, vadinasi, tie, kurių bolševikai atėjo "išlaisvinti". Pilni miškai ginkluotų vyrų laukė, kada didžiosios valstybės įsakys rusams kraustytis iš Pabaltijo ir leisti lietuviams, latviams ir estams atstatyti nepriklausomas valstybes. Tuomet niekas netikėjo, kad sunaikinus hitlerizmą bus paliktas siausti ir vėl pasauliui grūmoti bolševizmas. Manyta, jog Antrasis pasaulinis karas liktų beprasmiškas, jei ir ateityje pasaulinio viešpatavimo avantiūristai kankintų mažas tautas. Tikėta, jog dėl teisingumo bus pareikalauta, kad rusai paliktų Pabaltijį taip, kaip buvo priversti išsinešdinti iš Triesto ir Danijos salų.

Praslinkus keliolikai dienų po bolševikų atsikraustymo, mieste

pasirodė komunistai, karo pradžioje pabėgę į Rusiją. Tuojau pradėtas organizuoti administracinis aparatas. Išlipdyti skelbimai ragino visus tarnautojus grįžti į darbovietes ir užsiregistruoti. Pradžios mokyklų inspekcijoje įsikūrė miesto liaudies švietimo skyrius, kur registravo mokytojus. Užsiregistravome abu su žmona.

Artinosi mokslo metų pradžia. Gavau švietimo skyriaus įsakymą, kad esu atleistas iš mokyklos vedėjo pareigų ir skiriamas į kitą mokyklą mokytoju. Reikėjo grįžti į miestą perduoti mokyklos turtą.

Mieste kariuomenės - ištisa marmalynė. Visos mokyklos ir didesni namai paversti karo ligoninėmis. Mokyklos sukimštos į privačius pabėgėlių namus.

1940 metais užėję rusai nevykusiai stengėsi parodyti savo pranašumą, kultūringumą. Tada jiems buvo griežtai draudžiama viešai keiktis ir plūstis. Kad ir alkani, bet nepuldavo pigių maisto produktų pirktis. Vaiždavo visko pertekusius. Dabar iš karto parodė tikrą veidą. Žmonės išgirdo rusišką "mat", papuoštą jau bolševikų priedais "boga mat", "serdcu mat", "vrot" ir kitokiais "perlais". Vagystės, paleistuvystė, spekuliacija, chamiškumas prasiveržė begėdišku nuogumu.

Turguje kareiviai pardavinėjo naujų gražių mokyklų išlupinėtas durų ir langų rankenas, spynas, prausyklų veidrodžius ir kitokius daiktus. Bitynuose dieną šiaudais aviliuose degino bites ir plėšė medų. Tai šen, tai ten pasigirdo naktiniai apiplėšimai.

Mokyklose darbas buvo labai sunkus. Po pamokų mokytojus varinėjo iš vieno susirinkimo į kitą klausyti visokių instrukcijų ir paskaitų apie vaikų komunistinį auklėjimą. Nebuvo vadovėlių, trūko rašomosios medžiagos.

Iš Rusijos grįžę pabėgėliai buvo netekę 1940 metų bolševikinio karingumo. Prisiragavę raudonojo "rojaus" pyragų, dabar laikėsi pasyviai. Kai kurie aktyvesnius vietinius prilaikydavo sakydami: "Nepulkte per smarkiai, nes dar visko galime sulaukti". Patikimesniems pasipasakodavo Rusijoje matytas ir patirtas baisybes.

Iš rusų čekistų sudarytas dvilypis miesto ir apskrities valstybės saugumas, sutrumpintai vadinamas rusiškais inicialais МВД (Министерство внутренних дел) ir МГБ (Министерство государственной безопасности), pradėjo savo veiklą. Per laikraščius ir agitatorius pradėta valymo kampanija. Imta šaukti, reikalauti suimti buvusios nepriklausomos Lietuvos organizacijų vadovus, aukštesnius valstybės tarnautojus, viršaičius, policininkus ir visus tuos, kurie padėjo vokiečiams. "Nuo Kubiliūno iki seniūno!" - šaukė laikraščiai, radijas ir agitatoriai. Laikraščių žodynas mirgėjo retai girdėtais žodžiais: masės, klasė, marksizmas, leninizmas, sovietiškas, proletariatas, internacionalas, liaudies priešas, sabotažas, diversija, žvalgyba, kontržvalgyba ir t.t., ir t.t.

Kaip ylos maiše, taip ir neapykantos bolševikams lietuviai negalėjo nuslėpti. Rusai jautė ir matė, kad lietuvių tauta jų nepageidauja ir nenori, todėl nepasitikėjimas lietuviais augo kas dieną.

Valymo darbams paspartinti į Lietuvą sutraukė didelius čekistų kariuomenės garnizonus. Prasidėjo masiniai areštai ir trėmimai. Iki pavasario mieste areštuota daug mokytojų ir šimtai gimnazijų mokinių. Kalėjimas nebesutalpino suimtųjų. Kalėjimais paversti Chodakausko, Moigio namų, valsčiaus ir apskrities savivaldybių, geležinkelių rūmų pogrindžiai ir sandėliai.

Gaudė ir grūdo į kalėjimus tuos, kurių artimieji į mišką išėjo, kas geriau gyveno, kas turėjo visuomenėje įtakos ir gerą vardą, kieno giminės pabėgę į Vakarus, buvusius šaulius, tautininkus, policininkus, karininkus, kunigus ir t.t.

Kad žinotų, ką daro, ką kalba žmonės, visą kraštą apraizgė sekliais ir šnipais. Užteko neatsargaus žodžio, kad pakliūtum į čekistų nagus. Įsiviešpatavo tikra šėtonų tironija su negirdėtomis intrigomis ir įskundinėjimais. Baimė ir siaubas sukaustė visą kraštą. Nuo pasaulio pradžios neregėtos skerdynės užgriuvo Lietuvą.

Tarp miškinių ir rusų visame krašte virė tikras karas. Prieš miškinius rusai vartojo visas ginklų rūšis - net artileriją ir aviaciją. Miškinių lavonai buvo tempiami į miestus ir miestelius ir ten gyventojų baimei aikštėse pablokšti keletą dienų nelaidoti gulėdavo. Lavonams atpažinti suvarydavo apylinkės gyventojus. Bijodami keršto ir kančių, tėvai neprisipažindavo žuvusių vaikų.

Susirėmimai su miškiniais paprastai baigdavosi tos apylinkės nusiaubimu ir masiniais areštais. Prie Raguvos rusai durtuvais subadė kunigą Kvederauską, sušaudė buvusį viršaitį invalidą Gasiūną, ūkininką Zarembą. Prie Ėriškių gyvus sudegino Antaną Bieliūną, jo svainį ir dar du žmones.

Prieš buvusią nepriklausomą Lietuvą, jos vadovus ir inteligentiją per laikraščius, radiją ir visą propagandos aparatą paleido srautus šmeižalų, keiksmų. Pagal jų retoriką, nepriklausomos Lietuvos viršūnėse buvę vieni vagys, sukčiai, kankintojai. Visa kunigija, policija ir kultūrinės organizacijos - tai atmatos, kuriems vieta kalėjimuose arba po žemėmis.

1945 metų vasarą mokslas baigėsi baimėje ir nerime.

Frontui nusiritus į Vokietiją, rusų kariuomenės marmalynas iš Panevėžio ir kitų miestų nusigrūdo į Vakarus. Išsikraustė visos karo ligoninės, palikdamos klaikų vaizdą. Mokyklų pastatų visos judamos dalys išlupinėtos, išdraskytos, langai išdaužyti. Mėšlas ir smarvė viduje ir kiemuose.

Kuomet 1944 metais anglų parašiutininkų desantas, nuleistas Norvegijoje, Telemarko provincijoje, prie Rjukano sunaikino atominei

bombai reikalingo sunkiojo vandens gamyklą ir pagaminto vandens atsargas, vokiečiams užgeso paskutinė vilties kibirkštėlė laimėti karą. Jie traukdamiesi ruošėsi kapituliacijai. Prieš tai Himleris Vokietijos vyriausybės vardu kreipėsi į Švediją siūlydamas besąlyginę kapituliaciją Vakarų fronte. Amerikos prezidentas Trumenas apie tai painformavo Staliną, užtikrindamas, jog vienintelė kapituliacijos sąlyga - kapituliacija prieš visus sąjungininkus. 1945 metų gegužės 8 dieną vokiečiai kapituliavo. Kapituliacija pakėlė rusų puikybę. Pergalės ir vėliau Anglijos parlamento rinkimuose konservatorių partijos pralaimėjimo apsvaiginti, bolševikai galutinai nusimetė kaukę ir iškišo plikus raudonojo fašizmo dantis.

NUSIKALTIMAS

Protingi žmonės visais laikais yra pastebėję, kad kiekvienos valstybės doram žmogui nieko nėra brangesnio už laisvę, o nelaisve jis taip bjaurisi, jog nuo jos ginasi ne tik savo turtais, bet ir aukodamas gyvybę.

(Vilniaus vaivada, Lietuvos etmonas Ir vyriausiasis kariuomenės vadas Kazimieras Sapiega)

Dėl laisvės lietuviai yra ne kartą sudėję daug aukų, parodę didelį ryžtą ir didvyriškumą. Pilėnai, Žalgiris, Pabaiskas, paskui 1830 ir 1863 metų sukilimai, knygnešių pasiaukojimas, Nepriklausomybės kūrėjų savanorių žygiai, Giedraičiai ir Širvintos - toli gražu nepilnas tų laikotarpių ir vietovių sąrašas, kur lietuviai priešams ir draugams parodė, kaip moka dėl laisvės kovoti ir aukotis.

Nepriklausomybės laikais Lietuvos kaimuose viena mėgiamiausių dainų buvo:

Tai gražu miške,
Lietuvos krašte!
Paslaptinga yra čia...
Tarp ošiančių miškų.
Šimtamečių ąžuolų
Lietuvis prisiglaus,
Kai jį prispaus.

Dainavo, bet kažin ar tikėjo, kad po kelerių metų žiauri priespauda užgrius mūsų šalį ir lietuviams teks miškuose prieglobsčio ieškoti.

1945 metų miškinių susidūrimai su čekistų kariuomene ir strebais žavėjo Lietuvos jaunimą, kėlė krašte patriotinę nuotaiką. Apie žaliukų žygius sklido džiuginančios žinios, kilo šviesios viltys sulaukti laisvės.

Tų metų pavasarį gavau gydytojų pasirašytą ligos lapelį ir, nelaukdamas mokslo metų galo, išvykau dviem savaitėm pas gimines, gyvenančius vienkiemyje prie didelio miško. Ten turėjau seniai lauktą progą susitikti su miškiniais. Niekuomet neužmiršiu to įspūdingo ir jaudinančio momento, kuomet pamačiau būreliais iš miško išeinančius žaliukus. Ginkluoti, automatais, šautuvais, kulkosvaidžiais ir granatomis. Tarp jų nemaža pažįstamų ir netgi buvusių mano mokinių. Jie buvo panašūs į 1919 metais mano pirmą kartą matytus lietuvius savanorius, kuriuos Kubilius ir Variakojis vedė iš Panevėžio į Kėdainius. Miškiniai už tuometinius savanorius buvo geriau ginkluoti. Bet nuotaikos ir pasitikėjimas - vienodi, kaip sako Šileris: "Engiamųjų ginklas - entuziazmas, didvyriškumas ir pasiaukojimas, tikslas - laisvė".

Miškiniai pasakojo apie sąlygas, privertusias slėptis miškuose, apie pasisekusį kautynių krikštą prie Traupio. Džiaugėsi gyventojų parama. Didžiausią nerimą ir baimę jiems kelią šnipai ir išdavikai, kurie skverbiasi į partizanų būrius, kad progai pasitaikius išduotų rusams. Tokius išdavikus tenka likviduoti, o tai esanti nemaloni pareiga. Dabar jiems esąs įtartinas kitame būryje besišvaistantis Gerutis. Jis buvęs čekistų suimtas ir po kiek laiko paleistas. Čekistai pigiai ir be reikalo nepaleidžia. Partizanai skundėsi vaistų ir tvarsčių trūkumu. Ir dabar turį pas patikimus žmones porą sužeistų vyrų. Be to, neseniai strebai peršovę vienam kaimo berniokui ranką.

Kitą dieną, gavęs vaistų, vėl vykau pas miškinius ir susitikau Gerutį. Jis ginkluotas ėjo mišku. Jo gerai nepažinau, bet buvau girdėjęs, kaip kaimo jaunimui dalinęs priešbolševikinius atsišaukimus. Kartą buvau matęs pas gimines, atėjusį maisto. Dabar jis ginkluotas, iš jo veido tryško didvyriškas nusiteikimas. Geresnio patrioto nereikia.

Miškinių judėjimas ir laimėjimai užkrėtė miestiečius. Jų pagalba vieną naktį persirengę miškiniai išsigabeno sužeistą draugą, kurį bolševikai laikė miesto ligoninėje. Kitą kartą be žinios dingo Šeduvos prokuroras. Pasitaikydavo, kad gyventojų padedami miškiniai išvydavo rusus iš miestelių.

Birželio mėnesį užėjo pas mane mokytojas Vladas Paulauskas su nepažįstamu žmogumi. Paulauską puikiai pažinojau kaip gerą žmogų, patriotą, veiklų lietuvį. Jis mane mokė Panevėžio mokytojų seminarijoje. Panevėžiečių buvo mylimas ir gerbiamas kaipo pagarsėjęs kompozitorius. Jo sukurtos dainos "Savanorių maršas", "Leiskit į Tėvynę", "Jūreivių maršas" ir kitos buvo pasklidusios po visą Lietuvą. Juo visiškai pasitikėjau. Nepažįstamąjį Paulauskas pristatė kaip gerą žmogų, Vilniaus universiteto studentą, atvykusį svarbiais reikalais. Studentas pasisakė važinėjas

partizanų organizuoti. Partizanai veikią palaidais būreliais. Reikią juos suburti į vieningą stiprią organizaciją, todėl jis norįs tuo reikalu pasitarti. Rusai vis tiek turėsią išsinešdinti, ir dabar jau pribrendęs reikalas miškinius suburti į vieną darnią centralizuotą sąjungą. Prašė leisti mano bute su patikimais žmonėmis tą reikalą apsvarstyti. Sutikau. Kitą dieną toks pasitarimas įvyko. Studentas (jo pavardė Maslauskas ar Mastauskas) dar paminėjo kad organizacija būsianti vadinama Lietuvos partizanų sąjunga, sutrumpintai LPS. Pasitarimas buvo baigtas priesaika laikyti tai griežčiausioje paslaptyje.

Kitą dieną gavau įspėjimą pasisaugoti, nes čekistai per kaimynus teiraujasi, kokie žmonės pas mane užeidinėja. Pajutęs, kad mieste padai kaista, vėl išskubėjau į pamiškį pas gimines.

Yra sakoma, kad svarbiausieji gyvenimo sprendimai padaromi per trumpą akimirką. Ją pražiopsojęs gali visą gyvenimą būti laimingas arba pakliūti į pražūtį.

AREŠTAI IR TARDYMAI

Juodam varge paskendus, ir
mūsų žemė rauda,
ir mūsų brolių dienos, ir
mūs tėvų kapai -
Už Tavo vardą tremia, už
Tavo maldą šaudo,
Nutilo jau vargonai, nebe-
skamba varpai

(Bernardas Brazdžionis)

Birželio 26-osios ankstų rytą uošvienė pažadino:

- Kelkis, žiūrėk, kas darosi: pilna gryčia miškinių. Sako, rusai apsupo girią, eina per miškus ir vienkiemius, areštuoja vyrus.

Skubiai apsirengęs, nuėjau į gryčią. Gal koks dvidešimt ginkluotų vyrų pasakojo, kaip naktį sargyba pastebėjusi rusus siaučiant girią.

- Laukuose ir kaime dabar ramiau kaip miške, - kalbėjo partizanai.

Už klojimo pamiškėje pasigirdo vyriški balsai. Manėme, kad daugiau miškinių traukia į laukus. Ėjau pasižiūrėti. Už klojimo pamačiau rusų kareivius, besupančius vienkiemį. Mane pamatę sušuko:

- Стой! Руки вверх!

Pakėliau rankas ir stoviu.

- Иди сюда! - vėl šaukia.

Iškeltomis rankomis, tiesiai per paūgėjusius linus bridau prie kareivių. Tai pamatę miškiniai pasileido į rugius. Rusai šaudydami puolė vytis. Mane paliko dviem kareiviams saugoti. Pareikalavo dokumentų. Padaviau pasą, poliklinikos ir švietimo skyriaus pažymėjimus. Kareivis popierius įsidėjo į kišenę ir nusivarė į kaimą pas dalinio vadą.

Eidamas mačiau daug kareivių, traukiančių iš miško į kaimą. Vieni varėsi surištus vyrus, kiti tempė nešulius daiktų. Vienas, iki ausų šypsodamasis, nešė rašomąją mašinėlę.

Kaime mano ir kitų suimtųjų dokumentus atidavė karininkui. Šis pasakė:

- Raguvoje patikrinsime.

Paskui vartė, žiūrinėjo ir čiupinėjo rašomąją mašinėlę, o kareivis dusdamas aiškino, kur ir kaip ją rado.

- Čia yra banditų štabas, ir mes išsiaiškinsime. Jūs, - kreipėsi į mane, - atvykote iš Panevėžio šia mašinėle spausdinti prieš Tarybų Sąjungą lapelių.

Tuo tarpu į kaimą rinkosi vis daugiau kareivių, atsivarydami naujų suimtųjų - ir vyrų, ir moterų.

Žinia, kad varys į Raguvą, išsklaidė paskutinę vilties kibirkštėlę, kad gal būsiu paleistas. Raguvoje aštuonerius metus dirbau mokykloje, ten buvau šaulių ir tautininkų sąjungos nariu, ten visi mane pažįsta.

Suimtuosius (apie 30 žmonių) surikiavo po keturis ir keliu nusivarė į Raguvą. Priekyje žąsele ėjo apie 10 kareivių, po jų - mes suimtieji, o užpakalyje - būrys kareivių ir du karininkai.

Baisi eisena artėjo prie vienkiemio. Staiga pro langą iššoko 16-17 metų paauglys ir metėsi į rugius. Kareiviai paleido seriją šūvių, ir. bėglys parkrito, karininkas ir kareiviai apstojo ir pasilenkę žiūrėjo. Karininkas išsitraukė pistoletą ir vargšą neatsargų vaikiną pribaigė. Paskui iš trobos išsivedė nukautojo tėvą ir kartu su mumis nusivarė į Raguvą.

Einant mišku, kažkas ne per toliausiai šovė. Mums įsakė lipti į griovius ir sugulti. Keliolika kareivių nubėgo ten, kur girdėjosi šūvis. Po kelių minučių užsiliepsnojo ūkininko daržinė.

Raguvoje mus suvarė į kiemą, kur buvo įsikūrę čekistai, ir susodino ant žemės. Buvo pavakarys, pūtė žvarbus vėjas. Dangus apsiniaukęs. Pro tvoros plyšius į mus žiūrėjo smalsuoliai. Girdėjau šnibždant mano pavardę.

Išėjo būrys čekistų mūsų apžiūrėti.

- Štai šitas, - rodydamas pirštu į mane, aiškino karininkas, - atvykęs iš Panevėžio banditams žinias teikė, antisovietiškus lapelius rašinėjo. Štai, vienoje troboje radome paslėptą rašomąją mašinėlę.

- O, geras paukštis! Čia jį visi pažįsta, jis Raguvoje mokytojavo ir buvo fašistų vadeiva.

- Reikės gerai įpilti, ir jis viską išpasakos, - juokėsi čekistai. Turbūt jau buvo apie mane informuoti.

Čia pat kieme užsikabinę šautuvus sukinėjosi keletas strebukų. Tarp jų pažinau du buvusius mano mokinius - Jušką ir Linartą.

Juškos tėvas buvo geras, neturtingas kaimo siuvėjas. Kai dirbau mokykloje, jis būdavo kasmet išrenkamas į tėvų komitetą. Kodėl sūnus įstojo į strebus, man buvo neaišku ir nesuprantama. Strebuko Linarto motina, atsimenu, mokslo metų pradžioje ateidavo prašyti pašalpos. Jos prašymą visada patenkindavau, nes sūnus, nors ir nelabai gerai mokėsi, bet buvo ramus ir geras vaikas.

Dabar gi aš, rusų suimtas, sėdžiu ant plikos, šaltos žemės ir drebu, o buvę mokiniai saugoja, kad nepabėgčiau. Man norisi patirti, ką jie apie mane galvoja, kaip nusiteikę. Rusams pasišalinus, klausiu:

- Ką tu čia, Poviliuk, veiki?

Jis, nuleidęs galvą ir pasirėmęs šautuvu, tyli.

- Kaip gyvena tėvelis, ar sveikas?

- Ačiū, sveikas...

- Ar mane pažįsti?

- Pažįstu...

Arčiau prieina Linartas Kaziukas. Nežymiu galvos linktelėjimu sveikinasi. Tie vaikai, galvoju, gal nieko blogo čekistams nepripasakos.

Saulei nusileidus, mus suvarė į namų rūsį. Pro geležinius išdaužytų langelių virbus matėsi šaligatviu einančių žmonių kojos. Grindų nebuvo. Po rūsį vaikštant, palaidas, drėgnas smėlys byra į batus. Rūsys vėsus ir tamsus, dvokia pelėsiais ir supuvusiomis bulvėmis. Pasieniuose du paprasti suolai. Aš vienu švarkeliu, be kepurės, nes suimdami kareiviai neleido stipriai apsivilkti. Sėdime ir drebame. Ūkininkai aimanuoja ir keikia savo dalią.

- Dirbi žmogus per dienas kaip juodas jautis, ir dar tave plūsta, keikia, į kalėjimą kiša, šaudo... Jei ne ūkininkai, ką žmonės valgytų, kur dėtųsi. Namie nušautas sūnus, o aš nežinau, už ką suimtas sėdžiu. Kam aš ką bloga esu padaręs? - verkia užmuštojo tėvas.

- Todėl ir šaudo, ir į kalėjimus kiša, kad niekam blogo nedarome. Jei tu būtum buvęs koks laidokas, prasigėrėlis, valkata, dabar valdžioje sėdėtum. Dabar viskas aukštyn kojomis apvirto, - ramina pagyvenęs ūkininkas Bronius Švarlys.

- Kaip gi ten buvo, už ką tavo sūnų nušovė? - klausia nepažįstamas žmogus.

- Už nieką. Pamatėme ateinant kareivius ir puolėme kur kam pakliuvo slėptis. Sūnus šoko pro langą į rugius, čia jį ir nušovė. Aš niekur nebėgau, ir mane suėmė.

Naktį prasidėjo tardymai. Ištardę vienus paleido, kitus perkėlė į kitus

rūsius. Skirstė, rūšiavo iki vidurnakčio. Su manimi paliko trys žmonės. Tardymams nurimus, nuo šaligatvio, girdžiu, patyliais šaukia:

- Mokytojau, eikite čia.

Prieinu ir matau - pro langelį kiša indą šiltos kavos, keletą suteptinių ir šiltą ūkišką paltą.

- Imkite ir niekam nesakykite. Kitą naktį, jei dar čia būsite, vėl ko nors atnešiu.

Geri žmonės per buvusius mokinius perdavė man tuos daiktus. Ir ūkininkai nudžiugo, kad bus šio to užkąsti. Šilta kava ir paltas sušildė, ir aš, susiraitęs ant suolo, užmigau.

Diena praėjo ramiai. Vyrams žmonos atgabeno maisto. Užkandžiavome, šnekėjome. Žinojau, kad ir mane tardys, reikėjo gintis. Bet kaip gintis? Žmoniškų valstybių įstatymai gina suimtąjį nuo tardytojų sauvaliavimų. Jei pats nesugebi, gali pasiimti advokatą. Dabar joks advokatas nesutiktų politiškai apkaltinto ginti. Sovietų sąjungoje nuo politinio kalinio kaip nuo raupsuotojo traukiasi į šalį ne tik pažįstami, bet ir giminės. Jei kas mėgintų užtarti, būtų suimtas kaip bendrininkas.

Naktį mane nuvarė tardyti. Kambaryje už rašomojo stalo sėdėjo karininko uniforma apsitaisęs jaunas čekistas.

Pirmiausia užrašė pavardę, vardą, tėvo vardą, gimimo metus, kur gimęs, mokslo cenzą, kur ir ką dirbau buržuaziniais laikais, kokį turiu nekilnojamą turtą, ar esu buvęs užsienyje. Paskui užrašė žmonos vardą, mergautinę pavardę, mokslo cenzą ir užsiėmimą. Pagaliau surašė brolius, seseris, kur jie gyvena, kuo verčiasi.

Kai viską surašė, išsiėmė iš portfelio dar vieną lapą popieriaus,- patylėjo, akimis pervedė mane nuo galvos iki kojų ir klausia:

- Sakyk, kokiu tikslu iš Panevėžio atvykai į uošvinę?

- Sergu, atvykau į kaimą sveikatos pataisyti, - atsakiau.

- Nepanašus į ligonį... Kodėl nesigydai mieste, kur yra gydytojų, o važinėji į miškus?

- Mieste sunku gauti tinkamo maisto. Be to, grynas kaimo oras man būtinai reikalingas sveikatai.

- Tai kodėl ne su šeima, bet vienas bastaisi?

- Vaikai lanko mokyklą, o žmona neturi atostogų - dirba.

- Klausyk, Antanaiti, nelaikyk manęs kvailiu ir sakyk teisybę, bus daug geriau. Duosiu tik vieną klausimą, į kurį prašau atsakyti aišliiai, be išsisukinėjimų, nes mes viską puikiai žinome. Kokios slaptos organizacijos narys esi? - akimis įsispyręs, užklausė čekistas.

- Nežinau jokios slaptos organizacijos ir jos narys nebuvau ir nesu.

- Meluoji! Mat, mat! Sakyk, kas tai yra Alala?

- Nežinau, - atsakiau, ir širdy pasidarė lengviau, nes LLA - reiškia "Lietuvos Laisvės Armija" - narys tikrai nebuvau.

Čekistas išsišiepė, primerktomis akimis, kuriose blykčiojo sadistiškos liepsnelės, mane kiaurai pervėrė ir pro dantis- iškošė:

- Nežinai, tai Panevėžy sužinosi. Ten mes kitaip pasikalbėsime. Pasikalbėsime tau suprantamesne kalba. Aišku?

Aš galvą nuleidęs tyliu ir galvoju: "Kaip bus, taip, bet daugiau nieko nesakysiu".

Niekšybė ir sadizmas į žmogaus veidą jrėžia bruožus, iš kurių galima pažinti tironą. Nepriklausomybės laikais laikraščiuose kartais būdavo dedamos Lenino ir Stalino nuotraukos. Jų kaip katinų pusiau primerktos akys ir grobuoniška veido išraiška, spindinti įgimta klasta ir žiaurumu, mane šiurpu nukrėsdavo. Lygiai tokios pat išvaizdos buvo ir mano tardytojas, Panevėžio saugumo viršininko padėjėjas Morevas. Tokie žmonės, teroru ardydami ir griaudami kitų laimę ir gerovę, iškraipo savo veido bruožus, sudarko laikyseną. Morevą iš karto pažinau esant piktą, negailestingą čekistą, iš kurio nieko gero nereikia laukti.

Patylėjęs Morevas liepė išimti iš kišenių visus turimus daiktus ir sudėti ant stalo. Išėmiau piniginę su keliai rubliais, laikrodį, šukeles, peiliuką ir nosinę.

- Daugiau ką turi?

- Nieko, - atsakiau.

- Nusimauk žiedą.

Nusimoviau ir padaviau.

Surašė kratos protokolą, į kurį įtraukė tiktai laikrodį ir žiedą, ir liepė pasirašyti.

- Esi areštuotas. Daugiau ir plačiau pasikalbėsime Panevėžyje.

Raguvos buvusios degtinės parduotuvės rūsy išgyvenau savaitę. Per tą laiką paleido keletą, o kitus iškėlė kitur. Likome dviese - aš ir ūkininkas Bronius Švarlys. Strebukai naktį atnešdavo valgyti, dieną - įmesdavo laikraštį pasiskaityti ir liepdavo jį laikyti smėly užkastą.

Liepos pradžioje susodino į sunkvežimį, nuvežė į Panevėžį ir perdavė Panevėžio saugumui, įsikūrusiam Moigio namuose. Iškratė visus ir pasodino kieme įrangtoje daboklėje, vadinamoje "Kapeze" (КПЗ - Камера предварительного заключения).

Kameroje, į kurią mane įstūmė, buvo du žmonės. Vėliau atvarė dar vieną - Jurgį Aleliūną, kurio namuose rado rašomąją mašinėlę. Taigi 2,5 metrų ilgumo, dviejų metrų platumo ir apie trejeto metrų aukštumo kamera turėjo keturis gyventojus, neskaitant cementinėmis grindimis rėplinėjančių uodeguotų kirminų, kurie iš kitoje koridoriaus pusėje esančios išvietės pro durų apačią atšliauždavo į kamerą. Pro duryse padaryta skylę prižiūrėtojas stebi, kas ką veikia.

Apsipratęs ėmiau atidžiau dairytis. Per tą kamerą turbūt perėjo nemažai žmonių, nes sienos nurašinėtos pavardėmis ir vardais. Be to,

stiklu arba nagais įbrėžta Lietuvos rašytojų raštų ir visuomenės veikėjų kalbų ištraukų. Tokiais įrašais norima parodyti dvasios stiprumą ir tuos idealus, dėl kurių kenčia kalinamieji ir visas kraštas. Iki šiol vis neužmirštu gimnazijos mokinės Brazdžionytės įrašo: "Tai kas,, kad monumentų mums niekas nepastatys? Tai kas, kad pasijuoks sukvailinta minia... Mes žūsime, bet neisime kartu su jais ir savo žemės neparduosime".

Kitoje sienoje kažkieno toks įrašas : "Lietuvi, čia patekęs nepalūžk dvasia! Rusas tave užgaulios, keiks ir muš, bet tu būk tvirtas, kaip ąžuols prie Nemunėlio". Toliau dar vienas užrašas: "Daugel mūsų brolių Sibiran keliauja, ir šviesi saulutė tenai bus tamsi. Čia brangiau už auksą juodos žemės sauja, nes kiekvienoj dulkėj čia tu pats esi". Maironio, Vydūno, Jakšto, Brazdžionio ir kitų lietuvių rašytojų minčių perlais nusagstytos bjaurios daboklės sienos. Tų įrašų iš karto nepastebėsi. Tik atidžiai įsižiūrėjus galima juos pamatyti.

Kaip visuose bolševikų kalėjimuose, taip ir čia įvesta Auburn tylėjimo sistema, driaudžianti balsu kalbėtis, dieną miegoti ir snausti.

Vakare 10-tą valandą koridoriuje suriaumojo prižiūrėtojas:

"Отбой!" Vadinasi, suimtieji privalo gulti.

Vidurnaktį, kuomet kaimų ir miestų gyvenimas nurimsta, kuomet išvargę dori žmonės suminga, tada iš savų butų ir landynių išlenda vagys, plėšikai ir eina nedorų darbų dirbti. Kartu su visuomenės atmatomis lyg nakties šikšnosparniai išlenda čekistai ir traukia į dabokles ir kalėjimus. Nakties tyloje prasideda jų darbo dienos.

Iš sienų ir "tapčanų" plyšių išlenda šimtai blakių. Jos bėgioja po veidą, lenda užantin, kanda ir čiulpia kraują. Mūsų žmonės, nebuvę kalėjime, nėra matę tų bjaurių, smirdinčių sutvėrimų. Jiems kalėjimo blakės ne mažesnė pabaisa už čekistus.

Pačiame vidurnakty pasigirdo žingsniai, raktų žvangėjimas, kamerų durų varstymas. Po kiek laiko pasipylė keiksmai:

- Становись, падло, лицом к стене! Снимай пиджак!

Supratome, kad atvarė naują žmogų ir jį krečia. Sugirgždėjo mūsų kameros durys, ir čekistas keikdamas įstūmė suimtąjį.

- Ложизь, падло! - suriko stumdamas žmogų.

Šis virto kaip maišas ant Aleliūno.

Dabar mažutėje kameroje buvome jau penki žmonės. Pašnibždomis įsikalbėjome. Įstumtasis pasisakė esąs Panevėžio pašto inžinierius. Suėmė jį, panaudoję klastą. J paštą kažkas paskambino ir pasisakė esąs iš Vilniaus atvykęs į Panevėžį ryšių reikalais. Prašė inžinierių skubiai atvykti į pašto skyrių prie geležinkelio stoties. Nuvykęs inžinierius tikrai rado nepažįstamą žmogų, kuris pasisveikinęs pakvietė sėstis į mašiną. Įlipęs pasijuto esąs suimtas, nes automobilyje buvo dar du žmonės, kurie įsakė

inžinieriui gulti, kad praeiviai nematytų. Vežė jį ratu įvairiomis gatvėmis ir iš kitos miesto pusės atvežė į saugumo kiemą. Dabar koridoriuje iškratė ir įstūmė į mūsų kamerą.

Areštuodami, laikydami kamerose, tardydami bolševikai vartoja erzinančias ir nervinančias priemones, kad suimtasis visada jaustų baimę ir siaubą. Tai tik dalis tos permanentinės tironijos, kuri lydi suimtąjį visą kalinimo laiką.

Auštant, o kartais jau saulei patekėjus į kameras grąžinami žmonės. Tada baigiasi naktiniai tardymai.

Iš gretimos kameros pasigirdo į sieną tauškėjimas - Morzės abėcėlės garsai. Inžinierius tuos smūgius ėmė kartoti. Užsimezgė telegrafinis pasikalbėjimas. Iš tardymo grįžęs žmogus telegrafavo:

- Mane baisiai sumušė...

- Už ką mušė? - klausia inžinierius.

- Verčia prisipažinti...

- Kuo mušė?

- Kumščiais, kojomis, gumine žarna...

Kuomet vieną avį kerpa, kitoms kinkos dreba. Vadinasi, ne geresni pyragai ir mūsų laukia. Nuščiuvome ir tylime. Pagaliau nuovargis ėmė merkti akis, ir mes sumigome.

Šeštą valandą prižiūrėtojo šauksmas "Подьем" prikėlė.

Paskelbus "pod'jomą", nebemiegosi, nors ir kelias naktis būtum be miego. Čia toks režimas, kad nuo šeštos ryto iki dešimtos vakaro negalima miegoti, snausti, balsu kalbėtis. Draudžiama skaityti, lošti šachmatais ir šaškėmis. Rytą šiek tiek lengviau. Kameros, koridoriaus ir išviečių valymas išblaško, užsimirštama, kur esi ir kas laukia. Dieną - tikra kančia. Tvankus ir sunkus oras, kapų tyluma, gaubianti kalėjimą, vienodas sėdėjimas arba stovėjimas lenkte lenkia galvą, ir snaudulys taip suima, jog rodos - virsi ant grindų ir užmigsi kiečiausiu miegu. Liepos mėnuo buvo labai gražus ir šiltas. Saulė dangumi ritinėjosi, ir mūsų nedidelėje kameroje buvo tiesiog nepakenčiama.

Išsikamavome keliolika dienų, o tardyti nė vieno nešaukė. Laikui paįvairinti pašnibždomis pasakodavome gyvenimo įspūdžius, skaitytų knygų turinį, klausydavome pasakojimų apie rusų su miškiniais kautynes prie Rozalimo, Smilgių ir kitose vietose.

Pirmąjį tardė Jurgį Aleliūną. Išsivedė jį dieną. Po kelių valandų grįžo raudonas kaip virtas vėžys.

- Blogai, vyrai, - pradėjo nedrąsiai Aleliūnas, - klausinėja apie banditus, kur jie slapstosi, kas remia, kokios jų pavardės ir t.t. Sakiausi nieko nežinąs, su banditais pažinčių neturįs. Dabar grąžino į kamerą, liepė gerai apsigalvoti, o vakare vėl sakėsi pašauksią. Dabar nemušė, bet vakare žadėjo kitaip pasikalbėti.

Naktį apie dvyliktą sugirgždėjo raktai, ir prižiūrėtojas išsivedė Aleliūną. Sugrįžo jis auštant ir nieko nesakęs atsigulė. Nemiegojo Aleliūnas, nemiegojome ir mes. Be žodžių žinojome, kodėl jis tyli.

Dieną Aleliūnas tyliai man papasakojo, kaip jį tardė. Iš karto gražiuoju klausinėjo, bet nieko neišgavę pasišaukė dar porą rusų. Tardytojai pasišalino. Tie du rusai puolė Aleliūną mušti. Sumušę nusitempė į rūsį. Pastatė prie sienos ir užsitaisė šautuvais.

- Viską prisipažink, nes kitaip iš čia gyvas neišeisi! - atstatę šautuvus šaukė.

Aleliūnas tylėjo. Baisus trenksmas, ir ant galvos pasipylė tinkas. Ausyse spengė, per dulkes ir parako dūmus nieko nesimatė. Pasigirdo juokas, ir tada Aleliūnas suprato, jog šovė norėdami pergąsdinti. Po to vėl nuvedė į kambarį ir atidavė tardytojui. Šis paklausinėjęs, prigąsdinęs grąžino į kamerą.

Kitą dieną Aleliūną vėl išsivedė. Dabar jau nieko nebeklausinėjo ir prižadėjo paleisti. Liepė apie tai kameroje pasisakyti, kad mes duotume namiškiams parnešti laiškų. Laiškų, žinoma, mes nerašėme. Pavakary Aleliūną paleido, ir mes jo daugiau nebematėme.

Praslinko dvi savaitės, o manęs vis dar netardo! Išvarė į kalėjimą inžinierių ir kitus, kuriuos šitoje kameroje radau. Palikau vienui vienas. Baisiai nuobodu. Naktį blakės neduoda miegoti. Kiek jų būdavo, visos apnikdavo mane vieną. Kartą per savaitę gaudavau iš žmonos maisto ir skalbinių. Siuntinėlius tardytojai it prižiūrėtojai stropiai iščiupinėdavo, produktus supjaustydavo, sutrupindavo - žiūrėdavo, kad nė mažiausias kąsnelis popieriaus nepatektų į kamerą.

Vieną sekmadienį užplūdo nauji žmonės. Suėmė daug gimnazijos mokinių. Išskirstė juos į visas kameras. Pas mane įvarė aukšto ūgio, dailaus sudėjimo vaikiną Algirdą Ločerį. Vargšas labai krimtosi, kad nebeteksią groti akordeonu. Keletą dienų su juo teko išbūti. Nurašė jis visas sienas gaidomis ir vis pirštais barabanydavo sau į pilvą, atseit - grodavo. Vedamas į kalėjimą, parpuolė ant kelių ir graudžiai verkdamas meldėsi.

Nepriklausomoje Lietuvoje ir kitoje kultūringoje valstybėse suimtajam per 24 valandas privalo pateikti kaltinamąjį aktą arba paleisti. Bolševikų suimtajam kaltinimui pateikti nėra jokio termino. Žmogus gali išsėdėti mėnesį, metus ir dar ilgiau ir nežinoti, kodėl suimtas. Jeigu ir bolševikinė prokuratūra neranda kaltinamosios medžiagos bylai sudaryti, tai čekistų "ypatingasis pasitarimas" ("особое совещание") gali visiškai nekaltą žmogų už akių "nuteisti" dešimt ir daugiau metų kalėti arba net ir mirties bausme. Čekistų valia ir galia - neribota.

Pagaliau vieną dieną prižiūrėtojas nuvarė mane pas tardytoją. Už

stalo sėdėjo kariškai apsitaisęs žmogus ir krapštėsi popieriuose. Pavartęs bylą, paklausė lietuviškai:

- Pavardė?

Atpyliau pavardę, vardą, tėvo vardą ir t.t.

- Už ką suimtas? - vėl klausia.

- Nežinau, kaime pas gimines pripuolamai sulaikė kareiviai. Nuvarė į Raguvą. Ten tardytojas klausinėjo, kokiai slaptai organizacijai priklausau. Gal jtaria esant pogrindžio organizacijos nariu.

. - Mes nieko neįtarinėjame ir suimame tik tuomet, kai gauname konkrečių įrodymų apie nusikaltimą. Vadinasi, tamsta esi slaptos organizacijos narys ir nenori prisipažinti.

- Jeigu jūs tikrai žinote, tai kam tada reikalingas mano prisipažinimas? Turite įrodomų faktų ir teiskite, o aš įrodysiu, kad nekaltas.

- Mums reikia suimtąjį ne smerkti, bet jam padėti, kad suprastų kaltę ir tikrai gailėtųsi. O tai jis gali padaryti nuoširdžiai prisipažindamas. Patariu apsigalvoti ir neišsisukinėti. Tada bus geriau ir jums, ir mums. Jums nebereikės vargti, o mums - gaišti. O dabar pasakykite, kur gyvenote ir ką veikėte vokiečių okupacijos metu?

Pasisakiau gyvenęs ir dirbęs Panevėžyje mokytoju.

- Jūs žinote, ir niekam ne paslaptis, kad Lietuvoje vokiečių niekas nekentė, ir daug žmonių pavieniui ir organizuotai veikė prieš juos. Kokias slaptas organizacijas žinote, kurios veikė prieš vokiečius?

Jau anksčiau buvau girdėjęs, kad bolševikai domisi žmonėmis, veikusiais prieš vokiečius. Jie žino, kad žmogus, veikęs prieš vokiečius, gali veikti ir prieš bolševikus. Pagaliau jie puikiai žino, kad patys nė kiek ne geresni už vokiečius, kad lietuviams vokietis ar rusas yra tas pats velnias. Pasakiau, kad tokių organizacijų neteko girdėti.

- Netiesa. Jūs žinote, nes ir pats buvote nariu.

- Turite įrodymų? - paklausiau.

- Jei reikės, pateiksime, nors čia ir nėra nusikaltimo. Dabar sakykite, kokius slaptus lietuviškus laikraščius teko skaityti vokiečių okupacijos metu?

Meluoti negalėjau, nes vokiečių laikais turbūt Lietuvoje nebuvo žmogaus, neskaičiusio tokio laikraščio. Atsakiau, jog teko skaityti "| laisvę". Tardytojas nušvito ir klausia:

- Iš kur gaudavote tą laikraštį. Kas duodavo ir platindavo?

- Rasdavau įmesta laikraščių dėžutėje.

Dar keletą minučių paklausinėjęs, perdavė mane sargybiniams, kad nuvestų į daboklę.

Kameroje buvome keturi žmonės. Papasakojau, kaip mane tardė, ko klausinėjo.

- Kodėl bolševikams nepatinka tokie žmonės? - klausia šeduvis, gerai apsitrynęs vaikinas. - Aš tokius apdovanočiau už nupelnus, o jie - suiminėja.

Jaunas Šeduvos moksleivis, suimtas už proklamacijas, paklausė:

- O kuo gi skiriasi vokietis nuo bolševiko? Jei nežinai, aš pasakysiu:

Dvi birbynės, vienas tonas,
Tai Berlynas ir Maskva.
Viens raudonas kaip Šėtonas,
Antras - rudas kaip šuva.

- Teisingai sudėta! - patvirtino pirmasis.

Jeigu kokia galybė staiga atskleistų ir parodytų žmogaus ateitį, nuo siaubo gal žmogui liežuvis sustingtų, gal širdis nustotų plakusi. Buvau skaitęs, daug girdėjęs ir 1940 metais ant savo kailio patyręs bolševikinio "rojaus saldybių", bet negalėjau įsivaizduoti ir nesitikėjau sulaukti to, ką teko patirti kalėjimuose ir priverčiamųjų darbų stovyklose. Jeigu mūsų žmogaus nebūtų" lydėjęs gražus optimizmas, maža būtų buvę pasiryžėlių gyvenimą pasitikti ir iškęsti. Optimizmas daug žmonių pražudė, bet ir daugeliui suteikė jėgų bei ištvermės. Lietuva tuomet gyveno šviesiomis iliuzijomis, kurios atrodė tokios realios, gyvenimiškos.

Praslinkus dviem savaitėm po pirmojo tardymo, vidurnaktį iš kieto miego pažadino raktų barškėjimas. Prasivėrė durys, ir išgirdau:

- Antanaiti, apsirenk!

Šiurpulys perbėgo per kūną ir burna išdžiūvo. Tardymai vidurnaktį nieko gero nežada.

Gera būdavo Nepriklausomybės laikais, kuomet po sunkių darbų mokykloje nuvargęs eidavau ilsėtis. Naktis kaip motina glausdavo, ir ramus miegas teikdavo jėgų ir energijos rytdienos darbams. Tuomet nekildavo minčių, kad vidurnaktį kas verstų iš patalo, darytų kratą, suiminėtų žmones. Dabar gi naktis neša nerimą ir baimę ir suimtiesiems, ir nesuimtiems. O laisve, kokia tu brangi Dievo dovana žmogui! Čia, kalėjime, dar labiau juntama tavo vertė.

Ginkluotas sargybinis nuvarė į saugumo namus. Už rašomojo stalo pamačiau jau iš Raguvos pažįstamą MGB viršininko pavaduotoją Morevą, kuris tuomet žadėjo Panevėžyje su manimi kitaip pasikalbėtis.

- Sėskis! - parodė prie krosnies kampe taburetę. - Tu, Antanaiti, gudrus paukštis. Išsisukai 1941 metais, bet dabar nebeišsisuksi. Pakliuvai į tikrų čekistų nagus. Dabar karas, ir mes su fašistais ceremonijų nedarome. Juk tu persisunkęs fašistas, fašistinių organizacijų vadeiva. Visą mėnesį tavęs netardėme ir rinkome žinias. Dabar turime tiek medžiagos, jog galime ir šiandieną sudaryti bylą ir nuteisti. Bet tu turėsi dar pats išpasakoti, ką darei ir ką veikei paskutinėmis dienomis. Na, pasakok!

- Aš nieko neveikiau ir neturiu ką pasakoti. Kad Raguvoje buvau

organizacijų pirmininku, tas tiesa, ir aš nesiginu. Buvo Lietuvos valstybė, kurią pripažino Sovietų sąjunga ir turėjo su ja diplomatinius santykius. Aš buvau tos valstybės pilietis mokytojas ir dirbau pagal įstatymus. Organizacijos, kurių nariu buvau, buvo legalios, tai kur čia mano nusikaltimas?

- Tu manęs neagituok! - trenkė kumščiu į stalą, - bet pasakok, ko klausiu!

- Duokite klausimus, nes nežinau, ko norite.

- Ką veikei paskutinėmis dienomis?

- Nieko neveikiau, nes sirgau.

- Nieko sau ligonis! Jei būtum sirgęs, tai per mėnesį būtum čia išgaišęs. Kokiais reikalais važinėjai į uošvinę ir pas Švarlį?

- Uošvinėje ilsėjausi, o pas Švarlį buvau sviesto pirkti, - atsakiau, žiūrėdamas tardytojui į akis.

- Kas yra Alala (LLA) ir nuo kurio laiko esi jos narys?

Šis klausimas mane įtikino, kad jis nieko nežino ir kartoja tą patį, manydamas, kad imsiu ir prisipažinsiu. Todėl drąsiai atrėžiau.

- Nesuprantu, ko jūs klausiate. Juk esu anksčiau sakęs, jog apie LLA nieko nežinau ir jos nariu nesu buvęs.

- O Gerutį ar pažįsti?

- Kokį Gerutį? - nustebau.

- Ot, ... mat, mat! - nusikeikė ir išraudęs atsistojo. - Ogi Maženių mokytoją Joną Gerutį ar pažįsti?

"Sakyti ar nesakyti", galvoju. Juk vakare prieš suėmimą mačiau ginkluotą Gerutį miške. Aišku, jis ir dabar ten tebėra. Atsakiau:

- Nepažįstu, bet esu girdėjęs, kad jis buvęs suimtas ir paskui paleistas.

Klausimų ir išsisukinėjimų dvikova įerzino Morevą, o aš dar labiau užsispyriau gintis.

Tardytojas užrakino kambario duris ir raktą įsidėjo į kišenę. Išraudęs priėjo ir klausia:

- Sakyk, ar pažįsti Gerutį?

- Ne, - atsakiau.

Ištarus "ne", smogė kumščiu per veidą vieną, kitą, trečią kartą ir vėl klausia:

- Pažįsti Gerutį?

Aš tyliu. Įsiutęs rusas ėmė mušti per sprandą, per pažandės, kaklą, krūtinę. Pasipylė iš nesišsemiamo rusų "gražbylystės" arsenalo srautas bjauriausių keiksmų su "v rot, tvoju mat, boga mat, serdcu mat, dušu mat" ir t.t. Po kiekvieno "mat" kirto smūgį, spyrė koja. Paskui smogė muščiu į pilvą, po krūtine. Baisus skausmas atėmė žadą, susiriečiau ir kaip žuvis, išmesta ant ledo, žiobčiojau, negalėdamas atgauti kvapo. Tardytojas atsitraukė. Turbūt smūgis į pilvą sukėlė reikiamą efektą. Man pasidarė

baisiai negera. Išpylė prakaitas, net skalbiniai ir plaukai liko šlapi. Kojos ėmė drebėti, ir aš susmukau ant taburetės.

- Na, pažįsti Gerutį? - vėl klausia.

"Blogiau gal gi jau nebebus", pagalvojau ir nusprendžiau gintis.

- Nepažįstu, - atsakiau.

- O jeigu aš tau dabar į į čia atvesiu? Ką tu tada sakysi?

- Atveskite...

- Ну, блядь, учти! - nusikeikė čekistas ir pagrasino gumine žarna.

Atsirakinęs duris šūktelėjo kažkam, kad atvestų Gerutį.

"Papuskite jam į uodegą", pagalvojau. Gerutį palikau miške ir dabar buvau tvirtai įsitikinęs, jog čekistai mane gąsdindami išėjo Gerutį atvesti, kad greičiau prisipažinčiau. Ir kaip nustebau, kuomet po keliolikos minučių į kambarį įėjo čekisto lydimas Gerutis. Rankos užpakaly surištos, plaukai ant kaktos uždribę - tikras banditas.

- Pažįsti jį? - klausia Morevas, rodydamas mane.

- Pažįstu - tai mokytojas Antanaitis, - atsakė Gerutis.

- Kur su juo susipažinai?

- Jo uošvinėje. Jis dažnai ten atvažiuodavo ir po keliolika dienų išbūdavo.

- Ką jis ten veikdavo?

- Nežinau, bet matydavau su miškiniais kalbant ir vaikščiojant pas Švarlį radijo klausyti.

Nebeiškenčiau ir sušukau:

- Melagi tu, niekše! Aš tavęs nepažįstu ir nė karto su tavimi nesikalbėjau. Kartą esu matęs, bet nežinojau, kas tu esi, - rėkiau, norėdamas parodyti, kaip reikia toliau laikytis.

- Neišsisukinėk, Antanaiti, prisipažink, ir mums bus lengviau ir geriau, - pasakė Gerutis, ir jį išvedė.

Tardytojas vėl užrakino duris ir keikdamas prišoko prie manęs.

- Tai su banditais draugavai ir dar akiplėšiškai meluoji, kad Geručio nepažįsti, kad apie LLA nieko nežinai?!

Pačiupęs ant medinio koto pritaisytą brezento ir gumos žarną, ėmė kirsti per pečius, per nugarą. Iš karto labai skaudėjo, bet vėliau kūnas užtirpo, ir pasidarė baisiai karšta. Aš tylėjau. Rusas galutinai įsiuto. Partrenkė mane ant grindų ir ėmė kojomis spardyti. Stiprus bato smūgis į nugarą ties juosmeniu, ir aš iš skausmo pašokau ir užsidengiau taburete. Čekistas ją ištraukė ir abiejų rankų delnais pakaitomis ėmė mušti per veidą.

- Dabar jau pažįsti Gerutį? Dabar jau žinai LLA! - šaukė Morevas.

- Nepažinau jo, nepažįstu. Apie LLA nieko nesu girdėjęs, - kartojau daugiau automatiškai negu sąmoningai.

- Ar Gerutis miške vaikščiojo su banditais?

- Nemačiau, nežinau, aš jo nepažįstu, - kartojau vis tą patį.

- Koks tu svoločius ir kaip nachališkai meluoji! Bet aš tave priversiu, ir tu kaip per išpažintį viską išklosi.

Išsitraukė iš kišenės raktą, paėmė nuo staliuko du pieštukus, sudėjo juos man į rankos tarpupirščius ir abiems rankom ėmė pirštus spausti. Skausmas - neapsakomas. Aš visa gerkle ėmiau šaukti.

- Nutilk, svoločiau! - suriko rusas ir liovėsi spaudęs.

Kažkas pasibeldė į duris, ir Morevas atrakino. Įėjo rauplėtu veidu, lyg ant jo velnias botų pupas kūlęs, kitas rusas.

- Ko jis čia bliauna? Nemoki susitvarkyti!

Pačiupęs mane, pavertė kniūbščią, švarką užvertė ir susuko juo galvą, o pats atsisėdo ant sprando.

- Dabar kirsk!

Vėl krito kirčiai, spardymai. Nieko nebegalėjau prisiminti, kas buvo. Pajutau, kad pila ant galvos vandenį. Pakėlė ir pasodino ant taburetės. Padavė stiklą vandens. Turbūt baisiai atrodžiau, nes abu karininkai keistomis šypsenomis žiūrėjo ir pašnibždomis tarėsi. Paskui Morevas prašneko:

- Tai štai, Antanaiti, dabar čia tau tiktai gėlelės, o vaisiukai bus vėliau. Dabar mušėme bizūnu, o kitą kartą mušime lazda, kol pasidarysi švelnutis, plonutis ir skaidrus kaip stiklas (тонкий, звонкий и прозрачный). Su liaudies priešais čekistai ne kovoja, bet juos naikina. Nedidelis daiktas, jei tu čia ir nusispardysi: bus dar tyriau ir geriau, nes nebus kas sovietišką orą teršia ir gadina. Mes nieko nepasigailime ir niekam neatleidžiame. Mes - čekistai!

Po to parašė tardymo protokolą ir liepė pasirašyti. Protokole buvo surašyta tik tai, kas reikalinga kaltinamajai medžiagai sudaryti, ir nieko, kas galėtų man palengvinti.

Buvo gerokai praausę, kuomet pats Morevas, užsitaisęs revolverį, nuvarė mane į daboklę. Koridoriuje pastatė veidu į sieną. Iš vienos kameros žmones perkėlė į tą mažiukę kamerą, kurioje aš buvau, o mane, sumuštą ir nuplaktą kaip tą Voltero Kandidą, vieną uždarė didelėje kameroje, kurioje lasvai galėtų tilpti apie 20 žmonių.

Pakliuvęs į čekistų nagus, buvau nusistatęs ir tvirtai pasiryžęs pakelti bet kokį terorą ir smurtą. Ruošiausi tai sutikti drąsiai, be baimės. Po šios pirmos kankynės, vienas įmestas į kamerą, pajutau, kaip visas kūnas degte dega, galva svaigsta, nugaroje baisus dieglys atsistojo. Sunkios mėšlungiškos spazmos riečia į krūvą ir verčia vemti. Mat visas fizinio skausmo ir kančios sunkumas pajuntamas praslinkus kokiai valandai po kankinimo. Kažkokiomis putomis išsitąsęs, pajutau didelį silpnumą. Išpylė prakaitas, kojos ėmė drebėti. Dvasią apėmė gilus liūdesys ir sielvartas, o pasiguosti, nelaime pasidalinti nėra su kuo. Dingo noras

gyventi, ir protas nebematė jokios išeities. Kitą naktį vėl muš, vėl kankins ir spardys. Ar beištversiu? Išblėso paskutinė vilties kibirkštėlė. Ateitis iškilo niūriausiomis spalvomis.-Prieš mano valią ir pastangas susitvardyti žirniais pabiro ašaros. Už ką aš kenčiu? Kam esu blogo padaręs? Tie žmonės, kurie taip bjauriai plūdo, taip skaudžiai sumušė ir pažemino, manęs anksčiau nepažino ir dabar matė pirmą kartą. Iš kur ta žmogaus neapykanta, iš kur tas baisus sadizmas?

Dostojevskis "Idiote" sako, kad savo paties niekingumo ir menkystės jutimas turi tokią ribą, kurią peržengęs žmogus ima jausti milžinišką niekšiškų darbų pomėgį. Į čekistų eiles ir parenkami tokie niekingumo ir žmogiškos menkystės ribas peržengę žmonės. Kai tokie tipai atsiduria privilegijuotoje padėtyje, doriems žmonėms neįmanoma išvengti jų tironijos. Apie čekistus Leninas ne veltui rašė: "Be tokios įstaigos darbo žmonių valdžia negali gyvuoti".

Sėdžiu ir bijau gulti, nes visur labai skauda. Prižiūrėtojas pro durų skylę dažnai stebi, ką aš veikiu. Mato, kad nesirengiu gulti, praveria duris ir tyliai sako:

- Gulk!

- Negaliu, - sakau, - labai skauda.

- Niekis - taip jums reikia. Jus visus, fašistus ir banditus, reikia sušaudyti...

Pasiklojau paltą ir šiaip taip prisitaikęs atsiguliau, bet užmigti negalėjau. Spirdamas į nugarą, Morevas turbūt smarkiai sutrenkė inkstus, nes vos tik pasijudinus baisus skausmas kaip elektros srovė perbėga iš nugaros per šlaunis. O čia dar iš visų pusių apniko šimtai blakių.

Patekėjusi saulė nušvietė dangų, šviesiau pasidarė ir kameroje. Matau ant sienos anglimi nupieštą kryžių ir po juo parašyta: "Dievas mūsų prieglauda ir stiprybė, veikiausioji pagalba varguose". Tą kryžių piešė ir užrašą rašė, žinoma, toks pat nelaimingasis kaip ir aš. Tokioje būklėje tikinčiam vienintelė paguoda - malda. Meldžiasi žmogus ir tiki, kad Dievas mato tą baisią neteisybę žemėje, tiki ir laukia atpildo už patirtas skriaudas ir kančias. Juk negali būti, kad tikėjime atšalę atėjūnai, sumynę ir sutrypę žmogaus teises, atėmę laisvę, tyčiodamiesi iš viso, kas žmogui brangu ir šventa, paliktų čia mūsų tėvynėje siausti ir naikinti mūsų tautą. Ne! Dievo teisingumas šito nepakęs. Bolševizmas turi būti jei ne sunaikintas, tai bent pažabotas.

Kitoje vietoje smulkiausiomis raidėmis parašyta: "Kai žmogus kenčia už tėvynę, jo skausmą jaučia visa tauta!" Šitokiais užrašais kaliniai reiškia protestą ir demonstruoja savo įsitikinimus. Tie užrašai abejingiems suteikia dvasios stiprybės.

Netrukus paskelbė "podjomą". Stenėdamas ir vaitodamas atsikėliau. Ant lango radau paliktą stiklo šukę. Pridėjau ją prie bato aulo, ir išėjo

veidrodis. Pažiūrėjau į jį ir pats savęs nebepažinau. Visas veidas juodas, akys užtinusios, sprandas ir pažandės taip suputusios, jog ausys tarsi duobėse prasmegusios. Pečiai, krūtinė ir šlaunys - vienos mėlynės. Mažiausias krustelėjimas sukelia nepaprastą inkstų skausmą.

Daboklėje suimtieji maitinami duona ir vandeniu. Per dieną duodama 600 gramų duonos ir rytą puodelis karšto vandens - "kipiatoko". Man duonos atnešė daug mažiau negu kitas dienas.

- Esi karceryje, - pareiškė prižiūrėtojas, - todėl gausi 300 gramų per dieną.

Valgyti nenorėjau. Nors diena buvo karšta, mane krėtė drebulys, svaigo galva, burna džiūvo. Prižiūrėtojas atsisakė duoti vandens.

- Dėl tavęs aš nevarinėsiu žmonių iš šulinio vandens nešti.

Visą dieną kankino troškulys, jaučiau karštį ir nuovargį. Kankinausi, ir vis iš galvos neišėjo mintis, kaip ateinančią naktį reikės iškęsti tardymą.

Pavakare dangus apsiniaukė, pasigirdo tolimas griaustinis. Paskui pakilo vėjas, ir pilkų, juodų debesų kalnas užslinko ant miesto. Su žaibais ir perkūnais prapliupo lietus. Pylė kaip iš kibiro.

- Še, dabar gerk, kad pilvas sprogtų. Čia paties Dievo iš dangaus atsiųstas vanduo, - juokdamasis prižiūrėtojas padavė litrinę skardinę vandens.

Glitus, aitraus šarmo skonio ir cinko skarda trenkiantis lietaus vanduo mane atgaivino. Suvilgiau nosinę ir apsirišau galvą. Pasidarė daug lengviau.

Ko nelauki, labai greitai ateina. Besiartinanti naktis nedavė ramybės. Paskelbus "otbojų", atsiguliau ir nekantriai laukiau, kada prižiūrėtojas lieps apsirengti. Bijojau užmigti, kad bemiegant neatsitiktų kas nors baisaus. Sugirgždėjo duryse raktas, ir aš pašokau.

- Ko drybsai kaip maišas, girdėjai, kad buvo "podjomas?!" - šaukė prižiūrėtojas.

Praplėšęs akis žiūriu - patekėjusi saulė šviečia, už lango sode paukščiai gieda. Taip kietai miegota, jog negirdėjau, kaip naktį kitų kamerų duris rakinėjo, nejutau, kaip blakės ėdė. Gera buvo, kad nešaukė tardyti. Miegas - geriausi vaistai. Jaučiau kūno palengvėjimą, nugaros skausmai sumažėję.

Po ruošos ir pusryčių, besisukiodamas kameroje, prie krosnies išgirdau šnypščiant. Prieinu arčiau ir aiškiai girdžiu švokščiantį balsą: "Kas esi?" Tarp krosnies ir sienos esama prakrapštyto plyšio, pro kurį galima puikiausiai susikalbėti su gretima kamera. Kalbėjo fotografas Jonas Žitkus. Jis daug anksčiau už mane areštuotas. Suėmė jį todėl, kad 1941 metais nufotografavo bolševikų nužudytus Panevėžio miesto gydytojus ir prie cukraus fabriko sušaudytus žmones. Nuotraukos vokiečių okupacijos metu buvo panaudotos raudonojo teroro parodoje.

Pasisakiau Žitkui, kas esu, padejavau esąs baisiai sumuštas ir vienas uždarytas kameroje. Sužinojau, kad kartu su Žitkumi sėdi mokytojas Stasys Janauskas. Jis pasisakė, kad jį irgi labai mušė ir kad turėjęs akistatą su Geručiu. Gerutis rusams prišnekėjo, kad Stasį užverbavęs veiklai prieš bolševikus. Stasys Janauskas gynėsi, neigė Geručio parodymus, todėl buvęs labai sumuštas.

Su Stasiu susitarėme, kad esame geri pažįstami ir daugiau nieko. Pažadus ištesėjome, ir tas Stasiui išėjo į gera.

Kaliniui menkniekiai gali sukelti įtarimus, nerimą, nusivylimą, bet lygiai taip pat gali sukelti džiaugsmą ir viltį. Kokia sunki buvo vienatvė vakar, kai sumuštas, netekęs noro gyventi, vienas be jokio ryšio su aplinkiniu pasauliu, sielvarto ir nevilties prislėgtas kentėjau ir laukiau ateinančios nakties tardymo baisenybių. Dabar gi pasikalbėjimas su Žitkų ir Stasiu pakėlė nuotaiką, grąžino pusiausvyrą. Grįžo noras gyventi, grįžo viltis sulaukti geresnių dienų. Mintys pakilo į tokią aukštumą, iš kur ateitis atrodė graži ir šviesi, patirtos kančios ir skausmai išblėso, ir pasiryžimas viską, kas bebūtų, iškęsti užliejo krūtinę maloniais jausmais. Vėl tvirtai pasiryžau nepaklusti terorui ir prievartai. Juk argi aš vienas toks esu?

Tą dieną stiklo šukele rašiau ant sienos mintyje išlikusius Diemedžio eilėraščio posmus:

Tu sukapoki mus į kąsnelius, jei nori -
Šventai kalbės dalelės visada.
Kad prisikels paniekinta šalelė savanorių,
Sakau tau - kelsis Lietuva!

Ne kartą rusai Lietuvą baudžiavomis ir rekrūtais teriojo.
Bet ji vis išliko gyva.
Ir dabar ji išlįs iš po Stalino kojų
Trijų spalvų ir vėl laisva.

Ne tau išplėšti, ruse, iš mūsų širdžių tą tikėjimą gilių jausmų,
Tu pats neišgėręs taurės žūsi svetimas tarp svetimų...
Ir nesupilsim mes tau jokio kapo. jokio kapo, -
Minėsim amžinai prakeikimu
Ir skleisim žinią per pasauli - teapsako
Tą "laisvę", mintančią krauju.

Todėl tu gali kapoti mus į kąsnelius, jei nori, -
Šventai kalbės dalelės visada:
Vis tiek prisikels paniekinta šalelė savanorių.
Sakau tau - kelsis Lietuva!

Toje kameroje išbuvau 25 paras. Per tą laiką netardė, niekas nedrumstė ramybės. Naktį, žinoma, bijodavau, bet vėliau apsipratau ir į vaikščiojimus koridorium nekreipiau dėmesio. Maisto siuntinių neduodavo, bet šeštadieniais atneštus skalbinius leisdavo pasikeisti. Gavęs skalbinius, žinodavau, kad žmona su vaikais namie gyvena.

Rūpestingai išskalbti ir kruopščiai sutaisyti skalbiniai nudžiugindavo. Stebėjausi gyvenimo draugės kantrybe ir ištverme. Buvau pasiryžęs aukoti gyvybę, kad nereikėtų jai čia pakliūti. Kur dėtųsi vaikai?

Sumuštos mėlynai juodos kūno dėmės pagelto, ir aš buvau panašus į velykinį dažytą kiaušinį. Sutinimai atslūgo, nugaros skausmai aprimo. Pasitaisė apetitas, ir duodamos duonos užtekdavo tiktai alkiui sužadinti. Kūno skausmams mažėjant, didėjo bado kančios.

Kartą vidudienį prižiūrėtojas atidarė duris ir liepė eiti išvietėn.

- Nenoriu, - sakau nustebęs.

- Liepiu, ir eik! - sušuko.

Žiūriu - koridoriuje elegantiškai išsičiustijęs vyriškis mane atidžiai stebi. Kas jis toks - ir iki šiol nežinau. Gal gydytojas, gal koks čekistas tyrė, kaip aš atrodau. Jis akimis mane nulydėjo į tualetą ir atgal į kamerą.

Tarp čekistų buvo vienas ypatingos išvaizdos žmogus: aukšto ūgio, ant akių uždribusiais juodais, beveik mėlynais plaukais ir labai storo balso. Jo pavardė Solncevas. Kai jis koridoriuje šnekėdavo, man kameroje atrodydavo, jog tai nepaprasto žiaurumo sutvėrimas. Bijojau patekti jam į rankas.

25 dienoms praslinkus po sumušimo atsidarė kameros durys, ir prižiūrėtojas liepė pasiimti daiktus ir sekti paskui jį. Įvedė vėl į tą pačią nedidukę kamerą, kurioje buvau prieš sumušimą. Kamera tuščia, ir aš vėl vienas. Buvo sekmadienis. Po kelių minučių žiūriu - įneša maisto siuntinį! Duonos, pyrago, sviesto, lašinių. Iš produktų pažinau, jog tai gerosios žmonelės dovana. Nudžiugau ir tuojau sėdau valgyti. Nespėjau kąsnio nuryti, vėl atsidarė durys, ir liepė eiti. Koridoriuje pasitiko didysis storabalsis Solncevas.

- Вы Антонайтис? - iš pačių pilvo gelmių suriaumojo Solncevas. - Eisime su manimi.

Na, galvoju, dabar tai iškels pirtį.

Solncevas pasodino mane kampe ant taburetės, o pats atsisėdo už stalo ir ilgai vartė bylą, žvilgčiodamas į mane pro uždribusius plaukus.

- Tai kaip: Antanaiti, sakysi teisybę ar ginsiesi? - pagaliau paklausė storu balsu.

- Ko manęs klausinėjo, į visus klausimus atsakiau teisybę.

- Ne viską pasakei. Sakyk, kokie jūsų draugai yra LLA nariai?

- Pirmą kartą iš tardytojo Morevo sužinojau, kad esama tokios organizacijos, - atsakiau.

- Su banditais susitikdavai, kalbėdavai ir dabar sakaisi nieko nežinantis. Juk banditai ir yra LLA.

- Gal ir LLA, to nežinau ir su jais nieko bendro neturėjau.

- O Gerutis sako matęs jus su banditais vaikščiojant.

- Geručio nepažįstu.

- O jis jus pažįsta.
- Jis meluoja.
- O gal teisybę sako, - nusikvatojo storabalsis.

Tyli jis, pasirėmęs ant stalo, tyliu ir aš, kampe sėdėdamas. Paskui Solncevo galva nusviro, ir jis ėmė knarkti. Tvarsėsi, snaudė gal kokią valandą. Paskui atsikėlė ir išėjo. Po gero pusvalandžio grįžo, pažiūrėjo į laikrodį ir pasakė:

- Šiandieną užteks.

Po to jis dar kelis kartus "tardė", nepratardamas nė žodžio. Nusivesdavo į kabinetą, pasodindavo ant taburetės ir imdavo arba knygą skaityti, arba snausti. Baisusis Solncevas manęs nė karto neužgavo nei žodžiu, nei veiksmu.

Po teroro čekistai praktikuoja kaltinamąjį perduoti "geram ir maloniam" tardytojui, kuris švelniu tonu sugraudina iškankintąjį, ir šis prisipažįsta. Bet Solncevui nerūpėjo klausinėti. Jam reikėdavo skirtą laiką mane išlaikyti, ir jis tą pareigą atlikdavo.

Daboklėje ir kalėjime dieną naktį negali atsikratyti minties ir jausmo, kad esi suimtas. Kažkokia neapčiuopiama, neapsakoma ir neaprašoma melancholija maudžia ir neduoda ramybės. Kas nėra buvęs bolševikiniame kalėjime, tam tokia kančia nežinoma ir neįsivaizduojama.

Antrą mėnesį taip kankinausi daboklėje.. Čekistai mane turbūt laikė labai pavojingu, bet bylai sudaryti medžiagos pakankamai neturėjo. Prie Geručio prikergti nepavyko, apkaltinti už dalyvavimą tautininkų ir šaulių sąjungos organizacijose nebuvo preteksto. Fizinės priemonės ir Solncevo tardymai naujo nedavė.

Po kelių dienų vėl išvarė tardyti. Tardė jaunas 23-25 melų čekistas leitenantas Kuznecovas. Meilia šypsena ir juokaudamas pradėjo klausinėti, kokios socialinės kilmės esu, kokius mokslus baigęs, kur ir ką dirbęs, kokia šeimos sudėtis ir t.t. Tos žinios jam buvo žinomos, bet rūpėjo pasirodyti maloniu ir geru žmogumi. Paskui ėmė girti mokytojo profesiją. Sovietų sąjungoje mokytojai esą labiausiai gerbiami žmonės. Aš, kaipo mažažemio ūkininko vaikas ir dar mokytojas, pasukęs netinkamu - klaidingu keliu, nuėjęs prieš liaudies ir darbo žmonių interesus. Už tai jis manęs nekaltinąs, nes aš buvau auklėjamas fašistine dvasia. Sovietų valdžia viską man atleisianti, jei nuoširdžiai kaltes prisipažinsiu. Jis, tardytojas, norįs man padėti ir trokštąs tiktai gero. Juk ir Sovietų sąjunga tiek daug gero Lietuvai padariusi: grąžinusi Vilnių, išvadavusi iš vokiečių priespaudos, atidavusi prarastą Klaipėdą, mažažemiams ir bežemiams išdalinusi buožių apsėstas žemes, pristeigusi mokyklų ir t.t., ir t.t. O lietuviai viso to nevertiną.

Rusijoje piliečiai esą taip susipratę, jog padarę nusikaltimą patys ateiną į saugumą pas čekistus ir viską nuoširdžiai prisipažįstą. Ten

tardytojams nereikia įrodinėti arba fizines bausmes vartoti. Nusikaltėlis su tardytoju bičiuliškai šnekučiuojasi, rūko ir dažnai abu draugiškai papietauja. Už nuoširdų prisipažinimą tardytojas prašo teismą kaltinamajam taikyti baudžiamojo kodekso lengvesnius straipsnius arba net išteisinti.

- Čia pas jus, - kalbėjo Kuznecovas, - kai tave ar ką kitą gatve varo tardyti, žmonės žiūri su užuojauta, o pas mus reikėtų sustiprintos sargybos, kad žmonės neužmuštų suimtojo.

Toliau Kuznecovas tęsė: manai, kad mes nematome ir nejaučiame, kaip jūs mūsų nekenčiate? Mes viską puikiausiai suprantame. Jūs laukiate amerikonų, kad grąžintų fašistinę santvarką. Tuščios svajonės, tuščios pastangos ir viltys. Pabaltijo mes niekam neužleisime. Mes jums davėme laisvę ir reikalaujama ne tik jūsų lojalumo, bet visiško mūsų valdžios pripažinimo. Jūsų tik saujelė, ir mes galėtume nušluoti, bet mes - ne vokiečiai. Taigi, Antanaiti, vokiečių nebėra, o Amerika toli. Nori ar nenori, reikia skaitytis su faktu, kad Lietuva amžiams paliks Sovietų sąjungos dalis. Kovoti ir veikti prieš tokią galybę, kuri paklupdė iki dantų ginkluotą Vokietiją ir Japoniją, yra beprotybė. Apsisvarstyk ir prisipažink, kokiais tikslais važinėjai į kaimą, su kokiais banditais sueidavai ir kas duodavo instrukcijų, kurias perdavinėdavai banditams? Sakyk, kur yra LLA štabas ir kas jo nariai?

- Iš kur jūs išsigalvojote tą LLA, - sakau tardytojui. - Aš esu sakęs ir Morevui, ir Solncevui, kad apie LLA nieko nežinau ir jokiai slaptai organizacijai nepriklausau.

- Matyt, geruoju nesusikalbėsim. Kai pasėdėsi ant taburetės kampo, tai prisipažinsi.

Pirštais suradęs mano stuburo uodegėlės slankstelius, pasodino ant taburetės kampo taip, kad visu svoriu pakibau ant stuburgalio. Pasėdėjau keliolika minučių, padėtis pasidarė nebepakenčiama. Atsistojau ir sakau:

- Šitaip nesėdėsiu. Neturite teisės taip elgtis. Sovietų sąjungos įstatymai draudžia suimtąjį kankinti.

- O su banditais bendrauti, jiems padėti ir instruktuoti Sovietų sąjungos įstatymai tau leidžia? - sušuko tardytojas ir pripuolęs ėmė kumščiais mušti per galvą, nugarą, sprandą.

- Žiūrėk, koks akiplėša! Jis su banditais tarybinius piliečius žudys, akiplėšiškai meluos, ir tu jo neliesk! Tai gal tave reikia pagirti, paglostyti už tokius darbus?!

Gal dvi savaites po kelias valandas dieną ir naktį kamavo mane Kuznecovas. Kasdien tie patys klausimai, toks pat vienodas ir įkyrus tardytojo tonas kuo toliau, tuo labiau vedė iš kantrybės. Jei galėčiau, rodos, su didžiausiu malonumu įkyrų tardytoją nudėčiau. Tokios pat nuomonės apie mane, žinoma, buvo ir Kuznecovas. Ir ko jis neišdarinėjo:

ir geruoju ilgiausiais pamokslais prikalbinėjo, ir iškeltomis rankomis liepdavo stovėti, ir ant taburetės kampo sodindavo, ir mušdavo.

Kartą jų susirinko šešetas ir ėmė įvairiais klausimais gaudyti. Paklausia vienas, tam nespėjus atsakyti, klausia kitas. Reikėjo atidžiai sekti, kad klausimų pinklėse nesusipainiočiau. Tokių tardymų tikslas pakišti tokį klausimą, kad nespėtum susiorientuoti ir duotum jiems pageidaujamą atsakymą.

Po kiekvieno tardymo rašydavo protokolą. Jie būdavo rašomi klausimų-atsakymų forma. Tardytojas ateidavo iš anksto susirašęs apgalvotus painius klausimus. Būdavo sunku išsinarplioti.

Kuznecovas mokėjo neblogai piešti. Jis visada nešiodavosi piešimo bloknotą ir tardydamas darydavo tardomųjų škicus. Būdamas geros nuotaikos, parodydavo piešinių albumą. Mačiau nupieštus Janauską ir Švarlį.

Kartą pas tardytoją buvo nepažįstamas žmogus, kuris su Kuznecovu familiariai kalbėjosi. Kampe stovėjo pilna dėžė knygų. Viršuje - lietuviška trispalvė vėliava. Vienos knygos viršelyje mačiau mokytojo Janausko ekslibrisą. Ant stalo gulėjo man gerai žinomos pedagoginio instituto dėstytojų paskaitos, kurias kartu su Janausku ir kitais Panevėžio mokytojais teko ir man užrašinėti, kai mokiausi pedagoginiam institute 1939 metais. Dabar tardytojas su nepažįstamuoju tuos užrašus plėšė, suko taboką ir rūkė. Knygos ir vėliava per kratas atimtos iš mokytojo Janausko.

Žmogus, kuris buvo pas Kuznecovą, sakėsi esąs nuo Raguvos Dobrovolskis. Raguvoje man tokio žmogaus neteko matyti. Jis sakėsi mane pažįstąs.

Kuznecovas kažką šnipštelėjęs išėjo. Dobrovolskis man ir sako:

- Nebijok, tas tardytojas neblogas žmogus. Niekis, jei jis kartais uždrožia arba liepia iškeltomis rankomis stovėti, taip reikia. Jis žmogų užjaučia ir nori padėti. Dabar jis paliko mus vienus, kad galėtum perduoti žmonai laiškelį. Rašyk tuojau, aš rytoj nunešiu. Stasys parašė.

- Dėkoju, - sakau, - už rūpestį, bet aš nerašysiu. Jei užeisi, perduok žmonai ir vaikams mano linkėjimus.

- Imk popierių ir tuojau rašyk, kol tardytojas neatėjo, - ragino Dobrovolskis.

- Nerašysiu, nes bijau provokacijos.

- Tai ką, manai, kad aš provokatorius? - įsižeidė Dobrovolskis.

- Nieko nemanau, bet nenoriu nemalonumų, nes suimtiesiems negalima rašinėti.

Laiško nerašiau. Sugrįžęs Kuznecovas gestais kažką parodė Dobrovolskiui. Šis papurtė galvą. Reiškia - neišdegė.

Po kelių dienų pertraukos vieną naktį vėl nuvarė tardyti. Kambaryje sėdėjo Morevas ir civiliai apsitaisęs žmogus. Jis užgulęs laikraštį rašė.

Ironiška, iki ausų nušvitusia šypsena pasitiko Morevas. Patenkintas dairėsi tai į mane, tai į rašantį žmogų. Buvo aiškiai matyti, kad jis yra kažką svarbaus išknisęs. Priėjo prie manęs ir sako:

- Tai kaip sekasi meluoti? Tu tris savaites jauną, neprityrusį tardytoją už nosies vedžioji ir teisybės nesakai. Pasirodo, jog tu Smetonos ir vokiečių laikais aršiai veikei prieš Sovietų sąjungą. Manei, kad mes nesurasime tavo straipsnių, rašytų fašistų laikraščiuose? Kieno šitie straipsniai? - rodydamas "Panevėžiečio" ir "Panevėžio Apygardos Balso" numerius, klausia Morevas.

Gintis nebegalėjau, nes po straipsniais aiškiai buvo parašyta pavardė ir vardas.

- Rainėjau, - sakau, - ne prieš Sovietų sąjungą, bet prieš jos pareigūnų įvykdytą nekaltų žmonių terorą.

- Ar išvertei jo straipsnius į rusų kalbą? - klausia už stalo berašantį žmogų.

Šis padavė vertimą Morevui, ir tas ėmė balsu skaityti 1942 m. rugsėjo 26 dienos "Panevėžio Apygardos Balso" 35 numeryje įdėtą mano straipsnį "Mokslo metus pradedant".

"Mokytojo darbas ir jo sąlygos daug kuo skiriasi nuo kitų įstaigų tarnautojų darbo... Politinė Lietuvos Nepriklausomybė davė lietuviui mokytojui geras sąlygas pedagoginiam ir kultūriniam darbui. Bolševikiniais metais gal ryškiausiai iškilo aikštėn mokytojo darbo vaisiai. Juos greit pastebėjo bolševikai ir pirmiausia į mokytojus ir mokyklas atkreipė teroristų akis".

- Ar ne prieš Sovietų sąjungą nukreiptas šis straipsnis?! - šaukė Morevas ir skaitė toliau:

"Iš visų buvusios nepriklausomos Lietuvos gyventojų daugiausia nukentėjo mokytojai: daugiausia jų į kalėjimus sukišo, daugiausia išvežė".

- Taip jums, gyvatės, ir reikia! - pykčio iškreiptu veidu šaukė čekistas ir vėl skaitė:

"Ir dabar, kai karo viesulai siautėja, kai kruvinos bangos praūžė per Lietuvos žemę, lietuvis mokytojas dar rimčiau susikaupia ir ryžtasi giliau pajusti laisvo gyvenimo prasmę, dar su didesne energija imasi darbo šalies ateičiai užtikrinti".

- "Šalies ateičiai užtikrinti" - ar tai ne prieš Sovietų sąjungą toks darbas raginama nukreipti! - šaukė Morevas ir toliau skaitė:

"Lietuvos mokytojas suvokia ir supranta dabartinį istorijos momentą, jis žino, kad 1940 metų Lietuvos tragedija įpareigoja jį dar uoliau dirbti Lietuvos ir Naujos Europos egzistencijai ir gerovei".

- Apie kokią 1940 metų Lietuvos tragediją rašei šiame straipsnyje? - klausė tardytojas.

- Sovietų sąjungos kariuomenės įžygiavimą į Lietuvą, - atsakiau.

- Kas gi pakvietė Raudonąją armiją, ar ne Lietuvos liaudis? Raudonoji armija jus išlaisvino iš fašistų diktatūros, o tu rašai, jog tai buvusi tragedija! Ar ne prieš Sovietų sąjungą rašoma? - rėkė čekistas ir skaitė:

"Mokytojas šiandieną tautai tarnauja ne už pinigus, jis nėra paprastas jos samdinys, bet jos interesų sargybinis".

- Galėsi dabar 25 metus kartu su baltais lokiais saugoti fašistų interesus, - nusikvatojo Morevas ir tęsė:

"Mokytojas žino, kad mokykloje ir jaunimui jis privalo rodyti ir skiepyti tuos idealus, dėl kurių kenčia išvežtieji lietuviai, dėl kurių žuvo tūkstančiai kankinių ir partizanų, kurių siekia visa lietuvių tauta. Mokytojai tikisi, kad to idealo siekti ir šiais mokslo metais jiems padės tėvai ir visuomenė", užbaigė straipsnį Morevas.

- Gali būti visiškai ramus, Lietuvos visuomenė ir tėvai tikrai bus patenkinti, atsikratę tokiu fašistinių idealų skleidėju ir skiepytoju.

Ištraukė iš stalčiaus nuotraukas ir rodė:

- Žiūrėk ir gardžiuokis tu, fašistinių idealų skleidėjau, ką pridarė tavo išauklėti mokiniai ir fašistų šauliai. Žiūrėk, kaip jie šaudė moteris ir vaikus! Tave reikia pakarti už tokių žmonių išauklėjimą!

Nuotrauka baisi. Pusnuogės moterys sustatytos prie duobės, o kareiviai į jas atstatę ginklus, turbūt šaudo.

- Sakyk, kieno tai darbas? Kas turi atsakyti už tą kruviną terorą?!

- Žmonių šaudyti aš nemokiau ir pats nešaudžiau. Kuo gi aš kaltas, ką vokiečiai pridarė?

- Jūs, fašistai, visi vieno plauko!

Išėmė iš spintos kruviną karišką kepurę geltonomis siūlėmis ir geltonu lankeliu su vytimi ir šaulių skydu priekyje. Ištraukė nuotrauką ir rodo:

- Pažįsti šitą banditą? Tai tavo išauklėtas žmogžudys.

Nuotraukoje stovi jaunas barzdotas su tokia pat kepure kariškis, apsikabiūėjęs granatomis, revolveriais ir kariškomis planšetėmis. Išvaizda - karininko.

- To žmogaus nepažįstu, - atsakiau.

- Daugiau jo nebematysi, vakar netoli Panevėžio mūsų kariai jį patiesė. Ar tu jį pažinai, išsiaiškinsime.

Patenkintas, kad prisipažinau rašęs į laikraščius, surašė tardymo protokolą. Spyriausi, įrodinėjau, kad Lietuvoje nebuvo fašistų ir fašistinių laikraščių, bet kur ten jį įtikinsi. Jam kas ne bolševikas, tas - fašistas.

- Dabar mes jau turime užtektinai medžiagos tave teisti, - gardžiavosi Morevas.

Baigėsi nakties antroji pusė, kai į daboklės koridorių su triukšmu sumarmėjo žmonės, lietuviškai šūkaudami.

- Потише, гады! Не разговаривать, мать, мать! - šaukė užduseęs prižiūrėtojas.

O čia jau pritildytais balsais atvarytieji šaukia:

- Jaškūnai, eik čia! Švarly, kur mano daiktai?

Maženių kaimo žmonių pavardės. Matyt, ten būta "ablavo". Atvarytuosius išskirstė į kameras, ir daboklėje vėl buvo tylu kaip kapinėse. Iš Maženių, kaip vėliau sužinojau, atvarė suimtus Geručio vakarinių kursų klausytojus.

Rugpjūčio gale vieno sekmadienio rytą išvarė mane pas tardytoją. Labai nustebau, nes rytą niekuomet netardydavo.

Storabalsis Solncevas ištraukė iš bylos popierių ir pareiškė, jog tai esąs mano kaltinimo aktas. Liepė atidžiai klausyti ir perskaitė maždaug tokio turinio kaltinamąjį aktą:

Antanaitis Bronius, Adomo, gimęs tada ir tada, ten ir ten, gyvenąs ten ir ten, fašistinio režimo metais aktyviai dirbo fašistinį antisovietišką darbą. Jis buvo uolus šaulys, tautininkų partijos ir kitų fašistinių organizacijų vadeiva. Jo vadovaujamų organizacijų skyriai sekė komunistų pogrindžio veiklą ir pranešinėjo buržuazinei policijai. 1040 metais, Sovietų sąjungai išvadavus Lietuvą, Antanaitis darbo žmonių buvo suimtas kaip liaudies priešas ir perduotas valstybės saugumo organams. Melu išsipainiojęs iš kalėjimo, jis ir toliau dirbo antisovietišką darbą. Vokiečių okupacijos metais mokykloje per pamokas šmeižė Sovietų sąjungą, rašinėjo į fašistinius laikraščius straipsnius, nukreiptus prieš darbo liaudį ir sovietinę vyriausybę. Išvijus okupantus, Antanaitis nepasitraukė kartu su vokiečiais, bet pasiliko dirbti diversijomis ir provokacijomis griaunamąjį darbą. Sovietų kariuomenei išlaisvinus Lietuvą, Antanaitis organizavo miškuose fašistines bandas ir teikė joms informaciją ir visokias žinias. Jis yra slaptas LLA narys. Kaipo toks, Antanaitis nusikalto RSFSR baudžiamojo kodekso 58 str. punkto 1^a ir t.t.

Perskaitęs kaltinamąjį išvadą, Solncevas liepė pasirašyti. Pareiškiau, kad pasirašyti negaliu, nes surašyti kaltinimai yra gryna nesąmonė ir melas. Solncevas paaiškino, kad ar čia melas, ar teisybė, teismas išsiaiškinsiąs. Mano parašas reikalingas ne kaltei prisipažinti, bet patvirtinti, jog kaltinamoji išvada man paskelbta ir kad aš su ja supažindintas. Esą man dabar būsią geriau, nes žinodamas, kuo kaltinamas, galėsiu apgalvoti, kaip elgtis teisme. Aktą pasirašiau. Po to Solncevas pakišo prokuroro sankciją mane areštuoti ir liepė taip pat pasirašyti.

- Kodėl tik dabar pateikėte prokuroro sankciją areštuoti? - paklausiau.

- Todėl, kad iki šiol nebuvo preteksto jus areštuoti. Jūs buvote

sulaikytas ir laikomas daboklėje, o dabar būsite kalėjime. Daboklėje laikyti termino nėra. Tai priklauso nuo suimtojo, bet ne nuo mūsų.

Iš daboklės išnešė visus mano daiktus. Susidėjau juos į maišą ir užsiverčiau ant kupros. Sargybinis perspėjo, kad eidamas gatve nesidairyčiau, su žmonėmis nesikalbėčiau ir nebėgčiau. Nepaklausius jis pavartosiąs ginklą.

Išėjau į gatvę. Graži, saulėta sekmadienio diena. Šaligatviai pilni žmonių. Einu gatvės viduriu, o užpakalyje, šautuvą atkišęs, seka sargybinis. Nuo saulėto gaivaus oro svaigsta galva, ir kūnas jaučia malonų nuovargį. Aš, barzda apšepęs, apsivilkęs ilga kaimiška sermėga, be kepurės, turbūt baisiai atrodžiau, nes žmonės šaligatviuose galvos gestais viens kitam mane rodė. Savo akimis netikėjau, kuomet pamačiau iš žmonių tarpo išeinančią 12 metų dukterį. Ji gatvės viduriu ėjo manęs pasitikti. Įvyko graudi scena. Mudu verkdami bučiuojamės, šaligatviuose moterys kūkčioja. Sumišęs sargybinis nebežino, kaip elgtis. Maloniu, ramiu balsu sako:

- Gana, užteks. Bėk, mergyte, namo.

Žmona pasiėmė dukterį, ir abi palydėjo mane iki kalėjimo vartų.

Atvarė į kalėjimą, į tą patį kalėjimą, kur 1940 metų liepos mėn. 11 dieną suimtas kartu su kitais panevėžiečiais išsėdėjau apie keturis mėnesius kaip "liaudies priešas".

Budinčiųjų kambary išrengė nuogą ir pradėjo kratyti. Du prižiūrėtojai įniko purtyti drabužius, ardyti siūles, o trečias mane tikrino. Pasistatęs prieš save, liepė abi rankas ištiesti ir keletą kartų smarkiai tūpti ir vėl atsistoti. Paskui liepė išsižioti ir keletą kartų šūktelėti "a".

Po to įsakė atsukti į jį užpakalį, pasilenkti ir pasturgalį praplėsti. Šį paskutinį numerį kaliniai vadino "fotografavimu". Juo užbaigiama krata.

Koridoriuose atrodė, kad kalėjimas tuščias. Tylu, ramu, tik mūsų žingsniai ir raktų žvangėjimas sargybinio rankose drumstė mirtiną tylą.

Sargybinis atrakino sunkias geležines duris ir įstūmė į kamerą.

Sunkus oras, dvokiantis prakaitu, išvietės smarve, blakėmis ir pelėsiais, mušė į nosį. Kelios dešimtys išbalusių ir apšepusių veidų sužiuro į mane.

- Sveiki, vyrai! - pasisveikinau.

Kamera pritildytais balsais suūžė lyg bitės avilyje. Kokių šešeto metrų ilgumo ir tiek pat platumo kameroje sugrūsta apie pora šimtų vyrų! Žmonių pilna, kaip statinėje silkių - ir ant gultų, ir tarp gultų, ir ant grindų po gultais. Tai ta pati kamera, kurioje teko tupėti 1940 metais. Tuomet čia sėdėjome 16 žmonių.

Dabar ši kamera vadinama skirstomąja, arba - pereinamąja. Iš jos suimtieji skirstomi ir rūšiuojami pagal baudžiamojo statuto straipsnius ir

dar galas žino pagal kokius požymius į kitas kameras. Iš čia atrenkami etapai ir t.t.

Smirdantis oras buvo toks tvankus, jog po kelių minučių mane išpylė prakaitas. Žmonės čia buvo apsirengę tiktai skalbiniais.

Daboklėje keletą savaičių išsėdėjęs vienui vienas, dabar pasijutau kaip į kermošių patekęs. Apsidairęs pamačiau nemaža pažįstamų. Jie spraudėsi ir darė vietą man atsisėsti. Įsitaisiau ant grindų šalia girininko Karoso ir raguviškio ūkininko Antano Vaičiulio. Pažįstamas krekenaviškis žilagalvis Edvardas Adomkevičius išrinktas kameros vyresniuoju. Jo pareiga - palaikyti tvarką ir švarą, išdalinti duoną, kavą, sriubą, žiūrėti, kad niekas nesidairytų pro langus ir t.t.

Kameroje daugiausia mūsų krašto maitintojų - ūkininkų. Kai žiūri į tuos raukšlėtais veidais, pūslėtomis rankomis ir nuo darbo susikūprinusius artojus, kuriems niekas nerūpėjo, išskyrus savas ūkis, prie kurio jie visa širdimi buvo prisirišę, negalima tverti apmaudu ir pasišlykštėjimu dėl bolševikų propagandos, skelbiančios, kad jie vieni tėra darbo žmonių gynėjai, užtarėjai ir jų laimės kūrėjai. Mūsų ūkininkai, sunkiai dirbdami, maitino visą kraštą ir sau turtų nesusikrovė. Pjautuvu ir plaktuku grūmodami, bolševikai juos apšaukė buožėmis, išnaudotojais. Bolševikai nesvarsto ir negalvoja, kodėl tas vadinamasis buožė turi ką valgyti, kokia kaina ir triūsu tai yra įgyta, kiek naktų nemiegota, kiek iniciatyvos ir sumanumo reikėjo tam pasiekti. Jie mano, jog ūkininkui visos gėrybės savaime, kaip grybai išdygo ir pačios į aruodus suplaukė arba buvo aitvarų suneštos.

Niekas savo nuosavybės nemoka ir nesugeba taip branginti kaip ūkininkas. Jam žemė - tai ne paprastas sklypas, bet tėvų tėvų sukurta vertybė. Kaip be voratinklio voras jau ne voras, bet gyva sugniužusi masė, taip be nuosavybės ūkininkas jau nepilnavertis žmogus. Nuosavybė ir žmogus - tai nedalomas vienetas. Iš ūkio pažinsi ūkininką ir žmogų, nes ūkyje kaip niekur kitur atsispindi valia, sugebėjimai, kūryba. Tik nuosavybėje geriausiai kaupiasi krašto medžiaginės ir dvasinės vertybės.

Bolševikai to nepaiso. Jiem žemdirbys - tai neraguotas jautis. Nuubaginę ūkininkus, davė jiems pašiepiantį pavadinimą - kolchozininkai. Užtat kur įsigali bolševizmas ir išnyksta nuosavybė, ten nepritekliai ir badas. Nėra bolševikinio krašto, kurio kapitalistams nereikėtų ginti nuo bado.

Be ūkininkų, kameroje buvo vienas kitas policininkas, girininkas, keli mokytojai, agronomai, o kiti - darbininkai. Tenka stebėtis bolševikų sugebėjimais atrinkti žmones. Čia buvo pažangesni ūkininkai, susipratę darbininkai, žodžiu sakant, - visi įtakingi, sumanesni, turintys pasitikėjimą ir autoritetą. Juos iš visuomenės atskyrus, su kitais susidoroti nebesunku,

nes belieka, bolševikiškai tariant, - masė. Skaldyk ir valdyk, toks visų okupantų dėsnis.

Beveik visi kameros žmonės, kaip ir aš, apkaltinti, remiantis rusišku baudžiamojo kodekso prašmatniausiu 58-uoju straipsniu. Šis straipsnis - baudžiamojo kodekso pažiba ir viršūnė. Į jį sudėta visa budelių išmintis su gausiais racionalizatorių patobulinimais. Pagal tą straipsnį bausmė taikoma nuo 3 metų kalėjimo iki sušaudymo. Jis taip surašytas, jog tinka visame pasaulyje visoms tautoms ir visiems žmonėms teisti ir bausti, kur tik įkelia koją bolševikai. Jame glūdi trumpa, bet aiški ir daug pasakanti Krylovo pasakėčios alkano vilko logika:

"Молчи! Устал я слушать... Ты виноват уж тем, что хочется мне кушать."

Ir kultūringiausioje šalyje kalėjimas yra pati bjauriausia įstaiga. Į jį patekęs žmogus praranda gerą vardą, nustoja pasitikėjimo, netenka šlovės. Todėl kultūringuose kraštuose į kalėjimus be reikalo nesodinama. Jei kas patenka, tai tiktai už sunkius nusikaltimus. Bet ir kalėjime esantieji turi sąlygas jaustis žmonėmis. Tuo tarpu bolševikinis kalėjimas - tai narvas, kuriame laidojami gyvi žmonės.

Tardymo tikslas - išgauti kaltės prisipažinimą, kurį čekistai laiko svarbiausiu savo triūso vaisiumi. Atsimenu, tais metais su didžiausia pompa buvo svarstoma lenkų pogrindinės karinės organizacijos vado Okulickio byla. Per tardymus turėjau progos girdėti, kaip Morevas su kitais čekistais kalbėdavosi apie tą bylą. Jų džiaugsmui nebuvo galo, kai laikraščiai paskelbė, kad Okulickis prisipažinęs kaltas.

Prisipažinimui išgauti čekistams priemonių ir fantazijos nestinga. Ne vienas ir Panevėžio kalėjime žuvo nuo neišpasakytų kankinimų. Pirmoji bolševikinio tardymo auka buvo 1940 metais kalėjime nukankintas Lietuvių Tautininkų Sąjungos Panevėžio apskrities pirmininkas teisėjas Leonas Vabalas.

Panagių badymas adatomis, mušimas, prie sienos statymas, žarijų ant kūno pylimas, už kojų žemyn galva kabinimas, lentomis per padus plakimas - tai tik eilinės, galima sakyt, kasdieninės priemonės prisipažinimui išgauti. Baisiausios ir efektyviausios - pirštų traiškymas, dantų gręžimas ligi nervo, statymas po lašais, tramdomieji marškiniai.

Išgavęs prokuroro sankciją mane areštuoti ir įkišęs į kalėjimą, Morevas neatsisakė pastangų išspausti prisipažinimą.

Vieną naktį buvau iš kalėjimo nuvarytas į saugumą pas tardytoją. Kambaryje, be Morevo, buvo dar du čekistai. Jie sėdėjo už stalo, įspyrę į mane akis, iš kurių tryško svetima, laukinė neapykanta. Pasijutau lyg į zoologijos sodo plėšriųjų žvėrių narvą patekęs, iš kur jokios vilties ir galimybės pasprukti. Vienas civiliai apsitaisęs, didele kerčiuota galva, apžėlusia ilgais plaukais, pakilo, priėjo prie manęs ir klausia:

- Už ką esi suimtas?

- Nežinau. Kareiviai atsitiktinai sulaikė ir perdavė saugumo pareigūnams, kurie verčia man nebūtą kaltę.

- Nesigink ir neišsisukinėk, nes iš to gero nebus. Manai, mes nerasime priemonių, kad prisipažintum?

Gal kokį pusvalandį jis kalbėjo, kėlė Sovietų sąjungos galingumą, teisingumą ir nuopelnus Lietuvai. Baigdamas pridūrė:

- Tai štai, Antonesko, - pašiepiamai peržvelgęs mane kalbėjo, - apsigalvok ir pasakyk, kur yra LLA štabas, kas jo nariai, ir mes tave paleisime. O jūs, tardytojai, - kreipėsi į čekistus, - žiūrėkite, ceremonijų su juo nedarykite. Jei geruoju neprisipažins - jums leidžiama pavartoti kitokias priemones, - taip pasakęs, išėjo.

- Ar žinai, kas čia su tavimi kalbėjo? Tu jo batų užkulnio nevertas! Čia iš Maskvos atvykęs polkovnikas, - pasakė pavardę, kurios nebeatsimenu. - Jis specialiai atvyko jūsų bandų likviduoti. Girdėjai, ką pasakė išeidamas. Prisimink, kokią pirtį tau iškėliau pirmą kartą, ir žiūrėk, kad dabar nereikėtų pakartoti. Sakyk, kur yra LLA štabas?!

Aš tylėjau. Pakilęs nuo stalo, kitas čekistas šėrė kumščiu per veidą ir sušuko:

- Рассказывай, блядъ!

Smūgis į burną perkirto lūpas, ir pasipylė kraujas, kuris čekistus įsiutino kaip raudona skepeta Ispanijos arba Meksikos jautį. Abu pripuolę mušė kumščiais per galvą, per sprandą, krūtinę. Nuo kiekvieno smūgio į sprandą tarsi elektros srovė nubėgdavo per rankas į pirštus. Rankos nutirpo, pirštų nebegalėjau pajudinti. Perskeltos lūpos sutino kaip kamantai. Susmukau ant grindų pagal sieną. Tada Morevas pačiupo vielinį rimbą ir ėmė kirsti per pečius.

Kažin kuo būtų pasibaigusi ši kankynė, jei nebūtų įėjęs trečias čekistas.

- Хватит, ребята, - sakė jis Morevui, - žiūrėkite, jis visas kruvinas. Jau per daug...

- Ну и чорт с ним, - nusikeikė Morevas.

Pakėlė mane, pasodino ant taburetės ir padavė stiklą vandens.

- Apsimazgok ir nusivalyk švarką, - paliepė.

Neberašė protokolo, nes atėjęs tretysis liepė mane varyti į kalėjimą. Čekistai esą skubiai kviečiami pas viršininką į pasitarimą.

- Už neprisipažinimą sėdėsi karceryje, - pasakė Morevas. Pašaukęs sargybinį, padavė jam raštelį ir liepė varyti mane į kalėjimą.

Išvirtusiomis lūpomis ir suputusiu sprandu įėjau į kamerą. Žmonės sužiuro. Neragavę tokios pirties trūkčiojo pečiais ir nusigandę klausinėjo, už ką sumušė. Tie, kurie buvo mušti, drąsino, patarė nenusiminti ir nekreipti dėmesio.

- Kol nemušė, ir aš baisiai bijojau, - pasakojo vienas ūkininkas, - bet kai ėmė daužyti, spardyti, tai ne taip jau baisu, kaip iš šalies atrodo. Iš pradžių sopa, o paskui tik karšta, ir daugiau nieko.

- Karšta, bet palauk, kas bus vėliau. Praeis kiek laiko, ir pajusi, kad pusės sveikatos nebėra, - kalbėjo kitas.

Visi stebėjosi, kad mane sudaužytą įleido į kamerą. Paprastai sumuštus kiša į karcerį arba į vienutę ir laiko tol, kol sugyja.

Nepriklausomos Lietuvos kalėjimuose būdavo pakabintos taisyklės, kad kalinys žinotų savo teises ir pareigas, vadinasi, kad žinotų, ko jis gali reikalauti ir kas jam draudžiama. Tuomet kalinys turėjo teisę nusipirkti maisto, išsirašyti laikraštį, turėti knygų. Buvo kaliniams globoti draugijos, kurios lengvindavo nepavydėtiną dalią.

Bolševikiniuose kalėjimuose jokių taisyklių nebuvo ir kalinys nežinojo, kur kreiptis dėl tardytojų ir prižiūrėtojų nežmoniško elgesio. Dažnai pasitaikydavo, kad prižiūrėtojai ar tardytojai paliepti ar savo malonumui išsikviesdavo iš kameros žmogų ir kur nusivedę sumušdavo. Nei prokuroras, nei kas kitas iš prokuratūros kalėjime nesilankydavo. Kaliniai buvo atiduoti čekistų valiai, ir tie ką norėdavo, tą su jais darydavo.

Kameros buvo taip prigrūstos, jog nebuvo vietos laisvai ne tik gulėti, bet ir sėdėti. Patalynės nedavė. Kaliniai miegojo ant plikų gultų arba grindų, apsiklostę viršutiniais rūbais. Vienutėse būdavo sugrūsta net po 25 žmones, o didesnėse kamerose po 100-200 žmonių. 1945 metų rugsėjo mėnesį Panevėžio kalėjime buvo septyni tūkstančiai žmonių (žinios gautos iš tuometinio vyr. prižiūrėtojo lietuvio, skirsčiusio kaliniams maisto davinius).

Sienų plyšiai, gultai buvo pilni blakių. Dieną jų nedaug matydavosi, bet naktį pasklisdavo po visą kamerą. Miegantiems rėplinėjo per veidus, lindo po drapanomis ir pripampusios kraujo vėl lįsdavo į plyšius. Blakių nuėsti kalinių veidai ir visas kūnas. *

Keldavo kalinius šeštą valandą, ir tuojau prasidėdavo ruošos darbai. Vieni mazgodavo kameros grindis, kiti - išvietes ir koridorius. Paskui - pusryčiai: 200 gramų duonos ir puodelis juodos nesaldytos kavos. Po pusryčių 10-15 minučių pasivaikščiojimas. Iš kameros vesdavo surikiuotus poromis, visų rankos laikomos užpakalyje.

Išėjus į kiemą, svaigdavo galva, nes nuo blakių smarvės, žmonių prakaito ir primiegoto oro užsiteršdavo ne tik plaučiai, bet ir visas organizmas. Grynas oras teikdavo gaivinančio malonumo. Praeidavo galvos svaigulys, ir norėdavosi ilgai būti gryname ore.

Jeigu kartais einant pasivaikščioti pasitaikydavo sutikti varomą žmogų, tai jį tuojau skubiai statydavo veidu į sieną, kad mes jo ir jis mūsų nematytų ir nepažintų. Dažnai tekdavo matyti vedamus tardyti su užmautais ant galvų maišais.

Kartą pasivaikščiojimo metu pro gardelio plyšį mačiau vedamą tardyti 80 metų senelį ramygalietį Karutį Joną. Karutis. - įtakingas Ramygalos gyventojas, susipratęs lietuvis, veiklus visuomenininkas.1918 metais jis kartu su 17 metų sūnumi Jonu stojo savanoriais į Lietuvos kariuomenę ir narsiai kovojo su į Lietuvą besiveržiančiais rusais bolševikais. Kovose dėl Nepriklausomybės sūnus neteko akies. Pasilaisvinęs iš kariuomenės, senis Karutis įsitraukė į visuomeninę veiklą. Jis buvo vienas iš tų ramygaliečių, kurių rūpesčių ir pastangomis įsteigta Ramygalos progimnazija ir pastatyti jai rūmai, pro miestelį pratiestas plentas, įsteigtos ekonominės ir kultūrinės organizacijos. Ar ištvers šis nusipelnęs žmogus bolševikinio teroro kančias?

Gretimoje kameroje dieną ir naktį girdėjosi mažų vaikų verksmas. Ten uždaryta partizano žmona. Ji su mažais vaikais tremiama į Rusiją.

14-tą valandą pietūs - 200 gramų duonos ir puslitris sriubos. Sriuba dažniausiai būdavo nevalytų ir neskustų bulvių bei runkelių jovalas. Kartais pasitaikydavo kąsnelis arklienos. Išvalgius sriubą, dubenėlio dugne likdavo gerokas žiupsnys žemių.

Po pietų - tyla (мертвый час). Tai sunkiausias laikotarpis. Nieko neveikdamas, žmogus leipsti miegu. Pačios merkiasi akys, o prižiūrėtojas stebi pro durų skylę ir neleidžia miegoti. Čia, kaip ir daboklėje, draudžiama snausti, lošti šaškėmis ar šachmatais.

Adatos, peiliai ir kitokie aštrūs daiktai laikyti griežtai draudžiama.

Iš namų gauti maisto buvo leidžiama tik tardytojui sutikus. Prižiūrėtojai siuntinį išmaigydavo, iščiupinėdavo iki smulkmenų. Duoną, sūrius sulaužydavo mažais kąsneliais. Laikraščius ir kitus popierius surinkdavo, kad nepatektų į kalinių rankas.

Mažiausia kartą per savaitę darydavo kratas. Prižiūrėtojai kalinius išvarydavo į koridorius. Tada kameroje vykdavo tikra revoliucija: purtydavo, čiupinėdavo drabužius, trupindavo ir taip jau sumaigytą maistą, išardydavo gultus ir viską sujaukę suversdavo vidury kameros ant grindų.

Išpurtę kamerą, eidavo į koridorių kalinių krėsti. Čia visi Adomo rūbais laukdavome kratos. Krėsdavo taip, kaip naujai atvarytus, vadinasi, su visais tūpčiojimais, žiopčiojimais, aikčiojimais ir "fotografavimais". Vargas tam, kurio drabužiuose rasdavo adatą arba ką panašų į peilį.

Vakarienę dalydavo 20-tą valandą. Gaudavome po du šimtus gramų likusios duonos normos ir virinto vandens (kipiatoko).

Po vakarienės iki nakties dvyliktos - pačios baisiausios valandos. Tuo metu prasidėdavo naktiniai tardymai. Kai tik pasigirsdavo koridoriuose žingsniai ir raktų žvangėjimas, kaliniai nutildavo ir laukdavo, įėjęs prižiūrėtojas reikiamo žmogaus iš karto nešaukdavo, bet klausdavo, kieno pavardė prasidedanti tokia ir tokia raide. Kaliniai po vieną

atsiliepdavo. Kai savo pavardę pasakydavo reikiamas žmogus, tada liepdavo jam apsirengti ir išsivesdavo.

Šitoks šaukimo būdas yra taipogi dalis tironijos. Mat jeigu iš karto šauktų reikiamą žmogų, tai nusigąstų tik šaukiamasis, bet kuomet pasako tiktai pavardės inicialą, šiurpas nukrečia visus, kurių pavardės prasideda ta raide.

Pavakary kamera klaupdavosi melstis. Du žmonės pakaitomis pusbalsiu kalbėdavo poterius ir rožančių, o visa kamera pašnibždomis juos sekdavo. Melstis nedrausdavo, bet pašiepimų ir pasityčiojimų užtekdavo.

Kartą maldos metu iš tardymo į kamerą grįžo sumuštas žmogus, kilęs nuo Rokiškio. Blausiomis akimis peržvelgė suklupusius ir tarė:

- Nei čia melskimės, nei čia ką nors. tos maldos mačija. Matote, jog Dievas su visais šventaisiais į velnių pusę perėjo. Dabar iš velnio gal greičiau malonės išprašysi negu iš dangaus.

Nutrūko poteriai, prasidėjo diskusijos apie Dievo malonę, Jo buvimą ir kitokiais religiniais klausimais.

Kiekvienoje kameroje būdavo vienas arba du šnipai, per kuriuos tardytojai žinodavo, kas kameroje šnekama, kas su kuo bendrauja, kaip kas elgiasi. Šnipus parinkdavo iš kalinių arba į kamerą įleisdavo specialų šnipą. Kad ir kaip gudriai šnipai dangstydavosi, kaliniai lengvai juos demaskuodavo. Vargas atpažintam šnipui. Jam tekdavo išklausyti šimtus įvairiausių replikų. Niekas nenorėdavo šalia jo gulėti. Vargšui tekdavo miegoti prie parašės. Išaiškintas šnipas būdavo keliamas į kitą kamerą. Apie šnipus kaliniai Morzės telegrafu pranešdavo kitoms kameroms.

Kalėjimo administracijos branduolys sudarytas iš čekistų. Viršūnė - kalėjimo viršininkas. Toliau sekė jo padėjėjas, režimo viršininkas, operatyvinis įgaliotinis, gydytojas, felčeriai, sargybos viršininkas, korpusų vyresnieji, keliolika šunų ir visas būrys prižiūrėtojų. Be to, buvo daug raštinės darbuotojų.

Kalėjimo viršininko laipsnis priklausė nuo kalėjimo didumo - jo korpusų skaičiaus. Panevėžio kalėjimas buvo dviejų korpusų. Jo viršininkas - kapitonas. Sako, Maskvos ir Leningrado kalėjimų viršininkai - generolai.

Panevėžio kalėjimo viršininkas ir skyrių viršininkai buvo rusai, o korpusų vyresnieji ir prižiūrėtojai - rusų ir lietuvių mišinys. Tarp jų maža padorių žmonių. Didesnė dalis - tikri visuomenės atmatos. Tai žmonės, nusigyvenę iki visiško dvasinio skurdo. Žiūrint į lietuvius, apsirengusius rusiška uniforma, gaila būdavo, kad tokie padarai gimė mūsų žemėje. Jie niekina savo tautą, niekina savuosius, todėl baisesni už atėjūnus. Jie mano, kad būsime laimingi, kai subolševikėsime, kai siela būsime panašūs į rusus. Jie nesupranta, kad tuomet iš mūsų nieko nebeliks. Jie nežino, jog

kiekvienas okupantas stengiasi okupuotuosius supanašinti į save - asimiliuoti. Jie neišmano, kad asimiliacija mūsų tautai, o ypač Vilniaus ir Klaipėdos kraštams bei Rytprūsiams pridarė didžiausių nuostolių. Jie tikro lietuviško gyvenimo džiaugsmą išmainė į svetimą, tolimą, šaltą ir tuščią raudoną miražą.

Kai mane iš tardymo sumuštą į kamerą grąžino, visi manėme, kad jeigu iš karto į karcerį nepatupdė, tai ir nebesodins. Žadėjo, pagąsdino, ir baigta. Bet rytą po pusryčių atėjo korpuso vyresnysis ir liepė pasiruošti dešimčiai dienų į karcerį. Liepė palikti drabužius, visą maistą ir apsivilkti tik švarku.

Kitame name, kur anksčiau buvo kalėjimo dirbtuvės, viename kambaryje įtaisytas karceris. Cementinės grindys, jokio baldo. Prie durų - parašė. Du langai uždengti medinėmis dėžėmis, kad nematytum, kas dedasi kieme.

- Karceryje dieną negalima ne tik miegoti, bet ir sėdėti. Nešūkauk. Naktį miegosi ant grindų. Valgyti gausi 300 gramų duonos ir šalto vandens. Reikia prisipažinti, kad nereikėtų čia vargti, - pasakė korpuso vyresnysis ir išėjo.

Buvo rugsėjis. Drungnas oras kvepėjo rudeniu. Karceryje drėgna ir vėsu kaip rūsyje. Tokiu metu mūro patalpose šalčiau kaip ore. Ratu vaikščiojau, kad nesušalčiau. Pavargęs prisėdau pailsėti, bet prižiūrėtojas įspėjo, kad nesėdėčiau. Jis, žinoma, galėtų "nematyti" arba švelniau perspėti, bet jis bolševikas, ir jam malonu, kad aš kenčiu. Keikdamas vadina fašistu, nors nei jis manęs, nei aš jo nepažįstu.

Kažkada teko skaityti antikomunistinę brošiūrą, rodos, "Interviu pas Leniną" ar kaip kitaip pavadintą. Ten maždaug toks autoriaus tariamasis dialogas su Leninu:

- Draugas Leninai, kaip tamsta manai sutvarkyti savo didžiulę valstybę, kurioje komunistų yra gal tik 3%, o nepritariančių komunizmui - 97%? Ką jūs darysite, kad absoliuti dauguma paklustų tokiai mažumai?

Aš visus savo valstybės piliečius padarysiu vergais ir iš jų išrinksiu paklusnesnius kitiems vergams prižiūrėti. Ir nebus geresnio prižiūrėtojo už vergą, parinktą iš pačių vergų. У

Atėjo vakaras. Saulė užgeso, ir langų stiklai pasidarė žydros spalvos. Aš pavargęs stovėjau prie sienos. Skaudėjo kojos ir galva. Kai po kiek laiko vėl pakėliau galvą, juodi langų virbalai kaip supintos lazdos dengė tamsumą. Už jų dar juodesne mase atsimušė medinės langų dėžės. Baigė temti. Prižiūrėtojas uždegė šviesą. Koridorium nešiojo į kameras vakarienę. Man nedavė, nes per pusryčius suvalgiau savo davinį. Paskelbus "otbojų", susiriečiau ant cementinių grindų kaip šuva ant skiedryno, švarku susisukau galvą ir užmigau.

Rakinamų durų žvangėjimas prižadino, ir aš drebėdamas pašokau.

Įėjo korpuso vyresnysis - lietuvis Gramošius ir prižiūrėtoja moteris rusė. Jie atnešė kareivišką katiliuką garuojančios tirštos riebios sriubos - kopūstų ir skustų bulvių mišinio. Davė riekę duonos ir porą suteptinių su sviestu ir dešra.

- Valgyk ir niekam nesisakyk, kad gavai, - pasakė GramoŠius, o rusė pridėjo dar vieną kiaušinį.

Išsrėbiau sriubą, duona užsikąsdamas, o suteptinius ir kiaušinį pasidėjau kitai dienai. Pavalgius ir šaltis nustojo krėsti. Geriems žmonėms didžiausio dėkingumo kupina širdimi vėl atsiguliau, bet užmigti negalėjau, nes nuo tokio guolio skaudėjo šonus, galvoje pynėsi visokiausios mintys.

Kitą rytą į karcerį atvarė tris rusus - vieną karininką ir du kareivius, išplėšusius banką ar kino teatro salę. Su jais buvo geriau, nes jie visiškai nepaisė prižiūrėtojo pastabų. Susėdo ant grindų ir balsu šnekėjosi, pasakodami įvairiausius nuotykius. Jautėsi kaip namie, nes. matyt, jau ne kartą yra kalėjimą prigadinę. Atsisėdau ir aš. Visi trys rusai buvo vienmarškiniai ir vakare ėmė drebėti. Vienas atėmė iš manęs liemenę. Užsinorėjo rūkyti, bet niekas neturėjo degtukų. Išlaužė lango rėmą, iš kepurės išpešė žiupsnį vatos, susuko į rutulėlį ir ėmė anl grindų rėmu vatą kočioti, trinti. Įkaitusi vata pradėjo rūkti. Urvinio žmogaus priemonėmis išgavę ugnies, užsirūkė. Taip daro visi kaliniai. Jei nėra medžio, vatą trina bato padu.

Po dešimties dienų grįžęs į kamerą, didesnę pusę žmonių radau išvežtą. Į jų vietą radau atgabenta naujų iš Rokiškio ir Biržų apskričių. Vieną rokiškėną vyrai nešiojo, nes jam buvo peršauta koja. Jis buvo miškinis. Miške juos apsupo rusai. Dalis miškinių prasiveržę pabėgo, trejetą nušovė, o šį sužeistą atvežė ir įmetė į kalėjimą. Nei vaistų, nei tvarsčių nedavė, joks gydytojas neateidavo jo pasižiūrėti. Banditas, fašistas - tegul dvesia. Kameros draugai vandeniu plovė pūliuojančią žaizdą, plėšė marškinius ir perrišinėjo.

Mano lūpos sugijo, tik pečiai, nugara ir šlaunys buvo geltonomis dėmėmis dėmėti.

Įkėlę kojas į Lietuvą, bolševikai nedelsdami ūkininkus apkrovė pyliavomis. Kai pavasarį aruodai ištuštėjo ir grūdų tiktai sėklai beliko, vėl uždėjo naujas pyliavas, kokias ir rudenį būtų buvę sunku atiduoti. Dėl pyliavų daug ūkininkų pateko į kalėjimus.

Pyliavos - bolševikinių racionalizatorių išradimas, kaip priversti ūkininkus atsisakyti nuosavybės ir prašytis, kad priimtų į kolchozus. Pyliavos taipogi puikus pretekstas žmogų įkišti į kalėjimą ir paskui išvežti į Rusiją nemokamiems darbams.

Sovietų sąjunga taip sutvarkyta, jog užtenka "šlovingai" ir "mylimai" komunistų partijai pagalvoti, ir piliečiai, jos įkvėpti", su "didžiausiu

patriotizmu, savanoriškai prašosi" priimami į kolchozus, "savanoriškai perka" paskolos lakštus, su "didžiausiu džiaugsmu" vyksta į Kazachstano plėšinius, "savanoriškai", "patriotizmo" apsėsti, veža grūdus. Stalino "čistkos" metu buvo teisiami įžymūs čekoslovakų komunistai. Teisiamieji prisipažino tokius nusikaltimus, kokių nebuvo padarę. Vieno teisiamojo sūnus "prašė", kad jo tėvui skirtų mirties bausmę.

- Nežinau, ką jie (bolševikai) galvoja, sodindami į kalėjimą ūkininkus už pyliavų neatidavimą, - kalbėjo rozalimietis ūkininkas Mykoliūnas. - Iš kur gausi grūdų, jei dar buvo nepribrendę javai, kai mane areštavo. Dabar pats darbymetis, o aš kalėjime sėdžiu. Žmona su trejetu mažų vaikų, ką ji padarys? Iš to sėdėjimo ir valdžiai, ir mano šeimai - gryniausi nuostoliai. Būtų bent palaukę, kol nupjausiu ir prikulsiu javų, o dabar... - numojo ranka. - Vietoj laimės žadėtos atėjo bėdos neregėtos.

- Asilo ausų po kepure nepaslėpsi, - atsiliepė kitas. - Jei būtų žmonės, taip nedarytų. Mūsų toks gyvenimas, toks likimas: kas eina, tas mina, kas nori, tas ima.

Taip aimanavo ūkininkai, netekę laisvės, kad neįstengė Kremliaus kiauro maišo pripilti.

Kaltinamus baudžiamojo kodekso 58 straipsniu bolševikai ko ne visus įtarė esančius LLA nariais. Jie nujautė ir žinojo, kad yra tokia organizacija, bet negalėjo siūlo galo nutverti. Per strebus ir komunistuojančius čekistai rinko žinias apie kiekvieną žmogų. Suimtuosius kankino, kad pasakytų, kas yra tos organizacijos nariai. Vieną troškūnietį ūkininką kasnakt ylomis badė, kad prisipažintų, kokiu reikalu pas jį lankydavosi žmonės. Tas ūkininkas laikė veislinį eržilą. Čekistai įtarė, kad eržilas esąs tiktai priemonė nusikaltimui pridengti. Visi, kas vedė kumeles pas eržilą, buvo įtarti LLA nariais, o eržilo savininkas - tos organizacijos organizatoriumi.

Iš ilgamečio prityrimo čekistai žinojo, jog be kruvino teroro žmonių laisvės troškulio nenutildysi. 1920 metais, malšindami dėl laisvės sukilusius azerbaidžaniečius, jie tik Jelizavetpolyje išžudė daugiau kaip 15000 žmonių. 1924 metais krauju numalšino gruzinų sukilimą. Ir visur, kur tik įkelia kojas, pirmiausia siekia sukelti krašte nerimą, sujaukti ramybę ir toje maišatyje siekti tamsių tikslų.

Jaukimo taktika buvo vartojama ir kalėjime.

Kartą arba du kartus per savaitę iš kalėjimo išveždavo po kelis šimtus žmonių. Veždavo nuteistuosius ir tuos, kuriems negalėjo kaltės prisiūti, bet žinojo, kad tokie žmonės nepritaria komunistams. Veždavo, bet žmonių skaičius kalėjime nemažėjo. Iš milicijos ir čekistų urvų kalėjimas kas dieną prisipildydavo naujomis aukomis.

Nauji žmonės kalėjime būdavo brangūs svečiai, nes jie atnešdavo šviežių žinių. Kaliniui žinios yra jo ateities ramstis, reikalingas ne mažiau

kaip maistas, kaip oras ir vanduo. Nežiūrint čekistų pastangų kalinius taip išmaišyti, taip sugrupuoti ir izoliuoti, kad jie nežinotų, kas dedasi išoriniame pasaulyje, kaliniai vis dėlto nemaža žinodavo. Žinodavo, kas kokioje kameroje sėdi, kas kiek nuteistas, kokie šnipai kamerose, žinodavo svarbesniąsias politines naujienas.

Žinios į kalėjimą patekdavo įvairiais kanalais - su siuntiniais, per naujai atvarytus, per prižiūrėtojus. Pasitaikydavo, kad koks drąsuolis taiklia ranka iš miesto sodo įmesdavo į kalėjimo kiemą susuktą raštelį ir jis patekdavo kaliniams.

Iš kameros į kamerą žinios būdavo perduodamos telegrafu. Reikėjo tik mokėti Moržės abėcėlę. Telegrafas kalėjime veikdavo dieną ir naktį. Įlindęs kur į kampą, kad prižiūrėtojas pro skylę nematytų, telegrafistas, pridėjęs puodelį prie sienos ir prie jo priglaudęs ausį, kaldavo pagaliuku sieną. Kitoje kameroje toks pat telegrafistas, išgirdęs kalant, kartodavo tą patį. Ir taip užsimegzdavo ryšys. Garsas mūro siena labai gerai girdimas net iš trečio aukšto.

Aktingiausi žinių rinkėjai ir skleidėjai buvo mūsų energingas ir patriotiškai nusiteikęs jaunimas, ypač moksleiviai. Kameroje jų būdavo po kelis.

Jaunimas - kalėjimo lietuviška siela, gyvybė ir energija. Linksma, optimistiška nuotaika, gražiu patriotizmu jie užkrėsdavo abejingus ir paniurusius senius.

Grąžintas iš karcerio į kamerą, dieną ir naktį galvodavau, kada vėl pašauks tardyti. Slinko dienos, savaitės, bet manęs niekas nejudino. Iš kalėjimo išgabeno keletą etapų į Rusiją. Išvežė draugą Jurgį Karosą ir daug kitų pažįstamų. Dauguma - nebaigti tardyti.

Trečios savaitės pradžioje liepė pasiimti daiktus. Maniau, kad išveš į Rusiją. Nuvedė į antrą aukštą ir įleido į kamerą, kur buvo patalpinti ištardyti ir laukiantieji teismo arba etapo. Kamera tokio didumo kaip skirstomoji, bet žmonių daug mažiau. Visi tilpome gultuose ir ant grindų. Po narais lindėti niekam nereikėjo.

Čia žmonės keitėsi kas dieną. Vienus šaukdavo į teismą, kitus iškeldavo į etapines kameras, o iš pereinamosios ir daboklių atvarydavo naujų ištardytų žmonių. Čia buvo sugautų miškinių, ūkininkų už miškiniams paramos teikimą, darbininkų, buvusių komjaunuolių ir komunistų, kaltinamų komjaunimo ir partijos išdavimu. Jų laukė ilga ir sunki bausmė. Praėjusių tardymo kančias kai kurių žmonių kūnuose buvo likusios pasekmės: šeduviškio Šidlausko randuota galva nuo revolverio rankenos smūgių, ūkininkui Arimavičiui elektros laidais sukapoti pečiai, kitiems išdaužyti dantys, sužalotos lūpos ir t.t. Buvo vienas vokietis Vilčis, pasprukęs iš apsupto katilo ties Liepoja. Jis sakėsi esąs Leipcigo viešbučio savininkas. Moteriškai apsirengęs per miškus pamažu slinko į

Vokietiją. Netoli Panevėžio jį sučiupo. Kaltinamas buržuaziniu nacionalistu. Žodžiu, kameroje buvo visokio amžiaus, visokio verslo žmonių.

Kartą iš karcerio atvarė žmogų, kilusį nuo Pasvalio. Karceryje išbuvęs tris savaites. Tardomas neprisipažinęs, todėl čekistai paguldę jį ant grindų, atsegioję drapanas ir ant pliko pilvo užpylę žarijų. Skausmo ir siaubo pagautas šokęs, ir žarijos subyrėjusios į kelnes. Apdegęs pilvas ir kojos. Kol pranyko pūslės ir apgijo žaizdos, jį laikė kameroje.

Toje kameroje išbuvau iki spalių 11 dienos. Kadangi kaltinamasis aktas buvo paskelbtas ir daugiau nebetardė, laukiau teismo.

Spalių 11-osios naktį liepė apsirengti. Nuvedė prie kalėjimo vartų. Iš raštinės išėjo Morevas ir dar vienas čekistas. Už vartų burzgė automobilis. Mašinoje šalia manęs iš vienos pusės atsisėdo Morevas, iš kitos - antras čekistas Morevas rankoje laikė pundą popierių.

Už Respublikos gatvės mašina pasuko į Vasario 16 gatvę. Pravažiavome saugumo namus ir sustojome prie buvusio Panevėžio burmistro Chodakausko rūmų.

Erdviame, kilimais išklotame kambaryje už didelio ąžuolinio stalo sėdėjo pulkininko uniforma stambus, įsiganęs vyras. Ant stalo 4 telefonai.

- Draugas pulkininke, štai jums Antanaitis, kuris miške susitikinėjo su banditais.

- Садись, - parodė man pulkininkas taburetę. - Kada suimtas?

- Birželio 26 dieną, - atsakiau.

- Tai jau beveik keturi mėnesiai. Pasakyk, Antanaiti, ar keturių mėnesių užtenka kaltei prisipažinti, ar neužtenka?

- Aš viską pasakiau, bet primetamos kaltės prisipažinti negaliu.

- Mums primetamos kaltės nereikia, bet prisipažink tikrą kaltę. Pasakyk, kokiai slaptai organizacijai priklausei?

- Nežinau jokios slaptos organizacijos, - atsakiau.

- Ach, nežinai, tai mes tuojau paieškosime!

Pasikėlęs nuo stalo pulkininkas milžinišku kumščiu smogė man į sprandą, net akyse sužaibavo. Pargriuvau. Paėmęs už apykaklės, pastatė, ir abu su Morevu ėmė kumščiais mušti.

- Ar jau žinai organizaciją? - šaukė įpykęs.

Aš tylėjau.

- Atnešk iš koridoriaus nagaiką! - paliepė Morevui.

- Gulkis! - suriko pulkininkas.

- Ne, aš šitaip nedarysiu, jūs neturite teisės...

Man nebaigus sakinio, pulkininkas čiupo, partrenkė ant grindų, Morevui liepė sėsti ant sprando, o pats kirto ir kirto bizūnu...

- Stokis! - girdžiu pulkininko balsą. Mėginau pasikelti, bet tuojau vėl parkritau. Išpylė prakaitas, ir aš kaip drugio krečiamas ėmiau drebėti.

Pulkininkas pašoko, padavė stiklą vandens. Paspaudė skambutį, ir įėjo kariškai apsitaisiusi moteris.

- Tuojau duokit vaistų, nes žmogui negera pasidarė.

Atnešė tabletę. Nurijau, bet geriau nepasidarė - ėmiau vemti. Moteris vėl skubiai išbėgo ir po kiek laiko grįžo su švirkštu. Kol ji mane gaivino, pulkininkas su Morevu kažką patyliais šnibždėjosi. Paskui priėjo prie manęs ir sako:

- Klausyk, Antanaiti, esi mokytojas ir leidiesi tokias žeminančias priemones vartoti. Juk ne gyvulys esi. Šitaip su žmogumi elgtis ir man garbės nedaro, bet kada pats taip nachališkai meluoji ir užsispyręs giniesi, mums kitos išeities nebėra. Visi tavo draugai prisipažino, tik tu vienas spiriesi. Jei netiki, eime, parodysiu.

Nuvedė į kambarį. Žiūriu ir savo akimis netikiu - kambaryje sėdi gydytojas Vladas Rumbauskas.

- Pažįsti šitą žmogų? - klausia pulkininkas Vladą.

- Pažįstu, - atsakė.

- Jo namuose buvo jūsų konspiracinis posėdis?

- Taip, - patvirtino Vladas.

- Na, užteks, eime, - kreipėsi į mane pulkininkas.

Koridoriuje klausia:

- Gal nori pamatyti žmoną, Skučienę, Juknienę ir kitus LPS štabo narius? Visi suimti.

Aš visiškai apstulbau. Šeimos nelaimė visu baisumu atsistojo prieš akis. Kur dėsis vaikai? Nelaimė buvo tokia didelė, tokia skaudi.

Kai grįžome į kabinetą, Morevas šypsojos pergalės džiaugsmu. Jis stengėsi būti santūrus ir rimtas, bet sunku jam nesišypsoti, kuomet džiaugsmas nebetelpa krūtinėje.

- Šiandieną užteks. Ir tau, ir mums reikia pailsėti, - tęsė pulkininkas. - Po viso to, aš manau, toliau mes gražiuoju išsiaiškinsime.

Jau brėško, kai Morevas iš Chodakausko rūmų nuvarė mane į saugumo daboklę.

Mažutėje kameroje ant cementinių grindų susirietę ir susispaudę gulėjo keletas žmonių. Man įėjus, jie pasikėlė, darydami taką praeiti. Oras drėgnas, tvankus, primiegotas. Pasienyje siaurutis suoliukas, ant kurio pečius surėmę, sėdėdami snaudė du vyrai - kunigas Rakickas ir gimnazijos mokytojas Strabulis. Ant grindų gulėjo miesto darbininkai ir kaimo žmonės.

Jaučiau pakilusią temperatūrą. Išpurtęs mano veidas, sutinęs sprandas ir mėlyni pečiai padarė nekokį įspūdį.

- Ar visus taip muša? - klausė darbininkas Šipelis. - Tegul juos perkūnas! Žvėrys, ne žmonės.

- Manai, tave paglostys, - kalbėjo ūkininkas, atvarytas iš kalėjimo tardyti. - Nemuša tų, kurie viską išplepa.

Besikalbant patekėjo saulė, artinosi metas keltis.

Po ruošos vėl uždarė kameroje. Atėjo sunkiausios valandos. Nuo skausmo ir karščio galva degte degė, burna išdžiūvo, o gulėti - negalima.

Neseniai suimti žmonės pasakojo apie baisius įvykius kaimuose ir miškuose. Mieste prie senos bažnyčios, aikštėje dvi paras išgulėjo pablokšti šeši miškinių lavonai. Prie Vadoklių pagautą miškinį gyvą už kojų pririšo prie sunkvežimio ir žeme vilko į Panevėžį. Nudrisko visi drabužiai, sutrupėjo galva, išsidrabstė smegenys. Rankų ir nugaros pliki kaulai belikę. Tokio žmogaus išniekinimo, tokio pasityčiojimo iš mirusio ir pasakų baisybėse nerasi. Krekenavoje apie 20 lavonų gal ir dabar aikštėje tebedrybso.

Susirėmimuose su miškiniais rusų žūstą daugiau. Vienas ūkininkas sakėsi matęs, kaip nuo Krekenavos prašvilpęs sunkvežimis, prikrautas rusų lavonų.

- Pirmiau, jeigu nužudydavo žmogų, - kalbėjo Šipelis, - ta baisi žinia nuskambėdavo per kelias parapijas. Kuomet Pogužinskas Smilgiuose plaktuku iššudė žydų šeimą, apie tai visi laikraščiai rašė ir žmonių šnekoms nebuvo galo. Dabar nėra dienos, kad nebūtų žudynių, ir visi tyli, kaip niekur nieko nebuvę.

- Tokie įvykiai ne tik nieko nestebina, jie tapo įpročiu, kuris laikomas kasdieniniu reiškiniu, - kalbėjo kunigas Rakickas. - Žmogaus gyvybės šventumo supratimas sutryptas. Kodėl pirmiau nebuvo tokių skerdynių? Ir lietuviai, ir žydai, ir rusai - visi gyvenome, visi išsitekome. Bet kai 40-aisiais užėjo "išvaduotojai", taip ir prasidėjo areštai, trėmimai, šaudymai. Atėjo vokiečiai, kilo revanšinės skerdynės. Dabar vėl sugrįžo, vėl atsiskaitymai. Taip giltinės šešėlis ir slankioja krauju rasota Lietuvos žeme. Žiaurūs žmonės!

- Ne žiaurūs, bet bailūs, - atsiliepė mokytojas. - Visos tos skerdynės daugiausia daromos iš bailumo. Miškuose žmonės bijo rusų, bijo strebų. Strebai bijo miškinių. Kuomet žmogus visko bijo, jis nieko nebepaiso ir griebiasi kraštutinių priemonių gyvybei apsaugoti. Iš didelio bailumo žmogus pasidaro drąsus. Taip esti kare, taip yra dabar Lietuvoje. Dabar pas mus vyksta karas - rusų karas su sukilusia prieš juos Lietuva.

- Čia ne karas, bet velnioniškai sugalvotas žmonių naikinimas, - atsiliepė iš kampo visą laiką tylėjęs paniuręs žmogus. - Tyčia pradėtas teroras, kad žmonės į miškus sulįstu, tyčia sudarytos strebų bandos, kad žmones tarpusavyje skerstųsi. Skerdynių priedanga vyksta masiniai areštai ir trėmimai į Sibirą. Daugiau išsiskersime, daugiau išveš, ir okupantams bus puikiausia proga prigabenti rusų.

Praslinko diena. Naktį vėl negalėjau užmigti, nes labai skaudėjo sumuštą kūną. Sėdomis tvarsiausi ant suolo ir snūduriavau.

Kitos dienos pavakary nuvarė tardyti.

- O ką, ar ne mano teisybė, - džiaugėsi Morevas. - Ar aš nesakiau, kad tavo draugai seniai prisipažino. J purviną darbą tu ir savo žmoną įtraukei, o dar giniesi nieko nežinąs apie slaptąsias organizacijas.

- Aš, - sakau, - apie slaptąsias organizacijas nieko nežinau.

- Apie LLA gal ir nežinai, bet kur nežinosi! Tiek to. Dabar man papasakosi apie LPS.

Gintis nebegalėjau, nes visi pasitarimo dalyviai buvo suimti ir apklausinėti. Man buvo svarbu paneigti Vlado tvirtinimą, kad pasitarime buvęs įsteigtas LPS Panevėžio apskrities štabas. Gyniausi ir įrodinėjau, kad jokios organizacijos nebuvo steigiama, buvęs tiktai privačių žmonių privatus pasikalbėjimas.

- Kiti dalyviai sąžiningesni, - sakė Morevas, - jie prisipažino. Tavo melagingi parodymai neturi reikšmės. Meluodamas tiktai sunkini savo padėtį.

Surašęs protokolą, mane uždarė čia pat saugumo patalpose, trečio aukšto kambarėlyje.

Čia išbuvau savaitę. Maitino duona ir sriuba. Pro langą matėsi kiemas, daboklė ir Moigio gatvelė. Matėsi, kaip varydavo žmones tardyti, kaip ištardytus vesdavo į kalėjimą. Mačiau, kaip iš daboklės varė į kalėjimą žmoną ir jos drauges mokytojas.

Kartą kieme pamačiau brolį, gyvenantį Kaune. Kaip jis čia pateko? Gerokai vėliau sužinojau, kad jis atvažiavo iš Kauno tuo metu, kuomet naktį buvo suimta žmona. Ją areštavę čekistai bute apgyvendino kelis kareivius, kad sulaikytų kiekvieną apsilankantį. Taip įkliuvo brolis, keli mokytojai, mokyklos sargas ir dar du žmonės.

Čia sėdėdamas patyriau čekistų darbų tvarką. Saugumo patalpose darbas paskirstytas kaip kokioje įmonėje į dvi pamainas - dieninę ir naktinę. Dieną paprastai būdavo ramesnis darbas: priiminėdavo siuntinius, ištardytus varydavo į kalėjimą, priiminėdavo suimtųjų gimines ir kitokius interesantus.

Patys svarbiausi darbai - naktį. Kai miestas nurimdavo, gyventojai sumigdavo, tuomet apie dvylikę ar pirmą nakties saugumo patalpose, kaip Haufo pasakų vaiduoklių laive, koridoriuose pasigirsdavo skubūs žingsniai, kabinetų durų varstymas, smarkios šnekos ir įsakymų šauksmai. Iš daboklės ir kalėjimo atvarydavo žmones tardyti. Pasigirsdavo šauksmai, dejavimai.

Kartą naktį iš pirmo aukšto pasigirdi šiurpus riksmas. Po kokios minutės pasikartojo dar baisesnis klyksmas, ir jo aidas nuskambėjo tuščiais koridoriais. Nakties glūdumoje klyksmas buvo ypač baisus. Ką

darė tam nelaimingajam - nežinau, bet taip baisiai rėkia tik tie, kuriems raunami nagai arba traiškomi pirštai.

Po savaitės vėl nuvarė pas tardytoją. Labai nustebau, radęs kėdėje besėdintį Vladą Rumbauską. Mus abu suvedė akistaton, nes parodymų daviniai buvo skirtingi. Tardė Vlado tardytojas majoras. Į tardytojo klausimus pirma atsakydavo Vladas, o paskui - aš. Vladas drožė kaip iš rašto visas man girdėtas ir negirdėtas pasitarimo smulkmenas. Aš neigiau, norėdamas sušvelninti, ką Vladas tvirtino. Akistata užtruko apie valandą.

Po tardymo mane nuvarė į kalėjimą. Varė strebas Didžiulis. Kalėjimo kieme uždarė būdelėje, panašioje į išvietę. Į jas uždarinėja, kad nematytų kitų kalinių, varomų per kiemą. Tokių būdelių kieme pristatyta gal dešimt. Dabar naktį nebuvo jokio reikalo mane uždaryti, bet, galimas daiktas, tardytojo buvo įsakyta mane pašaldyti ir pagąsdinti. Didžiulis, įšokęs į būdelę, revolverio rankena smogė man per galvą ir, prikišęs ginklą prie lūpų, liepė bučiuoti. Bjauriausiai keikdamas, žadėjo man žarnas paleisti, akis išbadyti. Nežinau, ar Didžiulis anksčiau mane pažino, ar nepažino, bet aš jo tikrai nepažinau.

Vidurnaktį buvau nuvarytas į kalėjimą ir vienui vienas uždarytas tuščioje kameroje, kurioje būdavo daromos kratos. Buvo spalių mėnesio paskutinės dienos. Nekūrentoje kameroje drėgna ir šalta. Gerai, kad iš namų buvau aprūpintas šiltomis drapanomis ir antklode. Susisukęs per dienas niekieno netrukdomas gulėdavau arba sėdėdavau.

Artėjo spalių revoliucijos minėjimo šventės. Kalėjimas ruošėsi didelėms kratoms. Mane iš kameros perkėlė į išvietę. Tardytojų nuomone, turbūt čia man buvo tinkamiausia vieta didžiausioms bolševikų šventėms švęsti. Už parodymus jie čia mane įkišo, kad pajusčiau savo menkystę.

Po švenčių perkėlė į kriminalinių nusikaltėlių kamerą. Paprastai politinių su kriminalistais nemaišydavo. Mane čia patupdė, kad nesusitikčiau su bendrabyliais, kurie buvo išskirstyti visose politinių kalinių kamerose.

Kriminalistų kamera didelė, erdvi, o žmonių - tik 25. Vietos - kiek tik nori. Politiniai kaliniai tiesiog dusdavo perpildytose kamerose, o čia - erdvu, net miela malonu.

Visi kameros gyventojai buvo lietuviai, daugiausia prekybininkai, susodinti už krautuvėse ir sandėliuose rastus prekių trūkumus. Buvo keli spekuliantai ir nuo Smilgių ūkininkas Šlamas, suimtas už kariško šautuvo laikymą. Prekybininkai sakėsi pakliuvę dėl rusų viršininkų prekybininkų machinacijų. Rusai pridarę eibių, o lietuviams reikią atsakyti.

Su šiais žmonėmis gyvenau porą savaičių. Tarp jų buvo apsišvietusių ir sumanių vyrų, bet jų politiniai įsitikinimai indiferentiški. Jie stebėjosi,

kaip aš, ir dar mokytojas, buvęs toks negudrus, kad pakliuvęs už politiką. Jiems nesuprantama, kaip galima kištis į valdžios reikalus. Apie mane ir kitus politinius nusikaltėlius buvo kasdieninė pokalbių tema.

- Valdžia, - sakė jie, - ar dvaro piktas šuva - vienas ir tas pats. Neik prie jo su pagaliu ir neerzink. Užerzinsi - saugokis. Žmonės prie valdžios lovio piktesni už alkaną, kaulą graužiantį šunį. Jie tik ir dairosi, ar nesikėsina kas nuo valdžios lovio nustumti. Apie valdžią kaip apie mirusius - galima kalbėti tik gerai arba tylėti. Jokia valdžia nereikia tikėti. Būsi saldus - suris, būsi kartus - išspjaus kaip nereikalingą. Reikia mokėti būti tokiam, kad neliestų. Protingų žmonių valdžia nemėgsta. Ypač šiais laikais daug naudingiau neatrodyti protingam ir nesistengti ką nors sužinoti. Per didelis politikos reikalų išmanymas įstumia žmogų į veiksmus, dėl kurių tenka sunkiai nukentėti. Ir Sokratas mokęs žmones, jog protingam neverta kištis į valdžios reikalus. Už išmintį jis buvo valdžios nuteistas išgerti nuodų. Į valdžią paprastai skverbiasi visokių kvailysčių fanatikai.

Kriminalistų kameroje pailsėjau ir sustiprėjau. Sumuštas kūnas baigė gyti, tardyti nešaukė. Prekybininkų šnekos ir įvairių nuotykių pasakojimai gaivinančiai veikė nervus. Be to, beveik visi žmonės gaudavo maisto siuntinius, kuriais ir mane maloniai vaišino, ir aš, kaip sakoma, atkutau.

Čia sužinojau, kad iš Chodakausko rūmų antro aukšto pro langą į gatvę iššoko suimtas mokytojas Šliogeris. Vos gyvą čekistai įnešė į vidų. Kitas suimtasis iš Chodakausko kiemo sandėlių prasikasė po žemėmis urvą į gatvę. Būtų pasprukęs, bet tuo metu, kai jis lindęs iš po žemių į gatvę, ėjęs pro šalį milicininkas, pamatęs ir sugavęs.

- Progai pasitaikius bėgsiu ir aš, - sakė Šlamas. - Nušaus, tegul nušauna, vis tiek nebėra gyvenimo. Jei pasiseks, miškais mausiu į Lenkiją, o iš ten vėl kaip nors toliau nuo to pragaro nusikapstysiu.

Be šios, buvo dar dvi kriminalistų nusikaltėlių kameros. Ypač garsi buvo 34 kamera, prikimšta daugiau rusų.

Vieną rytą visus kameros gyventojus išskirstė, nes prireikė vietos politiniams kaliniams. Mane ir dar trejetą perkėlė į tą garsiąją 34-tą.

Vos tik įvirtau su didžiuliu maišu drabužių ir antklodžių, tuojau kaip skruzdėlės apspito būrys vienmarškinių vaikų ir pusbernių.

- O! Это да! - sušuko visi kaip vienas. - Дай ка, батя, пожрать!

- Valgyti neturiu, - sakau, - čia maiše tiktai drapanos.

- Netiesa, duok čia, patikrinsime!

- Aš jums, paršai, patikrinsiu! - šauniai rusiškai nusikeikęs, suriko kartu atvarytas biržietis Maknickas. Atsitraukite, po velnių!

Knibždėlynas ruselių paliko mane ir apspito Maknicką.

- Ko tu kišiesi, mes tavęs neliečiame!

Ir čia vienas, gerai nusitaikęs, šėrė Maknickui per veidą. Bematant kamera pasidalino į du muštynėms pasiruošusius būrius. Lietuviai, kurių čia buvo apie 30 žmonių, šoko ginti Maknicko, o rusai - savųjų. Pasipylė moliniai puodai, kumščiai. Vienas puodas pataikė į langą. Žvangėdami stiklai ir puodo šukės pasipylė ant grindų ir pro langą į kiemą.

- Kurie pešėtės, eikite čia! - sušuko kalėjimo viršininkas.

Kilo toks erzelis, jog nebuvo galima nieko suprasti.

- Замолчите, бляди, - rėkė viršininkas.

Aš vidury kameros tebestovėjau šalia maišo.

- Kurie mušėsi? - klausė mane.

Paaiškinau, dėl ko ir kaip kilo muštynės. Mano žodžius patvirtino senesnio amžiaus rusai, kurie sėdėjo ant gultų ir stebėjo muštynes.

Muštynių inciatorius vaikigalius išvarė į karcerį, kitiems liepė išvalyti kamerą ir išėjo.

Didelėje kameroje buvo apie 100 žmonių. Tai visokio išsilavinimo, įvairiausių nusikaltėlių ir įvairiausių tautybių rinkinys. Daugiausia - rusai. Jie po visą kalėjimą išgarsino 34-tą kamerą, nes čia buvo kriminalinių nusikaltėlių, pradedant vagišiais, baigiant žmogžudžiais. Už galvažudystes sėdėjo keli vaikigaliai, ne vyresni kaip 16 metų, trys bėgliai kareiviai ir Viešintų saugumo viršininkas, per tardymą užmušęs žmogų. Buvo vienas jaunas lietuvis, Lėvenyje prigirdęs ginkluotą strebą, ir krekenavietis Lukoševičius, tyčia ar netyčia nušovęs partorgą. Be to, čia buvo 15 lietuvių už kariškų ginklų laikymą, penki strebai, vieno Panevėžio malūno direktorius Deveikis, vyresnysis buhalteris ir komunistas sandėlininkas Morkūnas, kaltinami už miltų išeikvojimą.

Rusai - kameros šeimininkai. Dauguma sėdėjo nebe pirmą kartą. Kalėjimas - jų namai. Didžiuodamiesi jie kartojo seną rusų vagių posakį: "Кому тюрьма, а мне дом родной". Tokie žmonės yra visuomenės grybai, kurie nuo saulės džiūsta, o drėgnuose rūsiuose vešliai auga. Jie gimė, žinoma, žmonėmis, bet bolševikinio "rojaus" tvarkymosi sistema iškraipė ir sužalojo jų prigimtį, išugdė iš jų visoje Sovietų sąjungoje išvešėjusį vagių ir plėšikų luomą.

Vienas pagyvenęs rusas, patupdytas už vagystę, buvęs kažkokios srities komunistų laikraščio redaktorius. Kameroje jį vadino "дядя Коля". Dėdė Kolia negali sau atleisti, kam atvažiavo į Lietuvą.

- Būčiau iki mirties sėdėjęs redaktoriaus kėdėje, ir nebūtų tekę į kalėjimą pakliūti, - skundėsi dėdė Kolia.

- O kaip, dėde, pakliuvai? - teiravosi vaikigaliai.

- Ogi nebuvo ko ėsti ir važiavau į Lietuvą. Čia visko pilna, bet dykai neduoda, o pinigų - nėra. Prisitaikėme su draugu į sovchozo kiaulių fermą, čia ir užlaužė.

Laikraščio redaktorius apie vagystę kalbėjo kaip apie paprasčiausią reikalą. Jo nuoširdus ir naivus pasakojimas visiems kėlė juoką. Kuomet būdavo nuobodu, kas nors prašydavo dėdę Kolią papasakoti, kaip lindo į migį kiaulių vogti. Dėdė noriai ir įdomiai pasakodavo.

Beveik visi lietuviai gaudavo iš namų maisto siuntinėlių. Dėl jų tarp rusų ir lietuvių būdavo dažni kivirčai. Rusai nesitenkino tuo, ką gaudavo geruoju. Jų nuomone, lietuviai privalėjo gautus maisto produktus išdalinti visiems po lygiai. Nuosavybės jie nepripažino, todėl stengdavos visą siuntinį atimti arba pavogti. Po vienos kitos vagystės lietuviai nusprendė rusams nieko nebeduoti.

Išbalę ir peralkę grįžo iš karcerio muštynių dalyviai. Tą dieną lyg tyčia keli lietuviai gavo siuntinius. Rusai šnairavo, šnypštė ir pagaliau puolė atimti maistą. Kilo žiaurios muštynės. Fiziškai stipresni lietuviai rusus sumušė. Nuo smūgių lentomis per galvą du rusai krito be sąmonės, o kiti iš baimės sulindo po gultais. Kol vyko muštynės, niekas nėjo tvarkos daryti. Viršininkai per durų skylę stebėjo. J kalėjimo kiemą sugriuvo būrys ginkluotų kareivių. Kuomet supliekti rusai sulindo po gultais, lietuviai metė lentas, ir muštynės buvo baigtos.

Šį kartą buvo apkaltinti lietuviai. Tie, kurie pritrenkė rusus, buvo išvesti ir apvilkti tramdomaisiais marškiniais, o kiti žiauriai sumušti ir patupdyti į karcerį.

Miltų išeikvojimas grėsė po keletą metų kalėjimo. Direktorius Deveikis sakėsi pakliuvęs dėl sandėlininko komunisto Morkūno machinacijų. Dabar malūne buvo daroma revizija, ir suimtuosius kas dieną varydavo ten dalyvauti.

Vieną naktį Deveikis iš malūno pabėgo. Žmona iš namų atnešė vaišių, nugirdė revizorius, prižiūrėtojus ir sargybinius, ir abu su vyru paspruko. Reta laimė iš kalėjimo pabėgti.

Kalėjime tarp vagių ir kitokių "bytavikų" blogiausia buvo milicininkams. Milicininkas - didžiausias vagių priešas. Kalėjiman patekęs, jis kenčia už visus milicininkus. Toks nelaimingasis buvo mūsų kameroje. Vagys jį nustūmė nuo gultų ir sumušė. Gulėti jam paskyrė vietą ant grindų šalia parašės. Kiekvieną dieną jis valė kamerą ir plovė išvietę tik todėl, kad tarnavęs milicininku.

Kartą į kamerą įstūmė dramos teatro aktorių Zuloną. Jis pateko į kalėjimą už bėgimą į Vakarus. Berlyne, nespėjęs pasprukti pas amerikonus, pateko į bolševikų nagus.

Kas dešimtą dieną varydavo į pirtį. Kol maudydavomės, kaitinimo kameroje degindavo drabužius, kad parazitai išnyktų. Todėl utėlių nebūdavo, bet blakių - milijonai. Retkarčiais žibalinėmis primusinėmis lempomis jas išdegindavo. Tam kartui gerokai sumažėdavo, bet greitai vėl privisdavo.

Nuogą žmogų pirtyje būdavo nesunku pažinti, ar jis rusas, ar lietuvis. Beveik visi rusai tatuiruoti. Liūtų, erelių ir plikų mergų figūromis išmargintos jų krūtinės, išrašinėtos rankos ir kojos.

Tatuiravimas Rusijoje paplitęs kaip kokia epidemija. Tatuiruojasi ne tik kaliniai ir jūrininkai, tatuiruojasi, galima sakyt, visas jaunimas. IŠsimarginę eiliniai čekistai ir tardytojai. Tai didelė bolševikinės "kultūros" pažanga ir jos požymis.

Antras bolševikinės "kultūros" laimėjimo "perlas" - keiksmai ir nešvankios vulgarios kalbos. Retkarčiais pasitaikydavo ir politinių kalinių kamerose tarp lietuvių išgirsti "riebesnių" žodžių, bet jie tik šiaip sau dėl įvairumo arba iš nuobodumo nuotaikai pataisyti. Rusai ir gražiausiame pasikalbėjime neišsiverčia be keiksmažodžių, visokių blevyzgų ir šlykščių epitetų. Jie ištisas valandas tauškia apie išgyventas seksualines pasitenkinimo scenas. Keiksmai, girtuokliavimas ir paleistuvystė - jų gyvenimo prasmė ir tikslas.

Atėjo žiema. Per muštynes išdaužytų langų niekas netaisė, o krosnių kūrenti nebuvo mados. Gulėjau netoli iškulto lango, ir skersvėjis mane supūtė. Susirgau juosmens nervų uždegimu - radikulitu. Baisus skausmas sukaustė kūną. Negalėjau pasilenkti ir gulėdamas ant kito šono persiversti. Prašiau gydytojo arba kokių vaistų, bet jokios pagalbos nesulaukiau.

Kriminalistų kameroje išbuvau iki teismo. Per tą laiką buvau du kartus nuvestas pas tardytoją. Senyvas čekistas ukrainietis klausinėjo apie "Panevėžiečio" ir "Panevėžio Apygardos Balso" redaktorių Kasniūną. Teiravosi, kur jis esąs. Tardytojo nuomone, redaktorius ir visi laikraščio bendradarbiai buvo vokiečių pagalbininkai. Neigiau ir aiškinau, kad šie laikraščiai buvo lietuvių lėšomis leidžiami tik lietuviškiems reikalams - kultūriniam gyvenimui nušviesti, lietuviškumui ginti ir palaikyti. Tada jis man pakišo laikraštyje įdėtą Stalino karikatūrą.

- Tokias karikatūras, - aiškino tardytojas, - spausdino visi vokiečių laikraščiais, spausdinote ir jūs, vadinasi, talkininkavote vokiečiams.

Šis ukrainietis buvo iš visų tardytojų žmoniškiausias. Kuomet jam prikišau Morevo ir kitų tardytojų žiaurumus ir vartojamas priemones prisipažinimui išgauti, jis pasakė:

- Ech, Antanaiti, nemokėjai gyventi pasaulyje. Kišaisi, kur pačiam nebuvo reikalo kištis. Ieškai teisybės, kurios seniai nebėra. Nenorėjai du kartus per metus šaukti "Ura", dabar teks dešimt metų kas dieną šaukti "karaūl".

- Kai lageryje išbusi keletą metų, - kalbėjo tardytojas, - tavo nuomonė iš pagrindų pasikeis. Tuomet gal suprasi, kokios tuščios buvo jūsų pastangos kaktomis mūro sieną pramušti. Tuomet tu keiksi ne Sovietų

sąjungą, bet tuos, kurie patys nieko nedarė, tiktai jus kurstė. Tie žmonės, kurie tave ir kitus kankino, yra tam parinkti ir taip išauklėti. Jie akli įsakymų vykdytojai. Jų pareiga sekti ir neleisti, kad kontrrevoliucionieriai, naudodamiesi sovietiška demokratijos laisve, griautų sovietų santvarką ir ją šmeižtų. Iš tų žmonių nelauk pasigailėjimo. Jie - sovietų valdžios ramsčiai. Atimk iš jų teisę vartoti terorą, ir Sovietų sąjunga subyrės. Su teisybe šiais laikais toli nenuvažiuosi. Suprantu aš tave, manau, tu supranti mane. Daugiau nebevarginsiu - tardymas baigtas.

Grįžęs į kamerą, ilgai galvojau apie tą tipišką ukrainietį, atsimenantį senus laikus ir mokantį gyventi žmones.

Norvegų rašytojas Ibsenas matė, jog kova ir tikėjimas į laisvą gyvenimą nėra beprasmiški ir bergždi dalykai, kad dėl to kilę kentėjimai yra būtina žmogaus tobulėjimo sąlyga. Ibsenas rašė: "Aš kiekvienu atveju turiu pasakyti, kad vienintelis dalykas, kuris man laisvėje patinka, tai - kova dėl jos. Kovoje dėl laisvės užsigrūdina žmonės, formuojasi galingi charakteriai".

Šitą dėsnį gerai žino bolševikai, o ypač gerai žinojo Stalinas. Pirmiausia bolševikai čiumpa tuos, kurie turi įtakos kitiems žmonėms, nepaisydami, kaltas ar nekaltas. Stalinas degte degdavo pykčiu ir neapykanta prieš visus sumanesnius ir gabesnius. Jis be pasigailėjimo šlavė nekomunistus ir komunistus ir net savo bendradarbius. Milijonai paprastų žmonių ir tūkstančiai komunistų buvo sunaikinti tam, kad sustiprintų besąlyginį paklusnumą jam ir partijai. Sovietų sąjungą jis pavertė niūriu kalėjimu.

Tokiomis "laisvės" sąlygomis kažin ar bebūtų Ibsenui užtekę noro ir galimybės grūdintis ir formuoti charakterį. Mano tardytojas ukrainietis buvo turbūt išgyvenęs ir patyręs tos "laisvės" saldybių, todėl jam buvo keista ir nesuprantama, kaip drįso mažutė Lietuva šiauštis prieš bolševizmą.

1946 metų sausio gale kalėjimo administracijos namuose du civiliškai apsitaisę vyrai mane supažindino su bylos medžiaga. Padavė storą bylą ir liepė peržiūrėti, ar viskas teisingai surašyta.

Išbuvęs septynis mėnesius liūdesio ir sunkių minčių karste, niekaip negalėjau susikaupti. Varčiau tardymų protokolus, kurių buvo apie šimtą, o palaidos mintys draikėsi galvoje. Nebuvo jokio noro skaityti šlykščiai iškraipytų parodymų. Aš buvau morališkai ir fiziškai sužlugdytas, ir man buvo vis tiek, kaip tie protokolai surašyti. Po paskutinio tardytojo pastabų žinojau, jog tas vadinamas susipažinimas su byla yra tuščias, bevertis formalumas.

- Greičiau ir vikriau skaityk, nes mums nėra laiko terliotis, - ragino mane.

Prisivertęs pasiryžau tyčia pagaišinti čekistus. Nusprendžiau perskaityti nors keletą protokolų. Neaiški ir man neįprasta tardytojų rusiška rašysena sunku buvo perskaityti. Be akinių akyse mirguliavo, ir aš per valandą gal perskaičiau trejetą protokolų. Paskui paskubomis perverčiau lapus ir pasakiau, jog esu susipažinęs. Parodytoje vietoje pasirašiau, ir mane grąžino į kamerą.

Kameroje kilo gyvos diskusijos apie sovietiškus teismus ir bausmes. Baisu buvo klausyti, kas darėsi Rusijoje. Keletas rusų, perėję ne vieną kalėjimą ir po keletą metų pabuvoję lageriuose, buvo tikrai prityrę žmonės. Jie didžiavosi kalinimo stažu, ir jų veidai švietė ilgamečio kalinimo gudrumu, lagerinio gyvenimo patirtimi.

-Jeigu prieš valdžią nieko neprasitarei ir neveikei, tai gausi trejus arba penkerius metus, - padrąsino Viešintų saugumo viršininkas.

- Niekus pliurpi! - atrėžė redaktorius. - Politiniams pasigailėjimo nėra! Gal neatsimeni, kas darėsi Rusijoje!? Kas į kalėjimą patekdavo, tas niekada teisus nebūdavo. Kaltas ar ne - dešimt metų užkraudavo, ir baigta. O čia dabar, kuomet pilni miškai banditų, jokio pasigailėjimo nelauk.

- Nebijok, batia, nepražūsi, - drąsino vienas vagišius, - kalėjimuose ir lageriuose taip pat žmonės gyvena. Kalėjimai ir lageriai tikai žmonėms statomi. Ir tarp katorgininkų žmogžudžių galima rasti žmogišką širdį, paguodos ir užuojautos.

Ramino, guodė, ir iš to kilo pasakojimai apie gyvenimą lageriuose. Tos šnekos nešė į Sibiro tundras, Sachalino ir Kamčatkos tolybes, į taigos platybes, į Karagandos dykumas, Vorkutos anglies kasyklas... Kur aš pateksiu?

1946 metų vasario 22-osios rytą atsivėrė kameros durys, ir prižiūrėtojas sušuko:

- Антанайтис, с вещами!

"С вещами" - reiškia susirinkti visus daiktus ir išeiti. Vadinasi, į šią kamerą nebegrįši.

Šį kartą niekam nekilo abejonės, kad šaukia į teismą. Visi prašė kaip nors pranešti, kiek duos. Susitarėme, kad išvietėje nagu užrašysiu. Visa kamera linkėjo laimės ir sveikatos. Ypač gaila buvo skirtis su draugišku ir maloniu svečiu - aktorių Zulonu.

Koridoriuje pamačiau iš kitų kamerų išeinančius bendrabylius. Nebereikėjo rankų užpakaly laikyti, nebereikėjo nusigręžti į sieną.

TEISMAS IR BAUSMĖ

Daug ištremta sūnų už Altajaus kalnų,
Daugel krito kovoj dėl Tavęs,
Jų mirtis ir kančia, mūsų kelias nakčia
Tavo laisvės rytojų pašvęs

(Bernardas Brazdžionis)

Buvusioje kalėjimo administracijos namų viršininko virtuvėje ant kaltinamųjų suolo susėdome vienuolika žmonių: septyni vyrai ir keturios moterys. Iš jų aštuoni mokytojai, gydytojas, teisininkas ir ūkininkas, kilęs nuo Kupiškio. Jis buvo man nepažįstamas.

- Stot! - sukomandavo prižiūrėtojas.

Žąsele po vieną į virtuvę suėjo Pabaltijo karo apygardos karinio (čekistų) tribunolo nariai: kapitono uniforma čekistas - teismo pirmininkas, du iš Azijos kilę kareiviai - teismo nariai, kareiviškai apsitaisiusi moteris - teismo sekretorė, ir buvęs Panevėžio batsiuvys girtuoklis Jonevičius - vertėjas.

Politiniams kaliniams teisti karo metu buvo sudaryti čekistų karinio tribunolo "teismai". Mat čekistai laikomi kariais kovai su vidaus priešais. Komunistų nuomone, vidaus priešai yra daug baisesni už išorinius, todėl čekistų armija laikoma svarbesne už kariuomenę, nes čekistai saugo ne valstybės suverenumą, bet bolševikų partiją, kad kas nors nenustumtų jos nuo valdžios lovio.

Čekistų karinio tribunolo "teismai" būna dvejopi - paprastesni ir parodomieji, arba viešieji.

Paprastieji "teismai" - tuščias formalumas, reikalingas parodyti, kad štai tu, vargšas žmogau, esi teistas. Tokiuose "teismuose" kaltinamajam neduodama ir neleidžiama turėti gynėjų, kurie galėtų apginti nekaltą arba palengvinti kaltam. Tokiuose "teismuose" dalyvauja tiktai kankintojai ir kankinamieji. "Teismas" remiasi tiktai per tardymus teroru išgautais parodymais. Iš tardymo protokolų rankiojami faktai kaltinamajam pasmerkti ir atmetami tie, kurie galėtų kaltę palengvinti.

Parodomieji, arba viešieji, o geriau pasakius, propagandiniai "teismai" yra panašūs į teatro vaidybą, kurios rolės esti čekistų iš anksto paruoštos ir "teismo" dalyvių atmintinai išmoktos. Propagandiniai "teismai" yra savotiška čekistų saviveikla, kurios tikslas panašus į viduramžių inkvizitorių, kad kaltinamasis patsai save viešai suniekintų ir pasmerktų. Tokie "teismai" ruošiami retai, nes parengimas ir repeticijos užima daug

laiko. Bet užtat kai paruošia, tai vaidyba vyksta taip "sklandžiai, kaip sviestu patepta. Per repeticijas čekistai randa būdų ir priemonių kaltinamąjį išmokyti, ką ir kaip kalbėti, ko prašyti. Jeigu "šlovingai" partijai ir sovietiškai valdžiai naudinga ir reikalinga, kaltinamasis prašys, kad jam skirtų mirties bausmę.

Tiesa, yra dar viena "teismo" rūšis, kokios niekur pasaulyje nerasi, - tai čekistų ypatingojo pasitarimo (особое совещание) sprendimai, kada patys čekistai be jokio teismo kaltinamąjį pasmerkia ilgamete bausme arba mirtimi. Taip buvo pasmerkti lietuviai, suimti 1940 metų liepos mėnesį prieš "liaudies seimo" "rinkimus".

Nepriklausomybės laikais iš teisėjų teko girdėti, kaip akiplėšiškai ir drąsiai teismuose elgdavosi teisiami komunistai arba kaip sunku būdavo žiūrėti į teisiamą kriminalistą, kai jis, faktais advokatų riečiamas, raitydavosi ir spirdavosi; nusikaltimo faktą iškėlus, nusikaltėlis vis tiek gindavosi, neprisipažindavo.

Bolševikų "teismuose" tokių scenų nepasitaiko. Čia viskas vyksta pagal numatytą ir paruoštą planą. Kaltinamasis čia nė nemano gintis.

Mus, vienuolika teisiamųjų, susodino eilės tvarka pagal nusikaltimo svarbumą. Pirmiausia gydytojas Vladas Rumbauskas, šalia jo - aš, paskui mokytojas Stasys Janauskas, mokytojas muzikas Vladas Paulauskas, teisininkas notaras Cezaris Šeikus, šalia jo - ūkininkas Mykolas Krupelis, toliau trys moterys mokytojos: Elena Skučienė, mano žmona ir Emilija Juknienė. Pačiame gale - mokytojo Paulausko duktė ir žentas mokytojai Jadvyga ir Kostas Raslavičiai.

Teisėjų veidai rimti, persisunkę pareigų aukštumu ir svarbumu. Juose atsimuša obskurantizmas, komunistinis fanatizmas ir nuolankus vergų bukaprotiškumas. Tokie teisėjai ne ką išmano, užtat puikiai žino, kad kiekvienas laisvai galvojantis žmogus, o čia, Lietuvoje - kiekvienas susipratęs lietuvis yra priešas. Jie žino bolševikiškos "moralės" dėsnius: tokius žmones reikia išskirti iš visuomenės ir sunaikinti. Jei po dešimties metų jie dar išliks gyvi, tada jiems ne tik neberūpės kontrrevoliucinė veikla, bet bus nebereikalinga laisvė. Tokiems "teisėjams" nubausti nekaltą žmogų dešimčia ir daugiau metų yra taip paprasta, kaip užmušti blakę arba į aruodą įlindusią pelę.

"Teismo" pirmininkas pirmiausia paklausė, ar tarp teisėjų nėra kam iš mūsų giminių. Toks klausimas sukėlė juoko.

"Teismas" tęsėsi dvi dienas - šeštadienį ir pirmadienį. Sekmadienis - poilsio diena.

Pirmą dieną pirmininkas skaitė kiekvienam atskirai surašytą kaltinamąjį aktą ir prisispyręs reikalavo prisipažinti kaltam. Paskui prasidėjo tardymas kaltės didumui išryškinti. Kad išprovokuotų

pageidaujamą atsakymą, pirmininkas pakišdavo iš anksto sugalvotą gudrų klausimą.

Su "teismu" daugiausia kirtosi šeikus. Jis, kaipo teisininkas, į bylą žiūrėjo juristo ir valstybinio teisingumo akimis. Bėda, kad jis nemokėjo rusų kalbos, ir bemokslis batsiuvys nesugebėjo jo parodymų ir klausimų išversti. Jei Šeikus būtų mokėjęs rusiškai kalbėti, "teismo" pirmininką tikrai būtų į ožio ragą surietęs. "Teismas" Šeikaus klausimus ir aiškinimus pripažino įžūlumu ir nepaklusnia laikysena ir paskyrė jam sankciją: iki pirmadienio uždarė nevalytoje išvietėje, kurią jis sekmadienį valė. O mane, Stasį Janauską ir Mykolą Krupelį uždarė mirtininkų kameroje. Vadinasi, drebėkite, nenaudėliai, ir žinokite, kas jūsų laukia. Tokios bolševikų priemonės mūsų nenugąsdino. Mirtininkų kameroje mes jautėmės neblogai, nes ūkininkas Krupelis buvo malonus žmogus, susipratęs lietuvis, mokėjo gražių dainų ir gerai pasakoti.

Pirmadienį Šeikus teisme nebekalbėjo, ir Stasys Janauskas man šnibždėjo:

- Kur nėra pavojaus, ten visi drąsūs, kur nėra čekistų, ten visi tvirtavaliai. Tarp draugų ir pažįstamų nesunku būti drąsuoliu. Pažiūrėk, į ką šiandieną bepanašus Šeikus. Vakar pasismarkavo, o šiandieną jau tyli.

Prieš sprendimo paskelbimą bolševikiniuose "teismuose" kaltinamajam duodamas paskutinis žodis. Kam jis reikalingas? Paviršutiniškai galvojant atrodo, kad čia kaltinamajam suteikiama šiokia tokia proga "atsigriebti" ir išlieti tai, ko tardymų metu nebuvo galima padaryti.

Bolševikai yra išstudijavę žmogaus psichologinę būseną tardymo metu ir visose teismo stadijose. Jeigu ko nepavyko išspausti per tardymus, dažnai kaltinamasis gresiančios didelės bausmės akivaizdoje, kad palengvintų sunkią padėtį, paskutiniame žodyje susigraudinęs ima ir išplepa. Tik todėl paskutinis žodis ir duodamas.

Toks žodis buvo suteiktas ir mums. Visi prašėme teisingumo, nors žinojome, kad bolševikai su teisybe seniai atsisveikino. Aš baigdamas pasakiau, kad ir mokykloje, ir visuomeninį darbą dirbdamas siekiau liaudies gerovės. Lietuvos praeitis rodo, jog nė vienas okupantas mūsų kraštui gero neatnešė. Jeigu aš klydau ir dabar Lietuvai atėjo tikra aukso gadynė, tai aš ir lageriuose būsiu patenkintas.

Teismo pirmininkas pasilenkęs diktavo sekretorei, o ką ji rašė - vienas Dievas ir čekistai težino.

Vėlai vakare "teismo" procesas buvo baigtas. Mus nuvarė į kalėjimą, o "teisėjai" išėjo nuosprendžio suformuluoti. Bet turbūt ir tas jau buvo seniai paruoštas. Šiaip ar taip, artinosi mūsų gyvenimo naujas ir lemiamas vingis.

Vidurnaktį toje pačioje virtuvėje stovėdami išklausėme "teismo" nuosprendį, kurį perskaitė pirmininkas.

Pagal Rusijos Sovietų Federacinės Socialistinės Respublikos baudžiamojo kodekso 58 straipsnio la ir 11 punktus aštuoni žmonės buvome nuteisti po 10 metų priverčiamiems darbams lageriuose, konfiskuojant visą turimą asmeninį kilnojamą ir nekilnojamą turtą, ir po penkerius metus piliečio teisių susiaurinimo. Stasys Janauskas nuteistas penkeriems metams be turto konfiskavimo, nes nebuvo įrodyta jo dalyvavimas slaptoje organizacijoje. Abu Raslavičiai išteisinti. Sprendimas galutinis ir neskundžiamas.

Nuosprendį išklausėme ramiai, šaltai, abejingai. Net ir moterims neištryško nė viena ašarėlė.

Tuo, galima sakyt, pasibaigė aštuonių mėnesių kalėjimo baisenybių ir tardymų dienos. Buvo ramu ir gera, kad mus "teisė" ne lietuviai, bet rusai. Nuteisė ne pagal Lietuvos, bet pagal Rusijos įstatymus. Mus areštavo, apkaltino ir teisė okupantai. Nė vienas lietuvis, išskyrus vertėją Jonevičių, teisme nedalyvavo. Nė vienas lietuvis neskundė, jokių kaltinimų nei žodžiu, nei raštu nepateikė. Mes žinojome, kad po dešimtį metų priverčiamų darbų lageriuose retas kas išgyvena, bet raminomės ir tikėjome, kad galgi neteks visos bausmės atlikti.

Visi bendrabyliai vyrai buvome patalpinti atskiroje kameroje. Po "teismo" ir režimas buvo žmoniškesnis. Kada norėjome, galėjome miegoti, balsu kalbėtis, dainuoti, skaityti laikraščius.

- Kai išveš, kažin ar beteks Lietuvą pamatyti? - aimanavo Vladas Paulauskas.

- Nėra abejonės. Velnias nujojo Hitlerį, ateis galas ir Stalinui, - atsiliepė Stasys Janauskas. - Taip vis tiek negali būti ir nebus.

- O iš kur gali žinoti, kad nebus? - prabilo Šeikus. - Man rodosi, kad idėjos ir tos tuščios patriotinės frazės, dėl kurių kovojome ir dirbome, yra tik fantazijos ir iliuzijos. Mūsų viltys ir lūkesčiai yra gal priešingi realiai tikrovei. Reikia neužmiršti, kad tarpvalstybinių santykių diplomatija yra pati bjauriausia ir šlykščiausią. Manai, kad rusai į Pabaltijį sulindo šiaip sau savavališkai. Taip buvo susitarta Kasablankoje, Jaltoje ir Potsdame. Jeigu dabar jų niekas netvarko, ateityje visai nebesusikalbės. Mes esame parduoti.

- Kas gi pardavė? - atsiliepė Raslavičius.

- Ogi Amerika ir Anglija. Vokiečiai bolševikus sudorojo, o jie ant kojų pastatė ir dar pusę Europos užleido.

ETAPU Į LUKIŠKES IR ŠILUTĘ

Vežė mane iš namų,
Iš gimtųjų namelių.
Verkė tėvas motulė
Ir brolelis, sesulė...

(Lietuvių liaudies daina)

Kovo pradžioje vieną rytą-korpuso vyresnysis Gramošius perskaitė pavardes ir liepė susirinkti daiktus - pasiruošti etapui.

Atsisveikinome su išteisintu Raslavičiu ir išsekėme paskui prižiūrėtoją į etapinę kamerą. Ten radome apie 20 rusų vagių ir kitokių kriminalistų, paskirtų kartu su mumis, išvežti. Jie be jokių ceremonijų griebė mūsų maišelius ir ėmė kaip savo nuosavybę kratyti. Pabiro ant grindų džiūvėsiai, sūrio ir mėsos gabaliukai. Kaip alkani šakalai rusai puolė maistą ir rijo.

Mūsų nuotaika sugedo, nes pamatėme gresiantį badą. Į mūsų šauksmą ir durų beldimą niekas neatsiliepė. Netekome paskutinės menkos paramos kelionei. Priešintis vagims negalėjome, nes jų buvo daug daugiau nei mūsų.

Etapo varovai kareiviai iškrėtė visus iki paskutinės siūlės. Janausko odinė striukė, Rumbausko lietuviškos kariškos medžiagos kostiumas, mano nauji auliniai batai ir kitų geros medžiagos drapanos konvojui, matyt, patiko ir parūpo. Šypsodamies šnibždėjosi ir skersavo į mus. Vagys šaipėsi, konvojininkams mirkčiojo, vadinasi, tarėsi, kaip mus apiplėšti.

Po kratos pavardėmis šaukė į kiemą, surikiavo po penkis ir paskui suklupdė ant šlapios pabjurusios žemės.

Etapui atrinktų žmonių šį kartą nedaug - 12 moterų ir apie 50 vyrų. Politinių - grupė mūsų bendrabylių ir dar keletas žmonių, o likusieji - kriminalistai.

Atidarė kalėjimo kiemo vartus, išvarė į gatvę ir vėl suklupdė. Vyresnysis įspėjo, kad nesidairytume, nesikalbėtume ir eitume gretose po penkis susikibę rankomis. Iš visų pusių apsupo kareiviai ir:

- Вперед! - sukomandavo vyresnysis.

Etapas Panevėžio gatvėmis nužygiavo į geležinkelio stotį.

Pilni šaligatviai žmonių. Banko tarnautojai, ant kėdžių ir stalų sustoję ir kaklus ištempę, žiūrėjo pro langus. Moterys ašarojo;,rankomis mojavo, žegnojo.

Atokiau nuo stoties rūmų, ant šalutinių bėgių stovėjo didelis, geležimis išpintas vagonas, panašus į cirkinikų žvėrims vežioti narvą.

Prie vagono vėl visus suklupdė. Kol varovai apžiūrinėjo vagoną, kol tarėsi, kaip mus sutvarkyti, praėjo gal kokia valanda. Permirko drabužiai, užtirpo keliai.

Pačius blatnuosius vagis, su kuriais konvojininkai susimirksėjo, susodino ant viršutinių gultų, o mus visus sukimšo kaip silkes apačioje. Po to geležines durų grotas užstūmė ir užrakino.

Po kokios valandos vagoną apspito iš namų atskubėję vežamųjų giminės ir namiškiai, nešini ryšulėliais maisto ir drabužių. "Patepti" sargai leido moterims ir vaikams sulipti į vagoną atsisveikinti.

Sunki ir jaudinanti valandėlė. Įėjo ryšulėliu nešina duktė, įėjo kitų artimieji. Su ašaromis akyse atsisveikinę, girdėjome, kaip kitoje kupe raudojo žmona, klykė vaikai.

Pavakary vagoną prikabino prie traukinio. Vagių nuotaika pakilo. Per lubose įtaisytus ventiliatorius konvojus juos aprūpino degtine, kad drąsiau atliktų pavestas pareigas.

Kai įsismaginęs traukinys paliko miesto mūrus ir švilpė laukais, įkaušę vagys nusikraustė nuo viršaus ir, iš kažkur įgytais peiliais grūmodami, pareikalavo nusivilkti drapanas, nusiauti batus. Mėginome priešintis, bet atėję sargybiniai už triukšmo kėlimą grasino retežiais surakinti, į vagono karcerį įkišti. Stasys Janauskas atidavė odinę striukę, Vladas Rumbauskas - kostiumą, kiti taip pat neteko geresnių rūbų. Aš susirietęs sėdėjau ir tylėjau. Mano viršutinės drapanos susitrynusios, netinka, o batų nesimato. Vagys pasišalino. Pro ventiliatoriusr daiktai atiteko sargybiniams. Varydami jie buvo suskaičiavę vertingesnius daiktus, ir dabar stigo mano batų. Vėl nusileido degtine susmirdęs vagis ir - prie manęs:

- Сними сапоги!

- Neduosiu, - sakau, - šauksiu!

Vagis nusiavė purviną batą ir jo padu taikė man į nosį. Aš paleidau gerklę. Atėjo grandimis žvangėdamas viršila ir grasino mane surakinti. Pareikalavau etapo viršininko. Viršila susimirksėjo su vagimi, ir šis mane paliko.

Po kiek laiko vėl atėjo viršila, atrakino grotas, išsišaukė mane į koridorių ir pasivedęs į šalį sako:

- Vis tiek tų batų neišsaugosi. Dėl jų gali netekti sveikatos. Geruoju atiduok man, o aš tau duosiu va šituos batus. Apiplyšę, iškrypę, bet dar stiprūs. Jais avėdąmas turėsi ramybę. Kalėjime ir lageryje gražumas nereikalingas, priedo, - sako, - duosiu cukraus, duonos ir leisiu į moterų kupe pas žmoną pasikalbėti.

Nusiaviau batus ir atidaviau. Kai grįžau į kupe, vagis man sako:

- Sumainei batus - protingai padarei. Dabar esame visi lygūs.

Lageriuose ir kalėjimuose reikia mokėti gyventi. Reikia savęs žiūrėti, o ne drabužių. Drabužius duos valdžia. Gausi siuntinį - dalinkis su vagimis, o jie tavęs neužmirš. Bet jeigu norėsi vienas suėsti, tąda nieko negausi ir kruvinu snukiu vaikščiosi.

Vėlai naktį traukinys sustojo Daugpilio stotyje. Mūsų vagoną atkabino ir nustūmė į šalį.

Išaušo rytas, atėjo pietūs, o mes tebestovėjome Daugpilyje. Gavome duonos ir karšto vandens. Konvojus - visi girtutėliai. Pardavę mūsų daiktus, visą dieną uliavojo. Už batus viršila mane nuvedė į moterų kupe pas žmoną.

Iš moterų nieko neatėmė, nes nebuvo kam, o konvojui - nepatogu.

Iš Daugpilio išvažiavome sutemus ir kitą rytą pasiekėme Vilnių.

Iš geležinkelio stoties moteris nuvežė sunkvežimiu, o vyrus pėsčius nuvarė į Lukiškių kalėjimą.

Masyvūs ir sunkūs kalėjimo pastatai aptverti aukšta mūro siena. Šis kalėjimas iš seno garsėjo po visą Lietuvą. Čia 1863 metais Lukiškių aikštėje Muravjovas pastatė kartuves Lietuvos sukilimo dalyviams karti. Čia kartuvėse mirė sukilimo vadai Sierakauskas, Kalinauskas ir kiti 37 maištininkai. Iš čia tūkstančiai sukilėlių buvo tremiami į Sibirą. Senieji mūrai nebesutalpino kalinių, rusai 1898-1903 metais pastatė milžinišką kalėjimą su daugeliu kamerų, visokios paskirties geležimi išpintų narvų, landynių ir urvų. J šį kalėjimą lenkai grūdo lietuvius veikėjus. Bolševikai, naujo Lietuvos Muravjovo Suslovo vadovaujami, Lukiškių kalėjimą padarė visos Lietuvos suimtų žmonių skirstymo punktu. Iš visų kalėjimų čia vežami pasmektieji ir dideliais etapais tremiami į bolševikinio pragaro gelmes.

Kalėjime suvarė į kelis urvus, panašius į žvėrių landynes.

Pavakary iš urvų suskirstė į kameras. Patekau tarp vagių. Mėginau perbėgti prie savųjų, bet juodas į čigoną panašus prižiūrėtojas spyrė koja ir grąžino į vagių būrį. Naktį miegojau su vagimi susispaudęs po mano apklotais.

Laimė, kad su vagimis neilgai teko būti. Kitą dieną perkėlė kitur, kur radau Stasį Janauską, Edvardą Tautkevičių ir daugiau lietuvių.

Čia, kaip ir Panevėžio kalėjime, maitino duona ir neskustų bulvių sriuba, tik maitinimo būdas kitoniškas. Pietų atnešė metalinį boselį sriubos ir vieną seną emaliuotą spjaudyklę. Prižiūrėtojas metaliniu kaušu sėmė sriubą ir pylė į spjaudyklę. Kalinys be šaukšto srėbė, o tirštumus kaip kiaulė ėdalą lūpomis lapnojo arba rankomis graibė ir burnon kišo. Išvalgęs spjaudyklę davė kitam, ir taip ji keliavo iš rankų į rankas. Žinant tokios "lėkštės" paskirtį, ir alkanam buvo bjauru ir priklu, bet mes valgėme, nes alkanam dar bjauriau gyventi.

Į Rusiją išvežė didelį etapą, į kurį pateko Vladas Rumbauskas, Cezaris Šeikus ir dar keletas panevėžiečių. Mane ir Stasį perkėlė į kitą kamerą, kurioje buvo keli Lietuvos žydai. Tais laikais žydas kalėjime buvo retenybė, bet Lukiškėse jų buvo kelios dešimtys. Dauguma inteligentai, labai malonūs ir draugiški žmonės, nuteisti už pastangas bėgti į užsienį. Iš kažkur jie sužinojo, kad keli rusai lakūnai žadą lėktuvais sprukti ir iešką norinčių už tam tikrą atlyginimą pasinaudoti tokia proga. Buvo paskirta diena ir valanda išskristi. Sutartu laiku žydai susėdo į lėktuvą. Suūžė motoras, ir lėktuvas pakilo. Džiaugsmas - neišpasakytas. Po keliolikos minučių lėktuvas nusileido... Vilniaus aerouoste. "Emigrantus" apspito čekistai ir nugabeno į kalėjimą Taip žydai, nepadarę niekam nieko blogo, neteko turto ir laisvės.

Žydai per prižiūrėtojus buvo užmezgę ryšius su namiškiais ir pažįstamais, gyvenančiais Vilniuje. Iš jų gaudavo maisto, laikraščių, laiškų.

Tuo metu buvęs Anglijos ministeris pirmininkas Vinstonas Čerčilis lankėsi Amerikoje ir Fultone pasakė garsiąją kalbą, sukėlusią Sovietų sąjungoje vieniems rūpesčio ir nerimo, kitiems - džiaugsmo ir vilties. Ypač didelis džiaugsmas buvo kaliniams.

Čerčilio kalba buvo įspėjimas pasauliui, kad sunaikinus hitlerizmą už geležinės uždangos likusi kita pabaisa - bolševizmas. Buvusį hitlerinį pavojų Čerčilis sugretino su gresiančiu bolševizmu. Jis sakė, kad bolševizmas sudoroti esą dar nevėlu ir ragino Vakarų valstybes susivienyti prieš naują bolševizmo pavojų. Fultone Čerčilis bolševikinėms sienoms davė vykusį geležinės uždangos pavadinimą.

Didžiulėmis raidėmis antrašte "Čerčilis žvangina ginklais" kalbos turinys buvo paskelbtas "Tiesoje". Žydai tą laikraščio numerį paleido per kameras pasiskaityti. Koks džiaugsmas! Pakilo nuotaika. Nebebaisūs buvo etapai, nebaisios lagerių kančios, nes, kaip sako Balzakas, kas nujaučia turėsiąs gražią ateitį, tas žengia skurdo ir pažeminimo kupinu gyvenimo keliu šypsodamasis, drąsiai iškėlęs galvą. "Vežkite kur norite, vis tiek jums artinasi galas" - taip džiūgavo kaliniai, perskaitę Čerčilio kalbą.

Nuvarė į pirtį. Žmonių pilna kaip skruzdėlių skruzdėlyne. Vieni maudėsi, kiti jau rengėsi. Liūdną ir gilų įspūdį padarė du baisiai sudžiūvę žmonės. Jie nusimaudę laukė drabužių. Tai jau ne žmonės, bet gyvi skeletai. Laibos, ilgos kaip šeivos kojos, išdygusios iš kūno viena nuo kitos per kokį penkiolika centimetrų. Šlaunys laibesnis už blauzdas. Rankos tabalavo kaip dvi prie menčių prikabintos lazdos. Nugarkauliai nuo pakaušio iki užpakalio išsišovę į viršų kaip kokie seni pjūklai. Šiurpas nukratė ne todėl, kad jie skeletai, bet todėl, kad tie skeletai vaikščioja ir

šnekasi kaip žmonės. Jei ne plonutė oda, kuri aptraukusi laikė griaučius, rodėsi, tie žmonės imtų ir subyrėtų. Girdžiu juos lietuviškai šnekant. Priėjau ir klausiu:

- Iš kur esate?

- Iš Žemaitijos, - žemaičiuodamas atsakė vienas, - iš Vorkutos veža atgal į Telšius pertardyti.

- Kada išvežė į Vorkutą?

- Pernai...

Daugiau nebeteko kalbėtis, nes prižiūrėtojas įsakė rengtis.

Gyvi skeletai gerokai sugadino Čerčilio kalbos pakeltą nuotaiką. Kada ateis laisvė - Dievas žino, o čia prieš akis buvę žmonės, paversti šmėklomis. Tai lagerių gyvenimo atstovai. Per keletą mėnesių ir mes kalėjimuose buvome fiziškai ir morališkai aplamdyti ir sugniuždyti, bet dar buvome panašūs į žmones, o lageris per tą laiką iš žmonių šešėlius padarė.

Dieną ir naktį kalėjime virė žmonių maišatis. Nuteistuosius skirstė, rūšiavo, perkėlinėjo iš kameros į kamerą. Su Stasiu Janausku teko atsisveikinti. Mane, Mykolą Krupelį, Vladą Paulauską, Edvardą Tautkevičių ir dar keletą žmonių išvedė į kiemą prie kalėjimo vartų, kur buvo atvarytos bendrabylės moterys ir grupė kitų žmonių. Žmona iš tolo man šnibždėjo, jog mus varysią į Rasų lagerį.

Rasų lageris įsteigtas miesto pakraštyje, buvusiame vizitiečių vienuolyne. Kalinių čia gana daug. Jie visokius darbus dirbo įvairiose miesto vietose.

Moteris atskyrė ir nuvarė kitur, o mus, vyrus, uždarė karantinui skirtose patalpose, kur jau anksčiau buvo tirštai prigrūsta žmonių. Patalpos ankštos, o žmonių - marmalynė. Rusai lindo, plėšė iš žmonių maišelius. Muštynės, keiksmai, ašaros - kaip pragare.

Dvi paras išbuvome Rasų lageryje, nepažinę jos tvarkos. Trečios dienos rytą apie keturiasdešimt vyrų atrinko etapui į Šilutės lagerį. Davė po kepaliuką duonos, tris šimtus gramų rūkytos žuvies ir saujelę cukraus. Tai trims dienoms sausas davinys.

Buvo kovo pradžia. Lijo lietus ir tirpdė gausų sniegą. Nuo stogų varvėjo drumzlini lašai, gatvėje tarp ištežusio sniego telkšojo klanai.

Netoli Rasų kapų, ant geležinkelio, virš prekinių vagonų draikėsi juodi garvežio dūmai. Į to traukinio vieną vagoną suvarė mus ir užrakino.

Keletas buvo iš Pravieniškių lagerio. Išdžiūvę ir išalkę žmonės tuojau susėdo sausą davinį tvarkyti. Dideliais kąsniais kando duoną, žuvį ir godžiai rijo. Po pusvalandžio trijų dienų davinio nebeliko nė trupinėlio.

Vagono kampe sėdėjo sudribęs panevėžietis - nuo Uliūnų Aleliūnas. Jam jau daugiau kaip septyniasdešimt metų. Kojų blauzdos nuo venų išsiplėtimo sukiurusios ir sutinusios. Iš žaizdų sunkėsi baltas skystimas. Kažkada skalbtos naminės drobės apatinės kelnės sustyrusios. Jos dar labiau erzino žaizdas. Baisu žiūrėti į tą žmogų ir jo kojas. Sunku apsakyti, kaip jis atėjo į traukinį, kaip įlipo į vagoną.

- Ar neskauda? - klausiu.

- Neskauda, bet kojos užtirpusios. Man silpna ir širdžiai negera, - skundėsi Aleliūnas. - Amžių pragyvenau ir sapnuoti nesapnavau, kad senatvėje teks kalėjime sėdėti, o gal ir numirti. Mūsų giminės niekas kalėjimo nematė, o aš kaip koks vagis nuteistas ir dabar vežamas katorgos darbams.

- Už ką tamstą pasodino? - klausė Vladas Paulauskas.

- Kažkas pasakė, kad miškiniams daviau valgyti, - atsakė Aleliūnas.

Kabalduodamas traukinys iš Vilniaus riedėjo į Šilutę. Kelias valandas stovėjo Kaišiadoryse, stovėjo Jonavoje, ir kitos dienos rytą privažiavome Kėdainius. Iš krantų išsiliejęs Nevėžis - platus kaip Nemunas. Tą pavasarį upių potvyniai buvo labai dideli. Staiga patvinęs Nemunas, sako, apsėmęs Kauną. Kai kur pusrūsiuose žmonės nespėję išbėgti. Kalėjimo rūsiuose taipogi prigėrę žmonių.

Šiaulių stoties peronas pilnas suskretusiais drabužiais apsivilkusių žmonių. Maišais ir terbomis apsikarstę, jie buvo panašūs į Šiluvos ubagus. Tai kirbinės peralkusių rusų, atvykusių gelbėtis nuo bado. Lietuvos kaimuose prisielgetavę produktų, dabar laukė traukinio grįžti namo. Didžiulėmis gaujomis tokie išvargėliai kas dieną traukia į Lietuvą maisto ieškotis. Kartu su jais kaip iš didžiulio gyvačių maišo primarmaliavo galybės vagių, sukčių, galvažudžių. Per vienerius metus jų priviso miestuose, miesteliuose, kalėjimuose, lageriuose.

Iš Šiaulių važiavome pro Telšius, Kretingą ir Klaipėdą. Maisto davinį visi jau seniai buvome baigę. Išalkę, sušalę ir suvargę, ketvirtos dienos rytą pasiekėme Šilutę. Išlipome iš vagono, iškėlėme nusilpusį Aleliūną. Konvojus patikrino, ar visi esame, ir pradėjome žygiuoti. Mes einame, o Aleliūnas - nė iš vietos. Sudribo ir guli. Liepia mums nešti. Bet kas gi paneš, kad nevalgę patys vos pasivelkame. Pravieniškiečius išpylė šaltas prakaitas. Jie susėdo, klaikiomis akimis žiūri ir dreba. Ir jie eiti atsisakė. Konvojus pyksta, keikiasi, kad Aleliūnas nepaeina, kad mes jo nenešame, pyksta, kad pravieniškiečiai nusilpo. Šimtai "vrotų", "matų" pasipylė mūsų adresu.

Susodino šalia kelio į purvą, ir vyresnysis nubėgo į stotį skambinti.

Po kiek laiko atbildėjo porinis vežimas, įkėlėme Aleliūną, sulipo pravieniškiečiai. Juos nuvežė, o mes pėsti patraukėme į lagerį.

ŠILUTĖS LAGERYJE

Lietuva - mano šiaurės pašvaistė
Ir gėlė sidabrinių rytų,
Kas krauju tavo veidą nulaistė
Ir ko raudi prie kryžkelės tu?

(Bernardas Brazdžionis)

Pirmutinė ir didžiausia bolševikinės Rusijos "broliškoji" dovana Lietuvai - kalėjimai ir lageriai. Jų skaičius mūsų krašte dygo kaip grybai po lietaus. Mat komunizmas laikomas universalia doktrina, kuriai įgyvendinti sukurta idėjinės prievartos sistema. Kalėjimai ir lageriai priskiriami prie paveikiausių tos sistemos ramsčių. Jų pagalba komunizmas būsiąs greičiausia pridaigintas.

Rusiška lagerių kultūra, išugdžiusi pasaulyje neregėtų prityrusių specialistų - čekistų, lagerių viršininkų, sargybinių, prižiūrėtojų ir t.t., - dabar skverbėsi į Lietuvą. Per pusantrų metų jau spėjo ir iš lietuvių iškepti tokių "specialistų". Lagerinė sistema iš nuteistųjų išperėjo galybes "urkų", "sukų" ir gyvą peklą visokiausios rūšies "blatnųjų'.

Ir štai mes stovime prie naujo Šilutės lagerio, "broliškosios" Rusijos dovanos, vartų. Aukštai viršuje didelėmis raidėmis, kad iš tolo matytųsi, rusiškai užrašyta:"Труд в СССР - дело чести, дело славы, дело доблести и геройства". Tai iškaba, skelbianti, kad čia patekęs žmogus yra beteisis vergas.

Už vartų būrys pasmerktųjų išgeltusiais veidais pasitinka mus ir stebi, iš kur atvykome, ką atsinešame. Jie mato mūsų drabužius, mato ant pečių maišelius ir džiaugsmu šypsosi. Kiti bjauriausiais rusiškais keiksmais ir šūkiais reiškia smagų pasitenkinimą. Tai vadinamieji "blatnieji".

Vaizdas panašus į Dantės "Dieviškosios komedijos" pragaro prieangį, kur Dantė, Vergilijaus vedamas, nustėro, išvydęs baisų užrašą:

Esu anga į nuliūdimo miestą.
Esu anga į amžinąją kančią.
Esu anga į pasmerktųjų vietą...
Nustokite vilties, kurie čia įžengiate.

Hitlerininkai vadinosi ubermenšais, pašauktais kurti ir tvarkyti Naują Europą. Jie save laikė gryniausios veislės žmonėmis, kuriems visi kiti privalą trauktis iš kelio. Rusai komunistai taipogi skelbiasi esą ypatingos sudėties žmonės, sukirpti iš ypatingos medžiagos (žr.' Ленин Владимир Ильич - краткая биографи "), Lenino pašaukti ir įkvėpti griauti seną pasaulį ir kurti žemėje "rojų".

Šilutės lageris - hitlerininkų ir bolševikų kultūrinės kūrybos bendras produktas. Vokiečiai jį pastatė anglų karo belaisviams laikyti. Tai didelis kokių trisdešimties mūrinių barakų ir tiek pat medinių pastatų lageris, aptvertas spygliuotų vielų raizgelynu, apstatytas sargybinių bokšteliais. Rusai trečdalį lagerio atitvėrė kaliniams, didesnę dalį paliko vokiečių karo belaisviams laikyti.

Mus suvarė į tuščią, išdaužytais langais karantinui skirtą baraką. Aleliūną nugabeno į lagerio ligoninę, kur jis po kelių dienų numirė.

Gyvenamieji mūriniai barakai sustatyti dviem eilėm. Per vidurį plati kaip gatvė aikštė. Viename aikštės gale virtuvė ir valgykla, kitame - keletas mažesnių medinių pastatų. Ten sandėliai, buhalterija, ligoninė, sanitarinė dalis, pirtis ir kt. Atokiau, už pastatų lagerio kampe - izoliatorius, kalinių vadinamas būru", "kandėju" ir juokais - "perdilninku". Jis įrengtas taip, kaip ir visi bolševikų kalėjimai: languose geležinės grotos, ant langų dėžės, kad iš vidaus nieko nesimatytų. Vienas mūrinis barakas užtvertas moterims.

Aplink lagerį kokių trijų metrų aukštumo dviejų eilių spygliuotų vielų tvora. Jos viduryje gniužulais priraizgytas ir įvairiais zigzagais supintas spygliuotos vielos raizgelynas.

Iš abiejų tvoros pusių po kokius dešimt metrų platumo išvarpytos ir išpurentos, grėbliais sulygintos žemės juostos. Tai draudžiamosios zonos. J jas įėjus, sargybinis šauna be įspėjimo. .Sargybai keičiantis, ji stropiai apžiūrima, ar nėra kur įmintų žmogaus pėdų.

Išorinėje draudžiamosios zonos pusėje pagal patį patvorį - takas sargybiniams praeiti, o ties bokšteliais įtaisytos šunų būdos. Aplink visą lagerį pagal tvorą pratempta stora viela šunims pririšti. Šunys gali bėgioti nuo bokštelio iki bokštelio.

Sargybinių bokšteliuose įtaisyti prožektoriai ir pakabinti geležinkelio bėgių galai, į kuriuos sargybiniai skambina, tikrindami viens kitą, kad neužmigtų. Jei kartais kokia stebuklinga galybe kalinys pralįstų pro tvorą, tada sukiltų šunys, nušvistų prožektoriai, kad sargybiniai matytų, kur šauti.

Lagerio administraciją sudarė: lagerio viršininkas, režimo viršininkas, operatyvinis įgaliotinis, kalinių vadinamas "kūmu", kultūrinio auklėjimo dalies (КВЧ) viršininkas, apsaugos (visų sargybinių) viršininkas, sanitarinės dalies (санчасти) viršininkas, gamybos ir planavimo dalies viršininkas ir keliolika prižiūrėtojų. Visi viršininkai - čekistų karininkai.

Vidaus tvarkai prižiūrėti iš kalinių parinktas komendantas ir "nariadčikai". Gydytojai, sanitarai, КВЧ "auklėtojai", virėjai, kirpėjai, barakų tvarkiniai ir visoks smulkus administracinis personalas - kaliniai.

Kaliniai suskirstyti darbo brigadomis. Jų buvo trys pagrindinės rūšys: zonos darbams, lauko darbams ir amatininkų.

Amatininkams už lagerio lauke pastatytos dirbtuvės. Jos kaip ir lageris aptvertos spygliuotų vielų tvora ir apstatytos sargybinių bokšteliais. Dirbtuvių zona buvo vadinama garažu. Garaže dirbo siuvėjai, batsiuviai, kalviai, šaltkalviai, račiai, kubiliai ir kitokie amatininkai.

Laukų darbams atrinkti žmonės be specialybės.

Brigadoms prižiūrėti ir vadovauti iš kalinių parinkti brigadininkai. Jais bodavo skiriami akiplėšiški, žiaurūs ir smarkūs "blatnieji". Viršininkams rūpėjo, jog brigadininkas mokėtų ir sugebėtų prižiūrėti, kad žmonės dirbtų. Brigadininkams pavesta- nustatyti, kas kiek padirbdavo, ir pagal išdirbio normą skirti maisto davinį. Brigadininkai - viršininkų, o ypač "kūmo", patikėtiniai. Jie - brigadų tėvai. Nuo jų priklauso kalinių gyvenimas. Su brigadininku pyktis - neverta. Geras brigadininkas ras būdą padėti, o blogas arba užpykdytas gali visiškai pribaigti. Lauko darbų brigadininkai buvo patys "blatniausi" vagiliai.

Mažabausmiai kriminalistai, lagerio vadinami "bytavikais", į darbus eidavo be sargybinių. Viršininkai duodavo jiems tam tikrus pažymėjimus - leidimus. Iš jų buvo sudarytos kelios brigados, dirbusios tokius darbus, kur konvojaus priežiūra būdavo neįmanoma. Bekonvojai vakare grįždavo į lagerį valgyti ir miegoti.

Šilutėje kalinių buvo apie tūkstantį. Koks trečdalis - lietuviai. Tai įvairių profesijų bei verslų žmonės. Kunigas Grigaitis, rašytojo Adomo Lasto žmona, advokatai Dziedulionis, Siškevičius, Norvaiša, ekonomistas Jurskis, Sadauskas, solistas Radžius, keletas mokytojų, tarp jų - mokytojas muzikas Vladas Paulauskas, ir kitokių buvusios Nepriklausomos valstybės tarnautojų, nemaža moksleivių, o daugiausia - darbininkų ir ūkininkų.

Lageris pavadintas pataisos darbų kolonija. Jam priskirta apie 300 ha dirbamos žemės ir apie 200 ha Rusnės pievų. Tai jau didelis dvaras.

Iš Klaipėdos krašto, kaip ir iš Rytprūsių, beveik visi gyventojai nuo bolševikų kaip nuo maro, palikę turtą, išbėgo į Vakarus. Tušti vienkiemiai, palikti Dievo valiai, stovėjo apleisti, išdaužytais langais. Žemės - kiek tik nori. Todėl lageriui jos paskirta tiek, kiek jis galėjo apžioti. Žemės ūkio padarinio taip pat nestigo. Arklių lageris turėjo apie porą šimtų. O avys, kiaulės, galvijai ir paukščiai - ko nespėjo rusų kariuomenė suryti, buvo išvežta į Rusiją. Lageris jų neturėjo.

Karantine be darbo nelaikė. Mane, Tautkevičių ir dar keletą žmonių paskyrė iš netolimo miškelio vežti malkas. Davė porinį vežimą, ir kas dieną, sargybinių lydimi, vežėme malkas.

Buvo šaltos, drėgnos pavasario dienos. Lijo lietus, drėbė droblis, pūtė stiprus pajūrio vėjas. Vakare grįždavome į nekūrentą belangį baraką šlapi, permirkę. Nei drabužių, nei patalynės nedavė. Nenusivilkę, šlapiomis drapanomis virsdavome ant plikų gultų ir drebėdami

vartydavomės. Peršalau ir susirgau. Nuo aspirino naktimis prakaitavau ir rytą keldavausi išvargęs. Taip sirgdamas kelias dienas dirbau.

- Kad taip namie, - kalbėjo Tautkevičius, - kiek čia būtų rūpesčio. Dabar kvaraba negriebs, o Dievui nereikia.

Ir negriebė.

Valgyti gaudavome kalėjimo davinį. Sriuba buvo skysta ir liesa. Per dieną dirbdavome alkani, guldavome alkani ir rytą keldavomės taip pat alkani.

Balandžio mėnesiui įpusėjus laukuose baigė tirpti sniegas. Pakilusi saulė varė iš žemės pašalą. Dienos gražėjo - atėjo tikras pavasaris. Laukuose prasidėjo darbai.

Vyriausias agronomas lenkas bekonvojis Žukovskis rinko žmones daržininkystės brigadai. Bijodami patekti į laukų darbus, abu su Tautkevičium vakare nuėjome pas Žukovskį, kad priimtų į daržininkų brigadą. Pasisakėme, kad esame daržininkavimo ir sodininkavimo specialistai. Šio to paklausinėjo ir priėmė.

Naujojoje brigadoje buvo apie trisdešimt žmonių. Didesnė pusė - lietuviai. Brigadininku paskyrė "blatniaką" rusą, daržininkystės agronomu - lenką Išorą. Tautkevičių ir mane - daržininkavimo inspektoriais. Kita daržininkų brigada buvo moterys.

Daržams vieta parinkta netoli lagerio, prie upelio. Apie hektarą žemės skirta inspektams ir tiek pat - bandymo laukeliams. Čia pat kėdainiškis statybos technikas Bobėnas su keliais vyrais statė didelį šiltnamį.

Iki gegužės rengėme inspektus. Bekonvojai tuščiuose vienkiemiuose lupinėjo grindis, lubas, išiminėjo langus, duris ir viską vežė į daržą. Mes kalėme dėžes, kasėme ir sijojome žemes, pylėme jas į inspektus. Paskui sėjome pomidorus, kopūstus ir kitokias daržoves. Moterys iš nuplėštų stogų pynė demblius.

Prie plento, einančio iš Šilutės į Žemaičių Naumiestį, buvo graži mūrinė kaimo mokykla su naujais ūkio trobesiais. Vieną dieną mus ten nuvarė trobesių draskyti. Vakare iš gražios mokyklos liko beveik griuvėsiai. Grindys, lubos, langai ir durys su visomis staktomis atsidūrė lagerio daržuose. Kitą degamą mokyklos medžiagą sukūreno konvojai.

- Tiktai rusai taip gali padaryti, - nusispjovė Tautkevičius, - Kur matyta, kada girdėta, kad dėžėms dirbti būtų griaunami nauji namai!

- Nebūtų kvailių, nežinotume, kas protingas, - juokėsi advokatas Dziedulionis. - Komunizmas gyvenime taip pat reikalingas.

- Vienas rusas, - įsiterpė į pokalbį jaunas moksleivis, - gerai privalgęs raugintų kopūstų, ne kartą mėginęs draugų būrelyje "išgroti" Internacionalą. Iki tos vietos, kur giedama "Весь мир насилья мы раз-

рушим!, jam išeidavę labai gerai, bet kai imdavęs "groti" "Затем мы новый мир построим", tuoj pilnas kelnes pritaisydavęs.

Gerai pritaikytas anekdotas padarė gardaus juoko. Juokėmės mes, juokėsi ir nieko nesuprasdami rusai, nes kitų žmonių džiaugsmui sunku atsispirti.

Artinosi gegužės pirmoji. Kultūrinio auklėjimo dalis įtaisė garbės lentą. Dailininkai piešė ir rašė plakatus su tai šventei pritaikytais šūkiais. Vakarais barakuose "auklėtojai" mokė, kaip reikia dirbti, kad gegužės pirmosios garbei planas būtų ne tik įvykdytas, bet ir viršytas.

Gegužės pirmosios išvakarių naktį, mums saldžiai bemiegant, pasigirdo komanda:

- Вставать!

Koks šešetas kareivių sugriuvo į baraką.

- Шмон! - suriko brigadininkas.

- А ну-ка, стройтесь! - sušuko kareiviai.

Vienmarškiniai susirikiavome vidury barako, o kareiviai užlipo ant lovų viršutinių gultų ir visus mūsų skudurus bei skarmalus ėmė mesti ant grindų. Per dulkių kamuolius nebesimatė sienų, aptemo lemputės šviesa. Purtė, mėtė, kratė, visus daiktus suvertė į bendrą krūvą, sumaišė. Paskui mus visus po vieną iščiupinėjo, išglostė ir išėjo. Kol atsirinkome daiktus, kol apsitvarkėme, ėmė brėkšti gegužės pirmosios rytas.

Tokios kratos daromos kas dvi savaites, o prieš šventes jos esti tiesiog baisios.

Skalbinių ir patalynės nedavė. Savos apatinės drapanos neskalbiamos nuo prakaito ant kūno supuvo ir suplyšo. Iš namų atsiųstas pavogė.

Nuo gyvių gindavomės "prožarka". Kas dešimtą dieną leisdavo į pirtį, kur maudėmės ir degindavo drapanas. Todėl utėlių nebuvo, bet su blusomis kova neįmanoma. Dienoms sušilus, jų priviso neišpasakyta galybė ne tik barakuose, bet ir zonos aikštė buvo pilna prisiperėjusi tų vikrių ir judrių parazitų. Dėl blusų nebuvo ramybės nei dieną, nei naktį.

Poilsio dienų neturėjome. Dirbome nuo aštuntos iki aštuonioliktos valandos su viena valanda pietų pertraukos. Pietauti varydavo į lagerį.

Vietoje skambalo lageris turėjo įsitaisęs ranka sukamą gaisrininkų sireną. Šiurpus, aštrus jos spiegimas keldavo iš miego. Kad ir kažin kaip alptum miegu, tvarsytis nebuvo kada, nes barako tvarkinys žydelis Arnšteinas, visa gerkle pritardamas sirenai, šaukdavo: "Подьем!"

Brigadininkas atnešdavo iš raikyklos kiekvienam po 300 gramų duonos, ir tuojau bėgdavome kiek tik kojos įkerta į valgyklą pusryčių.

Valgykla ir virtuvė buvo mediniame, viduje stulpais paramstytame barake. Tarp stulpų eilėmis sustatyti ilgi stalai ir suolai. Pirmutinis stalas - rekordininkams, paskutinis prie durų - "otkazčikams", vadinasi, tiems,

kurie atsisako dirbti. Bet tokių beveik nebūdavo. Viduriniai stalai - niekuo nepasižymėjusiems.

Už langelio, virtuvėje storas, nusipenėjęs, savame kailyje nebetelpąs virėjas į dubenėlius pilsto sriubą ir pro langelį į valgyklą duoda brigadininkui, kuris skaičiuoja ir dalina žmonėms - kiekvienam po puslitrį.

Valgykla nedidelė, visi vienu kartu netilpome. Reikėjo skubėti ir užleisti vietas besiveržiantiems į vidų. Iš metalinių bliūdelių skystą sriubą užsivertę išgerdavome ir - pro duris.

Kartą rusas, pripuolęs prie manęs, mėgino atimti nuosavą šaukštą. Nuosavybę gyniau kaip įmanydamas. Rusas spyrė į pilvą. Aš nusitaikęs - kumščiu į snukį. Pripuolė daugiau rusų, ir pasipylė smūgiai. Lietuviai šoko gelbėti. Besipešančių kamuolys pro duris išvirto į kiemą. Įsimaišė prižiūrėtojas, ir muštynės buvo baigtos be pergalės ir pralaimėjimo.

Po pusryčių brigados prie vartų rikiuodavosi po penkis. Prižiūrėtojai su medinėmis lentelėmis rankose skaičiuodavo penketukus ir leisdavo pro vartus, kur būrys ginkluotų sargybinių taipogi brigadas patikrindavo. Suskaičiavę šaukdavo:

- Dėmesio! Eidami nesikalbėkite, rankas laikykite užpakalyje. Žingsnis į šalį laikomas pabėgimu, ir konvojus pavartos ginklą be perspėjimo. Supratote?

Kaliniai choru atsiliepdavo:

- Supratome!

Du kareiviai atkišę šautuvus eidavo priekyje, o kiti, taip pat atstatę ginklus, eidavo užpakalyje. Jeigu kolona būdavo didelė, tai dar po keletą eidavo šonuose ir vesdavosi šunis.

Darže darbo zoną apsmaigstydavo gairelėmis ir perspėdavo, kad už ribų peržengimą būsią šaunama be jokio įspėjimo.

Konvojus susėsdavo zonos kampuose ir į darbo reikalus nesikišdavo. Kas reikėdavo dirbti, nurodydavo brigadininkas arba agronomas.

Pagal planą buvo numatyta pomidorais užsodinti šešis ha, agurkais užsėti 8 ha, kopūstais apsodinti 15 ha, svogūnais - 3 ha, pupelėmis - 2 ha ir t.t.

Ypatingas dėmesys buvo skiriamas kopūstų daigams ("rasodai") auginti. Juos stropiai prižiūrėdavome, tręšdavome mineralinėmis trąšomis.

Dienos sušilo, atėjo metas kopūstus lauke sodinti, o daigai buvo dar visai mažučiai. Lagerio viršininko spaudžiamas, agronomas Žukovskis sumanė daigų auginimą paspartinti. Iš miesto atvežė kelis bosus "aukso" ir liepė juo daigus palaistyti.

Po kelių dienų daigai pajuodavo ir nulėpo. Viršininkas griebėsi už galvos:

- Sabotažas! Tyčia daigynas sunaikintas! Teisman patrauksiu! - puolė agronomą, o šis prie mūsų:

- Jūs, velniai, čia užtaisėte! Į "būrą" sukišime visus!

Pagaliau Žukovskis sugalvojo išeitį, kaip išsigelbėti nuo bausmės. Viršininkui jis įrodinėjo, jog daigai susirgo cholera - juodlige (черноножка). Viršininkas iš Šilutės išsikvietė apskrities (tuomet rajonų dar nebuvo) agronomą, kad ištirtų rasodos sunykimo priežastį. Žukovskiui grėsė sunki bausmė.

Vakare į baraką atėjo Žukovskis ir man sako:

- Rytoj komisija tikrins daigus. Kas šiek tiek nusimano apie daržoves, tam aišku, kad daigai nuvirinti. Viršininkai - tikri avinai, jie nieko nenuvokia. Reikia prašyti apskrities agronomo, kad sakytų, jog daigai serga juodlige. Jis lietuvis ir nė velnio nesupranta rusiškai. Būk geras, paprašyk, kad jis mums padėtų. Į daržą jis ateis anksčiau už viršininką.

Kitą dieną, kaip buvo sakyta, agronomas atėjo pirma viršininko. Žukovskis konvojaus viršininkui įspaudė į delną, ir šis leido man su apskrities agronomu pasikalbėti.

Agronomas - dar visai jaunas vaikinas.

- Noriu, - sakau, - agronome, su Tamsta pasikalbėti.

- Koks iš manęs agronomas, - sako vaikinas, - baigiau Joniškėlio žemesniąją žemės ūkio mokyklą, nebuvo žmonių, tai mane paskyrė.

Papasakojau jam, kaip daigai sunyko, ir paprašiau, kad mums padėtų nes čia ir taip bloga.

Atvyko lagerio viršininkas, ir agronomas per vertėją pareiškė, kad kopūstų daigai susirgę juodlige.

- Lageriuose ir visoje Rusijoje yra taip, - vėliau kalbėjo Žukovskis, - nors tu būsi gyvas, bet jeigu gydytojas tvirtins, kad esi miręs, - baigta: galėsi priešintis, rėkti, šaukti, o tau sakys: "Tylėk, kvaily, gydytojas geriau išmano". Nuneš tave ir gyvą palaidos. Taip dabar čia išėjo su tais daigais. Rusijoje tikima ne žmogumi, bet popieriumi.

Lagerio viršininkas - tai tipiškas Kudirkos Kruglodurovas. Viršininko galybę jis mėgo demonstruoti rėkdamas ir keikdamas. Keiktis jis tikrai mokėjo puikiai. Keiksmažodžiai jam taip sklandžiai derinosi kalboje, tarytum geriau ir nebegalima pasakyti. Jis šaukdavo ir rėkdavo visur, kur reikia ir kur nereikia, nes, kaip sako vokiečių patarlė, kaukiantis vilkas atrodo didesnis negu iš tikrųjų yra.

Sodinome lauke kopūstus. Daigų atvežė iš Pravieniškių lagerio. Sodinimo darbams vadovavo agronomas Išora. Tautkevičius ir aš instruktavome. Pravieniškėse auginti daigai buvo likučiai, ištįsę, smulkiais lapeliais. Daug jų buvo perlūžusių ir šiaip netinkamų sodinti. Tokius metėme į šalį.

Atvažiavo lagerio viršininkas.

- Внимание! - sukomandavo Išora. Kaliniai sustojo, Išora atraportavo, kas dirbama.

Pasipūtęs, plieninius dantis iškišęs, ėjo viršininkas žiūrėti, kaip sodinami kopūstai. Pamatė išmėtytus daigelius, pakėlė vieną ir - prie Išoros:

- Tu prižiūri sodinimą?

- Aš, - atsakė Išora.

- Kas čia? - rėkė, rodydamas sulūžusį daigelį.

Išora sumišo ir nesusigriebė, ką atsakyti.

- Kas čia yra?! - subliovė antrą kartą viršininkas.

- Netinkamas, sulūžęs daigas, - paaiškino Išora.

- Jeigu netinkamas sodinti, tai kur jį reikia dėti? - išraudęs rėkė viršininkas.

- Kur jį dėti? Išmesti, ir tiek...

- Tu agronomas?!

- Agronomas, baigęs Varšuvos agronomijos institutą.

- Tu lenkiškas mėšlas, o ne agronomas, jei nežinai, kur reikia dėti netinkamus daigus! Reikia juos su-rink-ti ir a-ti-duo-ti vir-tu-vei, kad turėtumėte ką ėsti! Supratai?

Viršininkui pasišalinus, išmėtytus daigelius surinkome į krūvą. Kopūstus pasodinus, jų prisirinko nemažas glėbys. Kelias dienas jie vyto ir šuto lauke. Paskui atvežė į lagerio virtuvę, ir mes valgėme juodą, smirdančią "šviežių" kopūstų sriubą.

Dėl prasto maisto ir nelengvų darbų lauko brigadų žmonės nusilpo. Alkiui malšinti nusivarėliai gerdavo daug vandens, todėl sutino kojos, užgriuvo akys.

Smilgietis Šlamas kartą man sako:

- Aš bėgsiu. Ką badu kankintis ir vargti, geriau tegul nušauna. Jei pasiseks pasprukti, tuomet - fit į Lenkiją...

- Bėgti, - atsakiau, - labai rizikinga. Reikia kentėti ir laukti. Gal kartais ir mums nušvis laisvės saulelė.

- Kol saulė patekės, rasa ir akis išės...

Nusivarėlių būreliai vakarais slankiojo apie šiukšlių dėžes ir pamazgų duobes, kapstydavo ir ieškodavo maisto atliekų. Kaunietis Kašėta daržuose per dieną sušlamšdavo gal glėbį balandų. Kalinių šnekos sukdavosi ta pačia tema - apie valgį.

- Man svarbu išlikti gyvam, - kalbėjo iš kažkur patekęs armėnas. - Atėjus lemiamai minutei - gyventi ar mirti, geriausiam draugui perkąsiu gerklę ir čiulpsiu kraują.

Bado šmėklai slankiojant, duonos vertė pakilo. Gavęs davinį, kiekvienas tuojau suvalgydavo, kad neatimtų ar nepavogtų.

Iš spintelės dingo brigadininko duona. Įtartas lietuvis Petras, nes tą

L

dieną jis buvo atleistas. Be to, Petras mėgdavo slampinėti ir ieškoti ką nutverti. Brigadininkas širdo, keikėsi, grasino. Rytą puolė Petrą:

- Tu suėdei mano duoną?! - Ir nelaukdamas atsakymo kirto per veidą.

Pripuolė dar du rusai. Petrą permetė ant grindų. Vienas užlipo ant krūtinės ir pašokęs abiem kojom visa jėga krito ant Petro pilvo. Paskui visi trys pačiupo jį, iškėlė aukštyn ir trenkė į grindis. Petras sudejavo. Įsiutę rusai vėl jį pagriebė kaip šunes apdraskytą katę, vėl pakėlė į viršų, bet kitas brigadininkas pašokęs sulaikė:

- Хватит, ребята, он и так подохнет.

Dvi savaites Petras išbuvo ligoninėje ir daugiau turbūt nebedrįso vagiliauti.

Dienoms ilgėjant, darbai didėjo, maistas prastėjo. Nusilpę žmonės vos krutėjo. Viršininkai pyko, keikėsi, kaltino ir puolė brigadininkus, kad neragina dirbti, o brigadininkai laukuose mušė ir spardė žmones.

- Nedirbsite - nevalgysite! - šaukė lagerio viršininkas. - Jūs daugiau suėdate negu uždirbate. Jūs turite patys išsimaitinti! Kaip dabar dirbsite, taip rudenį ir žiemą valgysite!

Kad paskatintų dirbti, kultūrinio auklėjimo dalis paskelbė tarp garažo ir lauko brigadų soclenktynes. Nustatė išdirbio normas. Jas viršijantiems pažadėjo papildomo maisto (дополнительный паек), o normų neįvykdantiems duoti baudžiamąjį davinį (штрафной паек). Atsisakančius dirbti - uždaryti į "būrą". Viename barake įtaisė rekordininkų kambarį. Ten sustatė viengules lovas, aptiestas antklodėmis ir baltomis paklodėmis, uždėliojo šiaudų pagalvėmis. Atskiras rekordininkų apgyvendinimas sugalvotas, kad žmonės iš paskutiniųjų stengtųsi dirbti. Keletas žmonių buvo viešai iškoneveikti, išgėdinti ir uždaryti į "būrą".

Šeštadieniais "auklėtojai" rinkdavo žmonių raštiškus pasižadėjimus su papildomais socialistiniais įsipareigojimais. Reikalaudavo, kad brigadininkai kas dieną teiktų žinių, kaip vykdomi įsipareigojimai.

Lagerio aikštėse, ant barakų sienų ir darbovietėse prikabinėjo lentų su įrašytais šūkiais darbštumui skatinti: "Davei žodį - tesėk!", "Pasižadėjai - išpildyk!', 'Sąžiningu darbu išpirk tėvynei padarytą nusikaltimą!", "Kas nedirba - nevalgo!", "Stok! Ar tu lenktyniauji? ir t.t., ir t.t.

Lenktynių karštmetyje vieną dieną iš lauko brigados pabėgo lietuvis. Brigadininkas jį buvo paskyręs konvojui ugnį kūrenti. Jis pastebėjo, kad laužo dūmai grioviu pažeme eina tiesiai į krūmus. Kartu su šakaliais ant ugnies užvertė drėgnų pernykščių bulvienojų. Tirštų dūmų ir garų juosta pažeme nusitiesė į krūmus. Kūrikas įlindo į dūmus ir dingo tankmėje. Kuomet dūmai išsiskirstė, jis jau buvo kažkur nudūmęs. Sargybiniams ir viršininkams buvo darbo ieškoti, o kaliniai turėjo gardaus juoko. Negreit

draugai gavo pabėgėlio laišką. Rašė laimingai pasiekęs reikiamą mišką ir tarnaująs eiguliu, atseit, tapęs miškiniu-žaliuku.

Ar dėl to pabėgimo, ar kitokiais sumetimais sargybinių garnizonas buvo pakeistas. Senųjų vieton atgabeno 16-osios divizijos ar specialiai čekistų sudarytą lietuvių dalinį.

Lietuvis lietuviui vis artimesnis, savesnis. Lietuviai sargybiniai buvo meilesni už rusus. Po kiek laiko jie jau padėjo kaliniams. Iš sutartos vietos paimdavo laiškus ir persiųsdavo namiškiams. Kartais atnešdavo duonos, tabokos ir mirktelėdavo, kad pasiimtume. Žinoma, ne visi ir ne su kiekvienu draugiškus ryšius palaikydavo. Bičiulystė užsimegzdavo kažkaip nejučiomis, telepatiniu būdu.

Bet kalinys lieka kaliniu. Jam brangiausias -dalykas - laisvė. Jis nepražiopsos menkiausios progos pasprukti. Lietuvius kalinius į laisvę viliojo miškai, kur garsėjo partizanų žygiai. Lietuvio kalinio kasdieninė svajonė buvo kaip nors pasprukti pas miškinius ir atsimokėti rusams už viską, ką tik per juos kentė. Kiekviena tironija sukelia kerštą.

Viena artojų brigada buvo sudaryta iš lietuvių, nes rusų, mokančių arti, beveik nebuvo. J tą brigadą pateko stiprūs žmonės, buvę policininkai, nuovadų viršininkai ir kiti ne iš kelmo spirti vyrai.

Rytą sargybiniai varydavo juos į arklides, kur pasikinkydavo arklius į plūgus ir vykdavo į laukus arti. Per keletą dienų sargybiniai susibičiuliavo su artojais. Nebebijodavo kartu bendrai papypkiauti, pasikalbėti.

Vieną dieną kilo didžiausias aliarmas. Lagerio sirena nelaiku ėmė spiegti. Raiti viršininkai lakstė po laukus ir ragino tuojau vesti brigadas į lagerio zoną. Sargybiniai mus skubiai surikiavo ir beveik tekinus nugrūdo į lagerį. Tekini grįžo iš laukų ir garažo.

Kaip mat pasklido žinia, kad lietuvių artojų brigada su savo sargybiniais pabėgo. Visas garnizonas išgarmėjo gaudyti. Kur juos besugausi! Kitą dieną tik vieną pasisekė nutverti netoli Žemaičių Naumiesčio. Bėgantiems vienas kelias, o besivejantiems - daug. Sugautąjį uždarė į izoliatorių ir kasdien vedžiojo pas "kūmą" tardyti.

Dėl pabėgimų viršininkija rimtai susirūpino. Kaveče iš kalinių pareikalavo raštiškų pasižadėjimų nebėgti. Brigadininkus saikdino ir instruktavo, kaip sekti kiekvieną lietuvį. Apie įtartinus tuojau pranešti viršininkams. Sustiprino lagerio vidaus režimą. Zonoje uždraudė būreliais stoviniuoti ir kalbėtis. Įsakė prieš kiekvieną viršininką stovėti (руки по швам) ir praeinančius sveikinti.

Pasikeitė ir sargybiniai. Lietuviai kareiviai kažkur dingo. Sumanyta iš mažabausmių kriminalistų sudaryti savisaugos dalinį. Tie, kurie buvo teisti už lengvus nusikaltimus ne daugiau kaip trejiems metams, buvo atrinkti ir išvesti už zonos į kareivines. Ten juos mokė, instruktavo, o paskui apginklavo ir paskyrė sargybiniais.

Mandras bolševikinis pedagogas Makarenka knygoje "Vėliavos bokštuose" aprašo nepilnamečių nusikaltėlių lagerio gyvenimą. Ten taipogi nusikaltėliai patys save saugoja, patys auklėjasi, ir iš lagerio išeina pavyzdingi, susipratę komunizmo statybos meistrai.

Teko girdėti anekdotą, kaip po mirties Stalinas patekęs į tą pragaro skyrių, kuriame nebuvę nė vieno velnio. Dūšios vienos uždengtuose smalos katiluose virusios. Jeigu liepsna sumažėdavusi, kokios dvi dūšios iššokdavusios iš verdančio katilo, pakurstydavusios ugnį, įpildavusios smalos ir vėl smukdavusios po dangteliu. Nustebęs Stalinas teiravęsis, kurgi dingę velniai. Viena dūšia, iškišusi iš katilo galvą, paaiškinusi, jog velniai čia nebereikalingi, nes čia esąs rusų skyrius su "samoobsluživanije".

Šilutės lagerio viršininkai, žinoma, nesitikėjo tokių stebuklų. Tačiau jie iš patyrimo žinojo, kad kaliniai sargybiniai bus stropesni už kareivius.

Tie, kurie iš lagerio buvo išrinkti sargybiniais, jautėsi kaip iš pragaro į rojų patekę. Jie gaudavo kareivišką maistą, nereikėdavo dirbti. Rusas kriminalistas darbo bijo kaip velnias kryžiaus. Kareivis sargybinis į bėgantį gali šauti, gali ir nešauti, o kalinys - visada šaus ir stengsis pataikyti. Bijodamas netekti lengvesnio gyvenimo, sargybinio pareigas jis atliks didžiausiu stropumu.

Buvo saulėtas gražus rytas. Kaliniai prie lagerio vartų laukė "razvodo". Du lietuviai, buvę mokytojai, smuikais grojo maršus, polkas, dainas. Toks buvo jų darbas. Kaveče pasiėmė juos, kad muzika linksmintų einančius dirbti, vakare su muzika pasitiktų grįžtančius.

Brigada po brigados penketais slinko pro vartus. Būreliai paliegėlių, ginkluotų sargybinių apsupti, pamažu žygiavo į darbą. Gardžiu kvapų mišiniu kvepėjo šilas ir laukai. Aukštai iškilę čireno vieversiai. Apdryžusių kalinių voros labai disonavo su tokia gražia vasaros pradžia.

Dieną pakilusi saulė kepino ir svilino dirbančiųjų galvas ir nugaras. Daržininkai suplukę plušėjo apie inspektus.

Vidudienį vakaruose nuo Baltijos jūros pakilo juodas debesys. Netrukus papūtė vėjas, ir dulkių su šiukšlėmis stulpas sūkuriais nurūko per laukus. Didžiulis debesys su žaibais ir griaustiniais slinko artyn ir artyn. Lagerio sirena subliovė pietų pertraukai.

- Скорей стройтесь! - sušuko sargybinis, skubėdamas prieš lietų parvesti į zoną.

Smagiais žingsniais skubėjome pietų. Reti, dideli ir šalti lašai suūžė medžių lapuose ir subarbeno į lagerio stogus. Vos spėjome sumarmėti į zoną, prapliupo lietus. Per keletą minučių kiemo paviršius virto burbuliuojančiu klanu. Žaibavo, griaudė, ir lietus pylė kaip iš kibiro kokį pusvalandį.

Sunkūs, vandens prikrauti debesys nugriuvo į rytus. Išpraustas dangus

prašvito toks skaidrus, toks mėlynas, o rytuose, juodai mėlyname fone, dideliu lanku skaidriai nušvito laumės juosta.

Kuomet papietavę ir valandėlę pasitvarkę iš barakų ėjome prie vartų, kieme prieš mūsų baraką pamatėme gulintį negyvą žmogų. Gulėjo jis aukštielninkas, iki juosmens nuogas. Kruvinoje krūtinėje didelė kulkos išdrėksta žaizda. Lavoną apspitę vagiliai "blatnieji" ir kitokio plauko ruseliai juokėsi, šaipėsi, ir jų džiaugsmui nebuvo galo, kad vieno "klausyky" (taip jie vadindavo lietuvius) jau nebėra. Vienas purvino bato viršūne prašiepė mirusiojo lūpas ir juoku leipdamas tyčiojosi:

- Žiūrėkite, kiek tie dantys lašinių suėdė!

- Leisk, - šaukė kitas, - aš jam snukį pridirbsiu! - Ir pridirbo...

Džiūgavo, tyčiojosi iš mirusio, kol prižiūrėtojas nuvarė prie vartų.

Eidamas pro šalį, iš arčiau atsidėjęs pažvelgiau į lavoną ir pažinau, jog nebėra smilgiečio Šlamo. Žuvo Šlamas, su kuriuo teko Panevėžio kalėjime vienoje kameroje kalėti, su kuriuo kasdien čia susitikdavome, kuris ketino progai pasitaikius bėgti.

Dirbo jis brigadoje, kuri kirto malkas. Lietus juos užklupo tik išėjus iš miškelio. Kuomet prakiuro dangus, sargybiniai brigadą susodino ir patys, susisukę galvas, sutūpė.

Kaip kvėpavimas užtemdo veidrodį, taip laisvės ilgesys aptempo žmogaus protą. Lietui pilant, Šlamui pasirodė atėjusi tinkamiausia proga sprukti. Jis buvo pats kraštinis nuo miško pusės. Nepastebėtas gerokai paslinko į šalį ir pašokęs pasileido bėgti. Tuo metu vienas ruselis iškišo galvą ir pamatęs sušuko:

- А вот один бежит!

Konvojaus viršininkas įsakė visiems gulti. Kitus sargybinius paliko gulinčius saugoti, o pats pasileido Šlamo vytis. Iš miškelio per aikštę Šlamas bėgo į tankius krūmus. Sargybinis priklaupė ir nusitaikęs šovė. Šlamas krito negyvas. Vienas sargybinis paliko prie užmuštojo, kiti parvarė brigadą į zoną ir pranešė viršininkams.

Iki pusiau išrengtą lavoną su apnuoginta žaizda atvežė į lagerį ir pabloškė, kad kaliniai pamatytų, kas laukia pasiryžusių bėgti.

Šlamo mirtis lietuvius labai prislėgė. Skaudu buvo ir gaila tautiečio, bet dar skaudžiau širdį gėlė dėl okupantų triumfališko džiaugsmo, dėl to įžūlaus neapykantos lietuviams demonstravimo.

Šlamas žuvo Lietuvos žemėje kaip beteisis vergas, kad okupantas būtų saugesnis.

Vakare Šlamą teberadome lageryje. Nuo saulės lavonas išpurto, pamėlynijo. Žaizdą aplipo musės. Temstant atvyko lagerio viršininkas ir dar pora pareigūnų. Apžiūrėjo nugarą, kur kulkos įeita, ir krūtinę, kur išeita. Atvažiavo vežimas, lavoną įvertė ir išvežė.

Tą ir kitą dieną rusams kitos kalbos nebuvo, tiktai kaip Saša pamatė

bėgantį kaip Kolia taikliai šovė. Lietuviams esą taip ir reikia, nes jie rusakų daug daugiau išžudę.

Kitą rytą prie vartų lagerio viršininkas šypsodamasis kalbėjo:

- Jūs matėte ir, žinoma, neužmiršite, ką reiškia - bėgti. To susilauks kiekvienas, kas mėgins tai pakartoti. Aš dėkoju šauniems arams šauliams už stropų pareigų pildymą.

"Kaveče" viršininkas perskaitė lagerio viršininko įsakymą, kuriuo brigados sargybos viršininkui už sumanumą ir taiklumą skiriama šimtas rublių, o kaliniui, pastebėjusiam bėgantį, penkiasdešimt rublių. Pigi kalinio gyvybė, pigus atpildas žudikams.

Į kiekvieną baraką "Kaveče" atnešdavo lietuviškų ir rusiškų laikraščių. Lozungai ir šūkiai taipogi būdavo rašomi abiejomis kalbomis. Tuo norėta parodyti, kad čia yra Lietuvos respublika, turinti lygias teises su rusais. Norėta ir sargybinius įtaisyti lietuvius, bet, kaip matėme, iš to nieko neišėjo. Iš po nevykusios lietuviškumo skraistės visur kyšojo rusų okupantų ragai. Dvidešimtojo amžiaus viduryje Donelaičio žemėje nauji okupantai įvedė tokią baudžiavą, prieš kurią Donelaičio aprašyta būrų baudžiava nubluko. Dabar tarp neteisybės ir priespaudos ant tėvynės laisvės griuvėsių, iškišusi metalinius kaip giltinės dantis, triumfavo raudonojo teroro šmėkla, pasiryžusi sunaikinti pusę ar daugiau lietuvių tautos, kad likusius priverstų paklusti okupantams.

Laikraščius gaudėme ir skaitėme. Širdžiai maloniausios būdavo tos žinios, kur rašydavo apie formuojamus Vakarų Europoje lietuviškus karinius dalinius, apie lenkų Anderso armijos persikėlimą į Europą. Beveik kas dieną su patosu buvo rašoma apie Osvencimo, Mauthauzeno, Dachau ir kitus hitlerinius lagerius, bet nė žodeliu neužsimindavo apie bolševikinio "rojaus" tūkstančius lagerynų, kuriais nusėta visa Sovietų sąjunga.

Būdavo įdomūs Iljos Erenburgo įspūdžiai iš kelionės po Ameriką. Amerika, kaip rašė Erenburgas, turinti daug įvairių dulkių siurblių ir kitokių ekektrotechnikos mandrybių, bet neturinti tokio pilnaverčio žmogaus, kokiais turtinga Sovietų sąjunga. Erenburgas pateikė pavyzdį, kaip vienas amerikietis iškėlęs teisme bylą kitam, kuris jį įžeidęs, pavadindamas socialistu. Teismas kaltinamąjį nubaudęs, motyvuodamas, jog socialistas yra lygiai toks kaip vagis, nes ir vienas, ir kitas kėsinasi į svetimą nuosavybę.

Tuo metu ir bolševikiniuose laikraščiuose būdavo daug paguodžiančių žinių, jog miela malonu būdavo pasiskaityti.

Po artojų pabėgimo ir Šlamo mirties politinius nusikaltėlius, o ypač lietuvius, pradėjo vežti į Rusiją. Įtartinus sukišo į izoliatorius. Išvežė gerą ir malonų susipratusį lietuvį ūkininką Mykolą Krupelį, advokatą

Dziedulionį ir nemaža kitų lietuvių. Netekome žmonių, kurie mokėjo palaikyti lietuvišką dvasią, pakelti nuotaiką.

Po pirmojo etapo netrukus sekė antras. Lietuvių skaičius žymiai sumažėjo. Imta šnekėti, kad nuėmus derlių būsią iš Lietuvos išvežti visi politiniai kaliniai.

Vasara pasitaikė šilta, graži. Liepos mėnesį pradėjo bręsti pomidorai. Fekalija palaistytų ir šiek tiek mineralinėmis trąšomis pabarstytų, šešių ha ploto pomidorų plantacija išaugo, išvešėjo.

- Gal pats Bakcho ir Veneros sūnus Priapas jiems padeda, kad alkanoje, neišdirbtoje žemėje tokie puikūs pomidorai išaugo! - sušuko istorikas Tendzegolskas, pamatęs plantaciją.

Liepos ir ruppjūčio mėnesiais nedidelė penkiolikos žmonių daržininkų brigada dorojo pomidorus. Kiekvieną dieną juos rinkome ir tempėme į tuščias inspektų dėžes. Atvažiuodavo prekybinių organizacijų atstovai iš Jurbarko, Skaudvilės ir kitų miestelių pomidorų pirkti.

Iš apipuvusių ir sugedusių pomidorų moterų brigada virė košę - tomatus. Tam reikalui į daržus atvežė dvi kariškas lauko virtuves. Pomidorai virė, kunkuliavo, o koks ruselis, eidamas pro šalį - pliumt ir įmesdavo varlę. Juokėsi užsiversdami vyrai, juokėsi ir moterys - būsią riebiau ir skaniau. Ir taip sovietiškas pilietis nežino, kas ir kaip jiems maistą gamina.

Dorodami pomidorus, valgydavome jų nieko nesiklausdami, kiek tik norėdavome. Na, ir šveitėme. Suvalgydavome po 70-100 pomidorų per dieną. Kašėta girdavosi suvalgydavęs apie 300. Daržininkų brigados žmonės pasitaisė, papilnėjo. O lagerio viršininkas pykčiu degė:

- Atsipenėjo, nenaudėliai! Mordos kaip buljončikų!

Agronomas Žukovskis tvirtino, kad liepos mėnesį mes suriję ne mažiau kaip tris tonas rinktinių pomidorų. Skaičiuojant kilogramą po 6 rublius, nuostolių lageriui apie 18 000 rublių. Todėl pimidorams rinkti paskyrė kitą brigadą, o mus varydavo į geležinkelio stotį vagonų krauti.

Geležinkelio stotyje kamšatis. Minios kolonizatorių (rusų kolchozninkų), vežamų į Rytprūsius, šaukė, rėkė, keikėsi. Stoties aikštėse - krūvos visokiausios gėrybės: gyvenamųjų namų durys, langai, išlupinėti su visomis staktomis, vokiškų sudedamų barakų dalys, baldai, dėžės indų, pianinai ir kitoks turtas. Tai trofėjus. Tai vokiečių liaudies, išvaduotos iš žvėriškos fašistinės diktatūros, turtas, pasigrobtas "už išvadavimą".

Tris dienas tuos daiktus krovėme į vagonus. Matėme praeinančius traukinius su gyvuliais, žemės ūkio mašinomis ir visokiais padargais. Iš Rytprūsių pro Tilžę ir Klaipėdą tie traukiniai ėjo į Rusiją. Kitomis geležinkelio šakomis prisiplėšto turto srautai taip pat plaukė į Sovietų sąjungą.

Agronomas Žukovskis daržuose su rusais negalėjo susitvarkyti. Šie,

Agronomas Žukovskis daržuose su rusais negalėjo susitvarkyti. Šie, pomidorų prisikirtę, nieko nedirbdavo. Mus vėl grąžino į daržus, o rusus varė vagonų krauti.

Kartą garažo žmonės iš darbo grįžo naktį dvyliktą valandą. Dingo kalinys lietuvis. Ieškojo jo sargybiniai, bet niekur nerado. Atvyko visa viršininkija, apžiūrėjo draudžiamąją zoną, tvorą. Pralindimo žymių nerasta, draudžiamoji zona nepažeista, vadinasi, pražuvėlis garažo zonoje pasislėpęs. Operatyvinis įgaliotinis ("kūmas") įsakė visiems kaliniams ieškoti. Išvargę žmonės keikamiesi ieškojo. Jeigu kam iš rusų būtų pavykę rasti, tas tikrai būtų pražuvėlį, gyvą sudorojęs.

- От падло, от негодей, блядь, от проклятый клаусики!

Išieškojo visas patalpas, iššniukštinėjo užkampius, išvartė dėžes, statines, išmaišė duobes, bet niekur nerado - slapukas dingo kaip ugnyje. Dvyliktą valandą žmones parvarė į lagerį, o prie garažo pastatė sargybą.

Tris dienas maišė, ieškojo, bet visos pastangos surasti nuėjo niekais.

Ketvirtos dienos rytą, prieš "razvodą" visą lagerį išrikiavo. Atėjo viršininkija. Iš lagerio ligoninės atvedė tvarsčiais apmuturiuotą, vos bepaeinanti žmogų, kuris čia pat susmuko. Lagerio viršininkas prabilo:

- Kuomet visa Tarybų sąjungos liaudis su entuziazmu įsijungė į didingojo stalininio penkmečio plano įvykdymo darbus, kad greičiau užgydytų karo žaizdas, jūs, visuomenės atmatos (отбросы общества), užuot sąžiningu darbu išpirkę kaltes, jūs, visuomenės šiukšlės, norite pabėgti ir tęsti išdavikiškus darbus. Čia aš kalbu jums, lietuviškos išgamos, lietuvių liaudies išdavikams! Jūs čia ardote lagerio drausmę, organizuojate pabėgimus. Jūs norite vėl sulįsti į miškus tęsti banditų gaujose kruvinus darbus. Štai tokio sumanymo rezultatas, - šaukė rodydamas sužeistąjį. - Bėkite, kas norite kulkos į pakaušį! Šitas banditas bėgo, ir štai bėgimo pasekmės. Niekas jo nemušė - šaulys pašovė. Nežinau, ar jis gyvens, ar mirs. Dabar jis ligoninėje. Jeigu išgis, bus teisiamas ir gaus prie to, ką yra gavęs, papildomą bausmę už bėgimą. O jums šis įvykis yra įspėjimas, kad nemėgintumėte bėgti, jei branginate gyvybę.

Baigęs grasinimų ir gąsdinimų kalbą, liepė sužeistąjį vesti į ligoninę.

Bėglys buvo sugalvojęs savotišką būdą pasprukti. Prieš darbo pabaigą jis nuėjo į išeinamąją vietą ir pro skylę nusileido į išmatų duobę. Paskui nubrido į moterų skyrių ir ten, kertelėje prisiglaudęs, išstovėjo dvi su puse paros. Išmatų jam būta iki kaklo. Tokioje padėtyje išbūti nors ir vieną dieną, suprantama, buvo baisiau kaip pranašui Jonui tris paras praleisti banginio pilve. Trečią dieną manė, jog niekas čia jo nebesaugoja. Išlindo, perlipo per vartus ir pasuko į artimiausius krūmus. Pasislėpęs sargybinis nelaukė, kol nutols, ir be perspėjimo šovė. Kulka pataikė į veidą ir išėjo pagal ausį, nepažeidusi galvos smegenų. Pašautasis krito be sąmonės. Atsipeikėjo lagerio ligoninėje. Rytą atvedė jį mums parodyti.

Vakarais iki patikrinimo, jei nevarydavo į pirtį arba kokio papildomo darbo dirbti, būdavo apie pora valandų laisvalaikio. Tuomet eidavome pas pažįstamus pasikalbėti.

Daugiausia lietuvių dirbo garaže. Jie gyveno amatininkų barake. Ten buvo kupiškėnas Beleckas, ilgai gyvenęs Amerikoje ir prieš karą grįžęs į Lietuvą, kauniškis Galvanauskas, buvęs prekybininkas, išmaišęs visą Europą ir trankęsis po Braziliją ir Argentiną, panevėžietis Jurskis, kėdainiškis Bobėnas ir daug kitų lietuvių. Į tą baraką dažniausiai ir rinkdavomės. Ateidavo muzikas Paulauskas, solistas Radžius, mechanikas Alekna, susirinkdavo gražus būrys jaunimo.

Tą dieną, kai pašovė bėglį, kalbos sukosi apie tą įvykį.

- Žmonės bėga iš tos peklos, rizikuodami gyvybe, - kalbėjo Galvanauskas. - Nebėgtų, jeigu nuteistąjį laikytų žmogumi. Bausmė turi padėti suprasti klaidą, bet neteikti kančių. Bausmė ir kančios daro žmogų kerštingą.

- Kaip žmogus gali suprasti klaidą, jeigu jos nepadarė? Ne už klaidas čia patekome, - sakė Paulauskas, - bet už kovą dėl laisvės.

- Dėl ko mes čia patekome, ne taip svarbu. Tas nesuteikia jiems teisės žmogų žeminti ir niekinti. Šiandien rytą man širdis virė, kai viršininkas mus atmatomis ir šiukšlėmis išvadino.

- Šiukšlės kalbų nereikia imti į širdį, - atsiliepė Radžius, - tegul šneka. Jie puikiai mato ir supranta, kas mes esame ir ko verti jie patys.

- Gydytojas Blechmanas sako, kad pašautasis pasveiks, - kalbėjo Jurskis. - Smegenys nepaliestos, o žaizda užgis. Čia žmonės kaip medžiai audros metu - tai linksta, tai vėl išsitiesia.

- Dabar jų valia. Ką nori, tą su mumis daro, - tęsė Paulauskas.

- Tikra teisybė. Nesunku valdyti tam, kieno rankose yra žmonių duona. Kam pakiša gardesnį kąsnį, tas juos giria ir padeda savuosius smaugti, - vėl įsiterpė Radžius, - o kai į kolchozus suvarys ir pasiims visą duoną, tada - baigta: vieni jiems dėkavos, kiti - *Kursai kentėjo* giedos.

- Šiaip ar taip, vyrai, - vėl prabilo Galvanauskas, - kaip gyvenome - nebegyvensime. Tuo prakeiktu amalu pigiai nebeatsikratysime. Jų, kaip utėlių iš kailinių, neiškrapštysime - reikės išdeginti. Hitlerio nebėra, nebus kam to darbo imtis. Jeigu Amerika paklausytų Vinstono, gal kartais juos ir sudorotų...

- Geruoju iš rusų laisvės negausim. Komunizmo jie neatsisakys. Badu stipo, bet bolševizmo nuversti nesiryžo, nes nebuvo ir nėra kam vadovauti. Rusai jau ne visuomenė, ne tauta, bet minia, kuri komunistų partijos su vyriausiu karvedžiu Stalinu ganoma kaip kokia galvijų banda. Tas pats daroma ir Lietuvoje.

Tokiomis ir panašiomis šnekomis trumpiname laisvalaikį.

Po patikrinimo brigadininkas išdalino "Kaveče" paruoštus lapelius pasirašyti, kad pasižadame sąžiningai dirbti ir nebėgti.

Lagerio dvare gausiausiai uždėrėjo pomidorų, bulvių ir kopūstų. Agurkai išdegė, sunyko, kitos daržovės piktžolėse prapuolė. Javai taipogi buvo labai prasti.

Rugsėjo pradžia buvo šilta, laikėsi vasariškas oras, bet mėnesio gale ėmė lyti. Pūtė rudens vėjas, nešiojo sunkius debesis.

Prasidėjo bulviakasis. Kasti išvarė ne tik visas lauko brigadas ir daržininkus, bet ir garažo amatininkus. Laukas žmonėmis nutvino.

Daržininkai kasė kartu su brigada, kurios brigadininku buvo aukštas, juodais plaukais, juodomis akimis, į čigoną panašus rusas kriminalistas Ignatjevas. Keiksmų varžybose galėtų nukonkuruoti ir lagerio viršininką.

Bulves vertė poriniais plūgais. Vienas kriminalistas laikė plūgą, kitas - vadeles, o trečias su dalba visa jėga tvojo arkliams nugaras.

- Давай, давай, давай! - šaukė Ignatjevas.

Sukaitę, suplukę, šniokšdami arkliai beveik risčia tempė plūgą. Vagos gale gręždamiesi bailiai dairėsi, trypė, šonais plakė, žaboklius nervingai kramtė.

- Nemokate arti, eikite velniop ir gyvulių nekankinkite! - negalėdamas žiūrėti į sužvėrėjusius žmones, pripuolė ūkininkas Štuikys.

- Пошел ты на...! - užsimojo dalba rusas. Kai užvažiuosiu per makaulę, tai žinosi!

- Pasitrauk, bliad, ne tavo reikalas! Eik kasti! Čia, bliad, mūsų niekas negaili, ir mums nėra ko gailėti, - šypsodamasis kalbėjo Ignatjevas. - А ну-ка, ребята, давайте! О, блядь, идет дело!

Smūgiai per arklių nugaras, kaip per bubiną, girdėjosi gal už kilometro. Į gyvulių kankynę nesikišo konvojus, nesikišo ir viršininkai. Šypsodamiesi džiaugėsi, kad sparčiai ir išradingai arė.

Bulviakasiui "Kaveče" skyrė didžiausią dėmesį. Nustatė ir paskelbė brigadų soclenktynes. Ant barako sienos pakabino išdažytą, išmargintą lentą, kur dideliais skaitmenimis rašydavo, kiek procentų brigados išdirbdavo. Kitoje lentoje mirgėjo rekordininkų pavardės. Didžiausi rekordininkai buvo tie, kurie siuntiniais dalindavosi su brigadininkais ir "auklėtojais". Jie nedirbdami išdirbdavo po du, tris šimtus procentų.

Greta bulvių lauko pasėta cukrinių runkelių. Koks neišpasakytas gardumas valgyti keptą runkelį su duona! Valgydavome apsilaižydami ir šnekėdavome, kodėl gi namie to pigaus gardėsio niekas nevalgė. Turbūt šis mūsų atradimas buvo niekam nežinomas. Klaipėdos krašto lietuvis seniukas juokdamasis sakė: "Hunšer ist der beste Koch". (Alkis geriausias virėjas.)

Po bulviakasio buvo baisu žiūrėti į žmones. Nuo lietaus ir purvo drabužiai suskreto, sustiro. Kelnių keliai prakiuro, rankovių alkūnės suplyšo. Paskutiniai skalbiniai ant kūno supuvo. Pro kiauras vietas nuogas kūnas žybčiojo. Purvinų skvernų skarmalai tabalavo kaip ubagų terbos. Tais purvinais drabužiais reikėjo dieną dėvėti, naktį klojėti.

Mano kareiviški batai išklypo, užkulniai prakiuro. Skalbinių seniai nebeturėjau. Sveiki buvo tiktai kailinėliai, kuriuos sesuo atnešė į kalėjimą kelionei į Sibirą. Kad nepavogtų, kas dieną juos vilkėdavau, o naktį laikydavau po galva. Nuo lietaus jie išglebdavo, o išdžiūvę vėl būdavo minkšti, lengvučiai

Atėjo tikras ruduo. Spalių mėnesį lauko brigados pjovė suglebusias, prie žemės priplaktas ir rūdžių suėstas avižas, vežė grikius, arė laukus. Daržininkai rinko sėklinius agurkus, peiliais juos skrodė ir minkštimus grandė į statines, kad išrūgtų ir būtų galima sėklas išplauti.

Agronomas Žukovskis, besitrindamas tarp viršininkų, sužinojo, kad spalių mėnesį vėl būsiąs etapas į Rusiją.

Įsakyta visus politinius varyti į bendrus darbus. Iš raštinės, iš sandėlių ir iš kitų lengvesnio darbo vietų politinius pašalino ir jų vietose susodino kriminalistus.

Iš kalėjimų atvežė naujų žmonių - tiktai kriminalistų. Buvo keli lietuviai ūkininkai, nuteisti už netesėjimą atiduoti pyliavas. Jie atnešė naujų žinių. Miškiniams gaudyti privežta daug rusų kariuomenės. Tarp partizanų ir rusų vykstančios aršios kautynės. Kaimuose dažni kruvini atsiskaitymai. Rusai masiškai areštuoja miškinių gimines ir tuos, kurie teikia pagalbą. Miškiniai atsikeršydami žudo skundikus ir strebus. Žodžiu sakant, velnio pasėta sėkla nešanti puikų derlių. Bolševikinė valdžia paskelbusi miškiniams įsakymą mesti ginklus ir eiti registruotis. Jeigu geruoju pasiduosią, nebūsią baudžiami. Miškiniai netikį bolševikų malone, ir jų skaičius ne mažėjąs, bet didėjąs.

Neramu Lietuvoje, neramu ir Europoje. Paryžiuje vykstanti sąjungininkų taikos konferencija su buvusiais Hitlerio Vokietijos satelitais. Lenkų Anderso armija, išsilaipinusi Italijoje, laukianti progos grįžti į nepriklausomą Lenkiją. Londone laukianti laisvės emigracinė Lenkijos vyriausybė, generalinis štabas, susidedąs iš 600 darbuotojų, aukštosios karo mokyklos ir kariuomenės paruošimo centrai. Bolševikai nesutinka, kad anie grįžę paimtų valdžią. Bolševikai sudarė kitą Lenkijos vyriausybę.

Niurnberge baigėsi beveik metus trukęs tarptautinio karinio tribunolo procesas hitleriniams karo nusikaltėliams teisti. Dauguma teisiamųjų nuteisti pakarti. Nekalčiausio ir doriausio angelo sparnais pasipuošęs Sovietų sąjungos generalinis prokuroras Rudenka baigiamąja kaltinamąja kalba kėlė hitlerininkų padarytas ir nepadarytas šunybes ir

reikalavo mirties bausmės ne tik teisiamiesiems, bet ir visam vokiečių generaliniam štabui, visiems valstybės organizacijų sistemos vadovams. "Gestapininkai, - šaukė Rudenka Niurnberge, - tardydavo tiktai naktį. Tardyti šaukdavo į atskirą kamerą, kur būdavo įtaisyti specialūs kankinimo įrankiai. Mušdavo guminėmis lazdomis".

- Kad juos kur velniai! - nusikvatojo Galvanauskas, - Rudenka turbūt sumaišė čekistus su hitlerininkais.

- Čekistai jau daugiau kaip dvidešimt metų su guminėmis lazdomis darbuojasi, o Rudenka nemato, kas panosėje dedasi, - atsiliepė jaunas moksleivis.

- Lygiai tokių pat ir dar baisesnių kaltinimų bet kas galėtų pateikti Kremliaus tironams. Bet jie karo laimėtojai, ir tik todėl Rudenka neraudonuodamas gali šakotis ir nekaltą angelą vaidinti, manydamas, kad pasaulis užmiršo bolševikų tironiją, sunaikinusią dešimtis milijonų nekaltų žmonių, - užsidegęs kalbėjo muzikas Paulauskas. - Teisingiausia, žinoma, būtų buvę, jeigu Niurnberge kartu su Gioringu, Ribentropu, Keiteliu ir kitais hitlerininkais ant kaltinamųjų suolo būtų sėdėję Stalinas, Molotovas, Suslovas, Berija ir kiti Kremliaus tironai. Reikėjo juos visus kartu teisti ir visus ant vienos šakos pakarti. Tuomet žmonijai tikrai būtų atėjusios ramybės dienos.

Agronomas Žukovskis nemelavo. Lapkričio pradžioje prieš Spalių revoliucijos šventę vėl sutaisė politinių kalinių etapą, į kurį patekome beveik vieni lietuviai. Mano laimei, prieš kelionę gavau maisto ir drabužių siuntinėlį, kurį atsiuntė gerieji bičiuliai. Gavau skalbinių ir šiltų viršutinių drapanų.

- Nenusiminkite, - atsisveikindamas guodė muzikas Paulauskas, - Rusijoje gal bus geriau, gal nebus to išskirtinio lietuvių traktavimo. Visas bolševikų ekonominis gyvenimas paremtas kalinių darbu. Po karo jie stengsis pasirodyti žmoniškesni, o be to, žmonės ir jų rankos labai reikalingi sugriautam ūkiui atstatyti.

- Rusijoje, žinoma, bus geriau, - pritarė Jurskis. - Čia, Lietuvoje, negarantuotas gyvenimas. Vos tik kas, tuoj atsiskaitymai. Rusijoje taip nebus. Aš tikiu Linkolno žodžiais, kad kurį laiką galima mulkinti vieną žmogų, visą laiką galima mulkinti kai kuriuos žmones, bet negalima visą laiką mulkinti visų žmonių. Mes iš lagerių grįšime tikrai į Nepriklausomą Lietuvą.

- Galima ar negalima, - atsiliepė advokatas Šiškevičius, - bet va jau trečią dešimtį metų mulkina, ir ką tu jiems padarysi. Pučia tamsias miglas, kad žmonės nesusigaudytų, ir jiems sekasi. "Prisijungimo" miglą paleidę, pasigrobė Pabaltijį. Dabar skleidžia "demokratijos" miglą ir, žiūrėk, pasiglemš Lenkiją ir kitus kraštus, kur yra koją įkėlę.

- Ech, vyručiai, - atsiliepė linksmasis Galvanauskas, - kur ir kaip gyvensime, laikas vietoje nestovės. Metai, rodos, labai pamažu skrieja, bet kartu ir labai greitai. Beveik metai prašvilpė Šilutėje, nugrims amžinybėn ir dešimtmetis, palikdamas miglotus kaip sapnas prisiminimus. Kada nors susitikę žiūrėsim kits į kitą ir stebėsimės, kaip čia atsitiko, kad taip greitai seniais palikome.

- Laimingos kelionės! - iš tolo šaukė agronomas Žukovskis.

Apie 40 vyrų ir 15 moterų iki vartų palydėjo Paulauskas, Žitkus, Jurskis ir kiti lietuviai.

Vėsokas rudens vėjas gainiojo pilkus debesis, praplėšdamas juose didelius plyšius, pro kuriuos auksiniai saulės spinduliai nutvieksdavo šilą, laukus ir užpakalyje tolstantį lagerį. Po kojomis čežėjo pageltę medžių lapai. Mes žygiavome į geležinkelio stotį.

Sunkiai dūsavo eidamas žemaitis Kazlauskas. Jaunas aukštaūgis vaikinas į etapą pateko iš ligoninės, kur gulėjo sirgdamas šlapiu pleuritu. Ligonis lageriui nereikalingas ir nenaudingas - tesižinie su juo kiti.

Geležiniais virbais išpintame vagone per dvi paras atvežė į Vilnių. Lukiškių kalėjime iškratė, išmaudė ir išskirstė po 6-8 žmones į nedideles kameras. Su Šilutės bendradarbiu Edvardu Tautkevičiu teko išsiskirti.

Miegojome ant plikų grindų, nes kamerose lovų ir gultų nebuvo. Maitino iš tradicinės spjaudyklės duona ir neskustų bulvių sriuba. Lukiškių kalėjime praleidome Spalių revoliucijos šventes.

Nekūrentoje drėgnoje kameroje Kazlauskas sušalo, ėmė kraujais spjaudyti. Skundėsi silpnumu ir krūtinės skausmais.

Į PRAGARO GELMES

O kai vežė per girią,
Per tą žalią giružę,
Gegutėlė kukavo,
Man vargelius rokavo.

(Liaudies daina)

1946 metų lapkričio 17 dieną Lukiškių kalėjime pradėta kalinius rinkti etapui į Rusiją. Kalėjimo administracijos pareigūnams komanduojant, gydytojai tikrino kalinių sveikatą. Tikrino iš akies - jei kalinys paėjo ir nesiskundė, vadinasi, tinkamas išvežti. Tiktai labai seniems, invalidams liepdavo nusirengti ir šiek tiek apžiūrėdavo. Kazlauskas skundėsi sergąs, bet kalėjimo pareigūnai jį nuvarė šalin, išvadinę melagiu, simuliantu.

Dvi savaites nematytą Edvardą Tautkevičių vos bepažinau. Veidas išbalęs, sutinęs, akys užgriuvusios.

- Druskytė padėjo. Gal neišveš, - šnibždėjo Edvardas.

- Taip darydamas ir neišvežtas gali nusispardyti, - bariau jį.

Bet Edvardas buvo kitokios nuomonės.

- Kalėjime velnias negriebs.

Į etapą Ta

nemačiau.

Atrinktuosius suleido į kalėjimo kiemą, kur po vieną alfabeto tvarka šaukė ir perdavinėjo etapo viršininkui ir palydovams. Šie, eilės tvarka surinkę keturiasdešimt žmonių, nuvarė į etapinę kamerą. Atidarė geležines duris ir sušuko:

- Pirmas vagonas!

Duris užtrenkė ir nuėjo.

Etapinė kamera nedidelė - kokių penkių metrų ilgumo ir tiek pat platumo. Visi susėdome ant grindų ir džiaugėmės galėsią laisvai pailsėti. Kameroj jokių baldų nebuvo, tik prie durų tualeto reikalams parašė. Čia buvome beveik visi, kurių pavardės prasideda A ir B. Didesnė pusė - rusai kriminalistai. Pažįstamo - nė vieno.

Prie sienos sėdėjo ilgas kojas ištiesęs ir ant kelių maišioką pasidėjęs inteligentiškos išvaizdos žmogus. Susipažinome. Tai buvo Jurgis Jurgio Byla, buvęs Lietuvos kariuomenės teismo prokuroras. Kai jį prižiūrėtojai šaukdavo, jis nežinia kodėl atsiliepdavo: "Юрий Юрьевич Билло". Kuomet vagiliai prie jo taikydavosi maišelio patikrinti, jis nutaisydavo tokią miną, jog šie suprasdavo, kad Byllo nuosavybę gins visomis priemonėmis. Peržvelgę jo kompleksiją, įsitikino, kad prievarta nieko nelaimės, ir pasitraukė.

Atsidarė durys, ir koridoriuje vėl suriko:

- Antras vagonas!

Į kamerą sugriuvo kita 40 žmonių partija. Sėdėti nebebuvo vietos. Visi atsistojome. Kameroje pasidarė šilta. Nors sėdėti negalėjome, bet statiems buvo neankšta. Po kiek laiko vėl atsivėrė, durys, įgriuvo trys konvojininkai ir rankomis susikibę ėmė mus stumti tolyn nuo durų. Kai trečdalis kameros atsilaisvino, sušuko:

- Trečias vagonas!

Sumarmaliavo trečia 40 žmonių minia. Dabar ir statiems sukinėtis vietos nebeliko. Pasidarė jau ne tik šilta, bet karšta. Ir drapanų nusivilkti nebegalėjome. Stovime kaip silkės statinėje. Išpylė prakaitas, skalbiniai prie kūno prilipo. Oras pasidarė tvankus. Prie durų stovintieji pradėjo belsti, šaukti.

- Ko triukšmaujate, gyvatės! - pravėręs duris sušuko sargybinis.

- Oro maža! Karšta! Nėra vietos pajudėti! - šaukė kaliniai.

- Pasisukite veidais į duris! - sukomandavo. - Dabar sėskite!

Šiaip taip susirietę pritūpėme.

- Stokite!

Po tokios kelis kartus pakartotos mankštos tikrai pasidarė laisviau. Šiaip taip nusimetėme viršutinius drabužius - dar laisviau. Atidarėme langelius. Šalto oro srovė padvelkė į vidų. Iškvėpuotas oras ir garai kaip iš pirties kamuoliais virste virto pro langelius laukan.

Iš virtuvės atnešė didelę parašę sriubos ir vieną spjaudyklę. Ėmė dalinti sriubą. Keiksmai, šauksmas, riksmas. Kam kliuvo dvi, trys porcijos, o kitiems nieko neliko. Sriubą išdalino ir tuščią parašę išnešė. Dabar prasidėjo bičių kamuolio judėjimas prie smirdančios parašės gamtos reikalais. Per kiaurą naktį neteko akių sudėti. Išvargę žmonės stati snūduriavo.

Kitą dieną jau nebebuvo nė vieno, nenorinčio vykti į Rusiją. Tegul veža ir tegul greičiau išlaisvina iš to pragaro katilo! Blogiau jau niekur nebus ir nebegali būti.

Rytą vėl atnešė duonos ir sriubos. Prisimaigę ir išvargę žmonės buvo ramesni. Spjaudyklę iš rankų į rankas keliavo tvarkingai ir greitai. Ir konvojus tarsi sužmoniškėjo. Nebešaukė, nerėkė, bet gražiuoju kalbėjo:

- Pakentėkit per dieną, o vakare važiuosime.

Pavakary koridoriuje prasidėjo baisiausia, kokios iki šiol neteko matyti, krata. Būrys kareivių suskirstė mus grupėmis po dešimtį žmonių. Įsakė nuogai nusirengti, nusiauti ir nusigręžus į sieną stovėti. Girdėjosi, kaip pjaustė sagas, peiliais ardė apykakles, replėmis ir plaktukais plėšė batų užkulnius, karpė ir purtė drapanas. Paskui: "Stok!" "Tūpk!" "Išsižiok!" ir t.t. Žodžiu sakant, reikėjo atlikinėti visus kratos numerius, baigiant "fotografavimais".

Kai po kratos rengiausi, drapanose neberadau nė vienos sagos. Naujo megztinio užtrauktukas su durtuvu nudrėkstas. Kišenėse nebebuvo nosinės, pirštinių, naujų vilnonių kojinių. Paskui atnešė darbines kumštines pirštines, senus sustirusius autus, vatinę ausinę kepurę (šapka ušanka).

Konvojininkai visi kaip vienas apvilkti baltais kailiniais, apauti naujais veltiniais. Nebuvo abejonės, jog važiuosime į Šiaurę.

Krata ir drabužių išdavimas užsitęsė ligi vidurnakčio. Paskui vėl suvarė į kameras.

Apie šeštą valandą koridoriuje pasigirdo žingsniai ir žmonių balsai. Kiek palaukus:

- Выходите с вещами!

Už durų pasitiko ginkluoti kareiviai. Išvarė į gatvę ir suklupdė eilėmis po penkis. Buvo gerokai pašalę: pūtė žvarbus šiaurės vakarų vėjas. Siaura gatvelė pilnėjo ir pilnėjo, ir pagaliau toli užpakalyje pasigirdo moteriški balsai. Klūpančių koloną apsupo ginkluoti kareiviai. Šunininkai su vilkų veislės šunimis užėmė savo vietas. Kiek palaukus:

- Становись! - sukomandavo etapo viršininkas. Tiesus, krūtinę atstatęs, brėkštančio ryto šviesoje jis atrodė daug didesnis ir panašus į tikrą kariuomenės vadą, vedantį karius į mūšį.

Atskaitė perspėjamąją "maldelę" ir:

- Направляющие, вперед!

Apie tūkstanties žmonių kolona su maišeliais ant pečių pajudėjo.

- Шире шаг! Подтянись!- karts nuo karto šaukė sargybiniai.

Visiškai išaušo, kuomet suplukę ir sušilę pasiekėme geležinkelį, kur stovėjo ilgas prekinių vagonų traukinys.

- Разбирайтесь по вагонам!

- Первый вагон, разбирайся по пять!

- Kai susitvarkėme, vėl:

- Становись на колени!

Susikibę po penkis, suklaupė kaip kokia maldininkų procesija. Kai kurie tikrai meldėsi.

Sparčiais žingsniais pro šalį pražygiavo kitų vagonų žmonės. Vienoje grupėje ėjo išbalęs džiovininkas Kazlauslas.

Traukinys buvo panašus į 1941 metais matytą, kuomet bolševikai pirmą kartą trėmė iš Lietuvos dešimtis tūkstančių gyventojų.

Toli traukinio priešakyje dūmais ir garais šnypštė ir čiaudėjo garvežys. Iš kiekvieno vagono kyšojo mediniai loveliai. Tarp garvežio ir kalinių vagonų - vagonai sargybiniams, virtuvei ir produktams. Viršum vagonų įtaisyti keli bokšteliai sargybiniams.

Dideliais mediniais plaktukais daužydami vagonų sienas ir stogus, kareiviai tikrino traukinį. Paskui dar kartą suskaičiavo kalinius ir suvarė į vagonus. Duris užstūmė ir užrakino.

Baimės, nuovargio ir nusiminimo prislėgti, stovėjome lyg galvijai, vežami skerdyklon. Ar mums čia bus šalta, ar turėsime ką pasikloti ir kuo užsikloti, niekam nerūpėjo. Juk mes jau ne žmonės, bet darbo galvijai.

Apie vidurdienį atvyko prokuroras pasižiūrėti, skundų išklausyti, patarti. Būrelio čekistų lydimas, prokuroras nepasisveikinęs pasisakė, kas esąs, ir paklausė, ar turime skundų ir pageidavimų. Mes tylėjome.

- Ar nešalta? - paklausė.

Vienas rusas, gal jau ne pirmą kartą vežamas, atsakė:

- Pilieti prokurore, kam tyčiotis ir juoktis? Įliptum, pabūtum kokią

valandą ir įsitikintum, nors esi už mus geriau apsitaisęs. Tada nereikėtų klausti, ar šalta.

Prokurorui nepatiko. Sarkastiškai nusišypsojęs, atrėžė:

- Prašau mandagiau šnekėti! Aš nenusikaltau, kad kartu su jumis sėdėčiau! Mat, koksai... Duokite anglies, kad žmonės nešaltų, - pasakė palydovams.

Atnešė porą kibirų anglies ir glėbį malkų. Paskui išdalino duoną ir sriubą. Vėl prie mūsų vagono pasirodė prokuroras. Pakeltu balsu, kad girdėtume, etapo viršininkui sakė:

- Žiūrėkite, kad kiekvieną dieną žmonės gautų, kas jiems priklauso. Aprūpinkite, kad nešaltų, - pasakė ir nuėjo. Mūsų vagoną uždarė.

Valgėme karštą sriubą iš bliūdelių. Valgėme kaip žmonės su šaukštais! Bulvių ir kruopų sriuba apytirštė ir dar riebalais pagardinta. Džiaugsmas, kad nors kartą prokuroras žmonėmis pasirūpino.

Vėlai vakare ilgai šnypštęs garvežys trūktelėjo, ir kurie stovėjome, kaip maišai pargriuvome.

Pajudėjęs traukinys slinko pro apšviestus Vilniaus mūrus vis greityn ir greityn ir po kelių minučių jau švilpė laukais į Daugpilį. Sudiev, Lietuva... Kažin ar ateis ta laiminga valanda, kada sugrįšime...

Rusai visur nachališkesni. Jie užėmė vietas ant gultų. Lietuviai sulindome «apačioje. Kampe netoli manęs įsitaisė Byla. Šalia atsigulė iš vienos pusės radviliškietis Dailidonis, o iš kitos - aštuoniolikmetis Petriukas Vaitkevičius, kilmės nuo Panevėžio, iš Molainių kaimo.

Dauguma keleivių - politiniai, nuteisti po 10 metų. Tik vienas lietuvis Algis gavęs 25 metus. Jis buvo pabėgęs į Vakarus ir ten su kitais lietuviais apmokytas partizaniškos veiklos ir paskui parašiutu nuleistas Žemaitijoje padėti miškiniams. Neilgai jam teko su partizanais gyventi. Kartą rusai apsupo mišką, ir Algis pateko jiems į nagus. Kaip šnipą ir diversantą nuteisė 25 metams lagerio darbų.

Kaklus ištiesę klausėmės Algio pasakojimų apie pabėgusių lietuvių gyvenimą tremtinių stovyklose Vokietijoje. Algis 25 metų bausmės nebijo. Jis, kaip ir mes, įsitikinęs, kad bolševikai būsią priversti iš Pabaltijo išsinešdinti. Kaip visa tai įvyksią - ne mūsų reikalas.

Pečiukas įkaito, pasidarė šilta, ir mes visi sumigome.

Trenksmas į sienas ir lubas prižadino. Sargybiniai mediniais plaktukais daužė vagonus - tikrino, ar nėra pralaužtos vietos pabėgti. Saulė jau buvo patekėjusi. Traukinys stovėjo Daugpilio stotyje.

- Patikrinimas! Visi pereikite į kairę pusę! Greičiau! Bėgte! - šaukė už durų kareiviai.

Atstūmė vagono duris. Šaltas vėjas pūstelėjo, ir susikaupusios šilumos nebeliko. Susikūprinę sulindome viename vagono gale po narais.

Įlipo kareiviai ir apniko tuščiame gale paliktus skudurus ir maišelius purtyti, mėtyti. Paskui išsišaukė Algį. Atbėgo ir daugiau kareivių desantininko pamatyti.

Vidury vagono atsistojo puskarininkis su dideliu mediniu plaktuku rankoje ir liepė mums po vieną bėgti į iškratytą galą. Mes bėgome, o jis kūjeliu šėrė per nugaras skaičiuodamas: "Первый, второй" ir t.t. Jeigu greitai nebėgsi, kaip reikiant gausi kūjeliu per sprandą. Visiems perbėgus, iškrėtė kitą vagono galą. Kalinių skaičius išėjo pagal sąrašą. Patikrinimas baigtas.

Malkos ir anglis pasibaigė. Pasidarė šalta. Laukėme duonos, karšto vandens ir kuro.

Daugpilyje išstovėjome beveik visą parą. Duonos gavome daug mažiau negu Vilniuje. Pietų sriuba buvo skysta, be riebaliukų. Malkų ir anglies nebedavė. Paprašius kareiviai pagrasino išvilksią iš viršutinių rūbų.

- Malkų ir anglies nėra ir neprašykite, - atkirto puskarininkis.

Iš Daugpilio pro Rezeknę, Pskovą ir Rybinską per savaitę atvažiavome į Jaroslavlį. Po keturių dienų kelionės pristigo duonos. Dvi paras maitino karštu vandeniu ir trupučiu skystos sriubos. Prasidėjo Tantalo bado kančios. O čia dar pakilo šaltis, nes už Pskovo jau viešpatavo Rusijos žiema. Tarp kalinių kilo barniai ir muštynės dėl vagysčių. Bylai pavogė sūrį, kitiems ištraukė duonos džiūvėsius.

Jaroslavlyje išstovėjome dvi paras. Gavome po kepaliuką baltos duonos. Paaiškino, jog tai esąs keturių dienų davinys. Kaliniai subruzdo, girdi - maža.

- Kam maža - prokuroras pridės! - atrėžė puskarininkis. - Šeriame kaip ponus, balta duona, o jiems - maža. Kai atsidursite lageryje, tada pavalgysite. Kiek uždirbsite, tiek ir gausite, o čia nieko nedirbate, nereikia ir valgyti.

- Aš bėgsiu, - šnibždėjo man į ausį Petriukas, - nebegaliu iškęsti, vis tiek bėgsiu.

- Bet kaip tu pabėgsi? - aiškinau. - Tik pamėgink laužti lentą, patys kaliniai rusai praneš kareiviams. O pabėgęs kur dingsi ir ką čia gausi? Pro vagono plyšius matei, koks gyvenimas.

Iš tikrųjų taip ir buvo. Pravažiavus buvusios Latvijos sieną, vaizdas tuoj pasikeitė. Pskovas sugriautas. Laukuose kolchozninkų nameliai - baisu žiūrėti. Mažutės, nuplyšusiais stogais trobelės kiurkso išmėtytos ant pliko lauko be sodų, be ūkio trobesių.

Pro plyšius Jaroslavlio gerai apžvelgti nebuvo galima. Iš miesto stogų skruzdėlyno kaip didžiulės ropės iškilę cerkvių bokštai. Netoli stoties iš kelių kaminų rūko dūmai.

Šalta. Sėdėti, stoviniuoti - pusė bėdos, bet iš miego pabudus krėtė drebulys, dantis į dantį nebepataikė. Taip norėjosi valgyti, jog žarna žarnon lindo.

Iš Jaroslavlio traukinys pajudėjo vėl į Šiaurę. Pervažiavome Volgą, ir tak-ta-lak, tak-ta-lak tolyn.

Kitą dieną kažkokioje stotyje pranešė, kad duonos nebegausime, nes vagonuose nėra kepyklos. Vietoj duonos rytą ir vakare gausime duonmilčių sriubos.

Pravažiavę Vologdą, sutikome traukinį su rąstais. Netrukus prašvilpė kitas traukinys su miško medžiaga. Vadinasi, nebetoli miškai.

- Плохо, ребята, едем на лесоповал, - prašneko visą laiką tylėjęs rusas.

Iš visų lagerio darbų, sako, blogiausi ir sunkiausi - miško kirtimas. Fabrikuose, kasyklose ar kur kitur galima kokio amato pramokti arba šiaip prasimušti į lengvesnius darbus, bet miške - baigta. Išdirbio normos didelės, dirbti tenka šaltyje ir sunkiai apsivilkusiems. Maistas - prastas. Kol užpustytais keliais nepukšnoji keletą kilometrų, jėgos išsenka, devyni prakaitai išmuša, o nuėjus reikia normą išdirbti. Neišdirbsi - pusę maisto tegausi ir dar į karcerį pasodins.

Žmonės tyli, susimąstę atsidūsta ir kažką galvoja.

- Štai aš jau antrą kartą Rusijoje, - prašneko pulkininkas Byla, - Rusijoje baigiau karo mokyklą ir tarnavau caro armijoje podporučiku. Revoliucija mane užklupo Sibire. Teko muštis su bolševikais, bet tuomet buvau jaunas ir tvirtai įsitikinęs, kad nežūsiu ir grįšiu į Lietuvą. Ir grįžau. O dabar veža mane nuteistą, ir jaučiu, kad nebegrįšiu, daugiau Lietuvos nebematysiu...

- Gal, - sakau, - neverta taip pesimistiškai galvoti. Dabar yra daugiau vilčių geresnių laikų sulaukti.

- Žinokite, - kalbėjo Byla, - mūsų reikalai niekam nerūpi! Gal kada ir kažkada spręs mūsų klausimą, bet kažin, ar iš čia esančių nors vienas besulauks tos dienos.

Kilo šnekos ir politinės diskusijos.

- Nė velnio! - sušuko Algis, - taip nebuvo ir nebus, kad driskiai mums ant sprando sėdėtų! Gavome Nepriklausomybę, gausime ir dabar. Yra kas už mus dirba. Buvau ir savo akimis mačiau, kaip žmonės dirba ir gyvena. Tarp nugalėtojų rusų ir nugalėtųjų vokiečių toks skirtumas, kaip tarp pragaro ir rojaus. Žinoma, jei mes laisvės nenorėsime, svetimi jos neatneš. Norint išsikrapštyti iš priespaudos, pirmiausia reikia būti optimistais ir norėti laisvės, reikia ugdyti dvasios pasiryžimą ir valią. Drąsos netekimas, baimė, abejingumas ir savimi nepasitikėjimas - tai nuodai, kurie naikina laimę ir gramzdina į pražūtį. Jei visi kaip vienas arba bent

dauguma norėsime, būsime nusiteikę ir pasiryžę nusikratyti jungo, mes tikrai laisvę atgausime. Tvarkys Europą, išspręs ir mūsų likimą.

Pesimistiškai nusiteikusių buvo nedaug. Dauguma tikrai manėme, kad lageriuose ilgai nebūsime.

Bešnekant traukinyje įvežė į mišką. Kaip mūro siena iš abiejų pusių dunksojo medžiai. Sniegu apdribusios šakos nukarusios siekė žemę.

Nuo liesos duonmilčių buzos visiems burbuliavo pilvai, paleido vidurius. Prie lovelio susidarė tarybinė eilė. Nebeišlaikantieji tūpė ant grindų. Ir šalta, ir silpna, ir smirda.

Mišku važiavome dieną, važiavome naktį, ir kitos dienos rytą matėme tiktai mišką. Kuo toliau, tuo dažniau pravažiuodavome aukštų karčių tvoras su sargybinių bokšteliais.

Vėlai vakare traukinys sustojo. Kairėje pusėje už kokio puskilometrio mirgėjo miesto šviesos. Vėl plaktukais vagonų daužymai, vėl patikrinimas, vėl kuprų lyginimas, vėl miltų buza.

Po kiek laiko pasigirdo moteriškų balsų ermideris. Moterys erzėjo, klegėjo kaip žąsys avižose:

- Мне дайте две буханки!

- Ты уже получила - отступай, - girdėjosi čiauškant.

- Потише! - tildė kareiviai.

Nakties glūdumoje etapo palydovai Kotlaso gyventojams pardavinėjo mūsų duoną. Vėliau girdėjosi girtų kareivių dainos ir keiksmai.

Kitos dienos pavakary vėl važiavome tolyn į šiaurę. Šaltis spaudė,[1] negalėjome miegoti. Žmonės išgelto, sublogo.

Miškas ir miškas. Vietomis tankus, kirvio nepaliestas, vietomis gerokai išretintas. Rytą pro plyšį pamatėme prie kelio užrašą "Шахта № 1". Tolėliau pro medžius juodavo didžiulis kaip Egipto piramidė žemių masyvas. Tai naftos kasimo šachta. Jų čia esama trejeto.

Už šachtos - vėl miškas, bet jau išretintas, iškirstas. Dar kiek pavažiavus sublizgėjo neužšalusios upės garuojantis vanduo. Traukinys pagal upę sustojo. Per rūką ir krintančią sniego miglą toliau nieko nesimatė. Laukėme valandą, kitą ir stebėjomės, kodėl netikrina.

Pagaliau traukinys vėl pajudėjo, ir pamažu pervažiavome tiltą. Čia pat iš rūko išniro didžiulio lagerio tvora su sargybinių bokšteliais. Palengva slinkęs traukinys sustojo. Vadinasi, ilga ir sunki kelionė baigta. Nerimo, smalsumo, rūpesčio, baimės, kitokių jausmų mišinys suspaudė širdį. Dar valandėlė, ir išgirdome:

- Подготовьтесь на выход с вещами!

Iš aukšto vagono šokome į sniegą ir kaip maišai sudribome. Nusilpusios ir nuo šalčio sustingusios kojos neišlaikė krintančio kūno svorio.

Tai buvo 1946 metų gruodžio mėn. 3 dieną.

UCHTOS LAGERYNE

Jei po amžių kada skaudūs pančiai nukris,
Ir vaikams užtekės nusiblaivęs dangus,
Mūsų kovos ir kančios, be ryto naktis
Ar jiems besuprantamos bus?

(Maironis)

PERESYLKOJE IR MIŠKO KIRTIMO DARBUOSE.

Etapo priėmimas užtruko iki vėlyvo vakaro.

Kol paskutiniuosius vagonus priėmė, mes pirmieji spėjome šį tą sužinoti. Sužinojome, kad esame Komi respublikos Uchtos miesto skirstomajame lageryje, vadinamoje peresylkoje, į kurią iš Sovietų sąjungos srautais plaukia pasmerktieji. Čia jie tikrinami, rūšiuojami ir skirstomi į lagerius, kurių tik Uchtos rajone esama gal šimtas.

Skirstomasis lageris prilipdytas prie didžiausio čia pat už tvoros esančio lagerio Nr.l. Jame yra apie tris tūkstančius kalinių. Jie dirba visose miesto įmonėse ir fabrikuose, kurie, kaip ir lageriai, aptverti aukštomis tvoromis ir apstatyti sargybinių bokšteliais.

Komi respublika apima apie 400 tūkstančių kvadratinių kilometrų plotą, joje gyvena apie vieną milijoną gyventojų. Pietinis kraštas apaugęs spygliuočių miškais, vadinamais taiga, o Šiaurėje už taigos - tundra. Tarp miškų ir tundroje vasarą tyvuliuoja neišbrendamos pelkės, teka vandeningos upės - Pečiora, Vyčegda, Ižma, Usa, Sysola ir kitos. Žemės gelmėse yra didžiulių turtų - apie Uchtą naftos ir gamtinių dujų, apie Intą, Vorkutą - anglies.

Komi sostinė - Syktyvkaras (seniau buvo vadinamas Sysolsku), turįs apie 70 tūkstančių gyventojų.

Uchta - vienas didesnių krašto miestų su 35 tūkstančiais gyventojų ir stambiu naftos pramonės centru. Rajone yra trys jau minėtos naftos šachtos, suodžių fabrikas ir įvairių dirbtuvių, įmonių, plytinių.

Rusai šį kraštą pradėjo kolonizuoti XVI amžiuje. XVIII šimtmetyje Uchtoje buvo pastatytas naftos perdirbimo fabrikas. Dėl sunkaus susisiekimo naftos eksploatavimo darbai vėliau buvo užmiršti.

Per antrąjį pasaulinį karą, kuomet vokiečiai užėmė Ukrainą, Donbasą

ir atkirto Baku kelius, pradėta Komi krašte telkti tūkstančius kalinių, statyti lagerius. Nuo Kotlaso iki Vorkutos nutiesė 1067 kilometrų geležinkelio, liniją, kuri sujungė Uchtos naftos ir Vorkutos anglies baseinus su Rusija.

Baisių dalykų pripasakojo gyvi išlikę kaliniai apie to geležinkelio statybą. Jį tiesiant kalinių žuvę daugiau negu paklota pabėgių. Ypač daug žuvę vokiečių ir lenkų.

Tikrųjų šio krašto gyventojų Komi respublikoje nedaug. Šalies autochtonai yra suomių kilmės, vadinamieji komiai, o tundroje - nencai (anksčiau buvo vadinami samojedais).

Komiai daugiausia gyvena paupiuose ir verčiasi medžiokle ir žuvininkyste, o nencai - elnių auginimu. Be darkytos savo kalbos, ir vieni, ir kiti daugiau nieko neturi. Tiesa, turi autonomiją, kuri suteikia teisę gimtąja kalba garbinti "šlovingąją" komunistų partiją, jos "tėvą ir mokytoją" Staliną ir didžiuotis didžiąja "broliškąja" rusų tauta, paglemžusia jų miškus, vandenis ir žemės gelmių turtus.

Skirstomasis lageris pilnas prigrūstas iš visur privežtų kalinių. Mus patalpino ilgame, siaurame barake, kuriame pasieniais iš abiejų pusių įtaisyta ištisiniai dviaukščiai narai - gultai. Viduryje paliktas tarpas praeiti. Apatiniai gultai buvo užimti anksčiau atvežtų žmonių.

Didelis barakas pilnėjo ir pilnėjo, ir kuomet atvyko paskutinio vagono žmonės, jau buvo ankšta. Žmonių pilna ant narų, tarp narų ir po narais. Kelionėje išvargę, išbadėję žmonės apsitaisę suvirto ilsėtis, o vagiūkščiai, atėję iš kitų barakų, ir "vietiniai" tik zujo, landė tarp neprityrusių naujokų. Vieni, draugiškas minas nutaisę, meiliai kalbino, klausinėjo, kad atitrauktų dėmesį nuo daiktų, o kiti tuo tarpu taikstėsi pačiupti maišelį arba kokį drabužį.

Tuojau po karo visoje Rusijoje, o ypač Tolimosios šiaurės rajonuose reikalingiausių buitinių daiktų buvo didžiausias trūkumas. Atvykus etapui iš Pabaltijo ar kitų buvusių kapitalistinių kraštų, ši žinia pirmiausia pasiekdavo pirmąjį lagerį. Vagių grupės su "paikėmis" duonos ir saujomis tabokos tuojau rinkdavosi prie skirstomojo lagerio tvoros pavogtų daiktų pirkti.

Duona ir taboka - lagerio pinigai. Už duoną perkama taboka, už taboką - duona, autuvas, drapanos.

Barakuose pavogtus arba atimtus daiktus vagys neša prie tvoros, kur su pirkėjais trumpos derybos. Už "paikę" duonos arba vieną kitą žiupsnį tabokos parduodavo megztinį, batus, švarką ir kitokius daiktus.

"Supirkti" daiktai tokia pat tvarka per prižiūrėtojus ir sargybinius jau už pinigus patekdavo piliečiams.

Iš seno žinoma, kad pikto sėkla geriau dygsta, kad piktžolės nesėjamos ir neprižiūrimos vešliai auga.

Taip pat žinoma, jog revoliucija siekia pagerinti gyvenimą, pasukti jį kita kryptimi, kad žmonėms būtų geriau, lengviau gyventi. Rusams bolševikams revoliucija - tai baldų laužymas, langų daužymas, namų deginimas, muštynės, šaudymai, žudymai, žodžiu sakant, maišatis, triukšmas, riksmas ir svarbiausia - neapykanta visiems, kas geriau, sumaniau ir kultūringiau gyvena, viskam, kas ne komunistišku.

Nuo 1917 metų revoliucijos pradžios bolševikai tebesėja velniškiausią iš visų velniškų sėklų - neapykantą ir melą. Ne viena dešimtis metų praslinko, o Sovietų sąjungoje žmonių gyvenimas nepagerėjo. Užtat neapykantos sėkla tebeneša puikų derlių. Šalia socialinės neapykantos, karo metu stropiai imta sėti tautinę neapykantą - neapykantą viskam, kas ne rusiška.

Velnio sėkla nelaistoma ir pelenuose sudygsta. Lageriuose, kur sukišti vienodo likimo žmonės, kur bendri darbai, tas pats vargas ir bendra nelaimė turėtų jungti vienybėn. Tuo tarpu velnio pasėtai neapykantos sėklai dygti čia yra palankiausia dirva. Bolševikų skiepijama klasinė ir nacionalinė neapykanta labiausiai įsigalėjusi lageriuose. Antagonizmas pasireiškia dėl įvairių priežasčių. Lietuviai, latviai, estai rusų nekenčiami ir nemėgstami, kam jie laisvėje geriau gyveno, kam lageriuose gauna siuntinius. Ir dabar čia, skirstomajame punkte, rusams vaidenosi, kad kiekvienas lietuvis yra atsivežęs lašinių, dešrų, sviesto. Todėl jie ir gražiuoju prašė, ir iš pasalų taikstėsi nukniaukti maišelį. Dėl to kilo muštynės ir barniai.

- Jei aš būčiau valdžioje, tai be jokio pasigailėjimo visus be išimties lietuvius iššaudyčiau, - šaukė išsitatuiravęs tipas, - visus lig vieno ištratinčiau arba iškarčiau! Kiek jie, bjaurybės, rusakų išžudė! O gyvena, bliad, kaip kunigaikščiai. Jų namuose ant aukšto prikabinta lašinių, dešrų, kumpių, aruodai javų pripildyti, tvartuose po dvi tris karves ir po keletą kiaulių, o paprašyk tu jo kąsnelio mėsos - nieko negausi. Ir čia jie kiekvienas turi atsivežęs maisto, bet niekam neduos. Geriau jis po narais palindęs ės, kol susidirbs, bet neduos. Ot prakeiktas narodas!

- Ar tu buvai Lietuvoje, kad dabar čia niekus pliurpi? - klausė buvęs Lietuvos vidaus reikalų ministras Leonas.

- Nebuvau, bet kas buvo, visi taip sako.

- Lietuviai dirba, todėl ir turi. Jie nelindo ir nelenda pas jus į Rusiją tikrinti, ką jūs turite. Ir dabar čia nė vienas lietuvis nelenda prie jūsų prašyti ir vogti, - atrėžė Leonas.

- Dabar su jumis baigta. Rusai išmokys gyventi ir tėvynę mylėti!

Ir taip visoje Sovietų sąjungoje, o ypač lageriuose žmogus nuolat mato ir sutinka tiktai kas bjauru, kas pikta, todėl ir pats nejučiomis bjaurėja.

Nyčė žmonių gyvenime matė dvejopą moralę - nugalėtojų, ponų, arba

stipriųjų moralę ir vergų, arba pažemintų moralę. Stiprieji laiką dorybe jėgą ir galybę ir gerbią visa, kas rūstu ir žiauru. Vergų moralė iškėlusi ir garbinusi tai, kas lengvina kančią ir vargą: gailestingumą, kantrumą, jautrią širdį.

Dėl bolševikų pasėtos neapykantos lageriuose įsigalėjusi stipriųjų moralė. Tarp alkanų gailestingumui nėra vietos. Kuomet prieinama riba - gyventi ar mirti, tuomet sakoma: "Geriau tu mirk šiandieną, o aš - rytoj".

Šilutėje buvome patyrę, o čia pirmąją naktį įsitikinome, kad visos dorybės, kurias namie gyvendami taip branginome, čia visiškai netinka ir niekas jų nevertina. Kas laisvėje buvo laikoma žmoniška ir padoru, čia nereikalinga, nes čia viską nulemia jėga, brutalumas, keiksmai, suktybės ir apgavystės. Mokėjimas keiktis ir bjauriausių žodžių tinkamas vartojimas kalboje - tai pirmoji, o akiplėšiškumas ir jėga - antroji garantija "autoritetui" įgyti ir prasimušti į lengvesnę vietą, nes čia viešpatauja klastinga ir plėšikiška džiunglių tvarka. Todėl pasitaiko, kad kultūringi ir intelekto žmonės čia virsta nusivylusiais cinikais, nes lagerinis gyvenimas išplėšia ir subjauroja žmoniškumą.

Ore rami, giedri žiemos naktis. Aukštai juodame danguje mirksi žvaigždutės. Apskritas mėnuo ritasi dangumi, žiūrėdamas į sniegu nuklotą šaltą žemę, sustingusius miškus ir apšviestus lagerius. Šiaurės žvaigždė ir Grigo ratai daug aukščiau negu Lietuvoje - netoli zenito. O šaltis spigina ne juokais. Gerai, kad neužklupo vagonuose - būtume gyvi sušalę.

Storas šerkšnas aptraukė barakų sienas, tvoras ir medžius. Iš neužšalusios upės kilo tirštas rūkas. Nuo miesto kokį porą kilometrų upė neužšąla, nes į ją iš elektrinės išleidžiama daug šilto vandens.

Kur tik pažvelgsi, visur balta. Elektros lempučių šviesa, atsimušdama į ore esančius sniego miglos kristalėlius, šviečia kaip ugnis, ir atrodo, kad lageris apstatytas aukštais šimtametriniais ugniniais stulpais. Lauke šviesu beveik kaip dieną.

Už barakų aukšta stačių karčių tvora su trijų eilių spygliuotos vielos vainiku. Kampuose ir tarpais šonuose sargybinių bokšteliai, kur dieną naktį kiurkso susikūprinę kareiviai. Už pirmojo lagerio - naftos perdirbimo fabrikas, toliau šalia jo 14-tas lageris, dar toliau - Uchtos miestas, apsuptas dar kelių lagerių.

Toli už upės ant kalno mirga elektros lempučių sietynas. Ten režiminis lageris, į kurį vežami atsisakantieji dirbti ir kitokie nusikaltėliai, su kuriais paprastuose lageriuose prižiūrėtojai nepajėgia susitvarkyti. Sako, ten baisus gyvenimas. Retežiais sukaustyti varomi dirbti.

Kitoje pusėje medžiais apaugusi kalva. Šalčių ir vėjų nugairintos medžių viršūnės smailos kaip iešmai.

Kada jau sutemo, mėnuo persirito į kitą dangaus pusę, o valgyti dar

nieko nedavė. Gal apie pirmą nakties sulaukėme duonos. Šešių šimtų gramų minkštas svarus gniužulas keliais kąsneliais burnoje tirpdamas prasmego besočiame pilve. Bado kančia dar labiau padidėjo, nes duonos porcija sužadino vilko apetitą. Kokia skani ir kvepianti ta sunki, vandeninga duona!

Po vakarienės - patikrinimas. Prižiūrėtojas surikiavo po penkis, suskaičiavo, ant medinės lentelės užsirašė ir išėjo. Nuvargusios kojos linksta, akys merkiasi, bet gulti negalima - reikia laukti skambalo, kad patikrinimas baigtas.

Pagaliau nuskambėjo. Nenusirengę ir apsiavę gulame ant narų. Nespėjome akių sudėti, girdime:

- Pirmas vagonas į pirtį!

Keliamės, apsnūdusi galva svaigsta, kojos linksta. Vėl rikiuojamės, palikę miegantiems daiktus saugoti.

Pirtis pirmajame lageryje. Ją aptarnauja keletas etatinių lagerininkų. Iš jų vienas lietuvis, jau antrus metus čia bedirbąs. Na, galvojame, savas žmogus, pasikalbėsime.

- Ar turite tabokos? - jis teiraujasi.

- Tu pasakyk, ar daug čia yra lietuvių? - klausia vienas iš mūsų.

- Yra, yra, kur nebus, - atsakė, - bet sakykite, katras turite tabokos? Užmokėsiu duona arba, jei norite, - pinigais.

- Iš Panevėžio ar yra čia? - klausiu.

- Sakai, iš Panevėžio... O tabokos ar turi?

- Aš, - sakau, - nerūkantis.

- Jei neturite tabokos, nėra ko čia su jumis kalbėti ir gaišti. Prožarkoje gali drapanos sudegti, - pasakė ir išbėgo.

- Ot, kipšas, lagerinis spekuliantas. Iš kur toks tipas išdygo?

Išsimaudėme, net kūnas palengvėjo. Kirpėjas apskuto. Barzdos atmirkusios, muilo nereikia. Prožarkoje drabužius išdegino, atnešė karštus, garuojančius. Sumetė į bendrą krūvą - rinkitės kiekvienas savo.

Iš barako į pirtį vedžiojo visą naktį, bet mes jau nebegirdėjome. Gilus, kietas be sapnų miegas surakino sąnarius. Pervargusiems nei triukšmas, nei šauksmai - niekas netrukdė saldžiai miegoti. Nekūrentuose kalėjimų mūruose, Šilutės barakuose, šaltuose vagonuose organizmas išmoko prisitaikyti ir priprato prie visokių sąlygų. Mes netekome to jausmo, kurį turėjome namie laisvi būdami. Atbuko pojūčiai temperatūros atmainoms. Visokie peršalimai, sukaitusiems šaltas vanduo gerti, ant plikos žemės miegoti mums nebepavojinga. Ir dabar nenusirengę, apsiavę, kepures ir maišelius po galvomis pasikišę, miegojome saldžiau negu išlepėliai pūkuose.

Mums saldžiai bemiegant, naktį atėjo iš buvusios Lenkijos didelis etapas ukrainiečių. Juos sugrūdo į kitus barakus.

Rytą peresylkoje knibždėte knibždėjo įvairių tautybių žmonių. Visokių kalbų mišinys gargaliavo, kaip Babelio bokštui sugriuvus. Kalbų erzelynėje ryškiausiai išsiskyrė skambi, kapota, "vrotais", "matais" ir kitokiais "perlais" pasidabinusi rusų kalba.

Daugiausia buvo ukrainiečių. Paskui - rusai, lietuviai, latviai, estai, lenkai, gudai, gruzinai, armėnai, azerbaidžaniečiai, kirgizai, mongolai, kiniečiai. Po vieną kitą maišėsi žydai, totoriai, korėjiečiai, vokiečiai, japonai, čigonai. Buvo keli anglai, graikai, prancūzai.

Pabaltijo žmonės, lenkai, ukrainiečiai - beveik visi politiniai nusikaltėliai, o rusai ir kaukaziečiai - ko ne visi kriminalistai.

Lietuvių čia buvo keli šimtai. Iš įvairių Lietuvos kampelių buvo surinkta daugiausia ūkininkų ir darbininkų, bet nemaža ir inteligentų: mokytojų, karininkų, gydytojų, kunigų, girininkų, teisininkų ir kitokių.

Kur tik pasiklausai, šnekų tema - valgis. Ūkininkai pasakoja, kiek kiaulių kasmet skersdavę, kiek lašinių, dešrų, kumpių prisigamindavę, kiek javų, miltų turėdavę. Miestiečiai šnekėjosi, kaip žmonės restoranuose ūždavę, kaip krautuvės būdavo produktais užverstos. Pirk, ką tik nori, ir valgyk, kiek tik nori. Tai buvę laikai!

Šnekomis apie maistą žmonės norėjo apgauti alkį, bet tuo dar labiau save kankino. Minimi valgiai alkaniems kėlė dar didesnį apetitą.

- Meskite po velniais tas šnekas apie maistą! - šaukė pulkininkas Leonas. - Ir taip sunku kentėti. Franceška da Rimini pragare taipogi skundėsi Dantei, jog nėra didesnės kančios, kaip varguose džiaugsmo dienas minėti. Geriau padainuokite, ar ką!

- Laisvi nemokėjome vertinti to, ką turėjome. Ne vienas, sotus būdamas, skersomis dairėsi į Maskvą, - kalbėjo Byla.

- Kas vieniems laisvė, kitiems - vergija. Lietuviškiems bolševikams dabar rojus. Jiems nusispjauti, kad vieni čia, o kiti Lietuvoje badauja ir kankinasi, - nusispjovė Leonas.

- Сало литовское, сыр голландский, табак турецкий, а срок - советский! Duokite, vyručiai, užsirūkyti! - priėjo linksmai nusiteikęs rusas karininkas, patekęs už kažkokį nusikaltimą fronte.

Už linksmą nuotaiką vienas mūsiškių pasuko žiupsnį tabokos.

- Ei, vyručiai, nenusiminkite! Закон - тайга! Buvo dar blogiau. Dabar jau taip nebebus. Ką iškentėjo ir atlaikė rusiškas kailis, lietuviškam tiek nebeteks. Peržygiavau su automatu visą Lietuvą. Mačiau, kaip jūs gyvenote. Jei čia jums bus sunku, iš namų pridurs. O mums - basta! Čia gal geriau kaip namie. Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек! - dainuodamas nuėjo rusas, linksmas ir patenkintas, kad gavo parūkyti.

Slinko dienos, savaitės, artėjo Kalėdos. Vieną dieną skirstomąjį punktą užplūdo viršininkų knibždėlynas. Iš rajono suvažiavo lagerių

vadovai, darbų vykdytojai, inžinieriai, gydytojai. Prasidėjo tikra vergų prekyba. Atvykusieji rinkosi darbams žmonių. Vieniems reikėjo šaltkalvių, tekintojų ir kitokių metalo apdirbimo specialistų, kitiems - statybininkų, mūrininkų, tinkuotojų, dar kitiems - dailidžių, siuvėjų, batsiuvių. Nebloga paklausa buvo inžinierių, ekonomistų, buhalterių, gydytojų. Uchtos teatro vadovai reikalavo artistų, solistų, cirkininkų. Miškų ūkio ir pramonės direktoriams buvo reikalingi darbininkai miškui kirsti.

Sunkus ir nuobodus gyvenimas pagyvėjo.

Tam tyčia pastatytame barake už vieno stalo susėdo vergų pirkliai su darbų specialistais, už kito - gydytojų komisija.

Iš barakų ėmė šaukti kalinius. Pirmiausia - amatininkus. Surinkę grupę žmonių, išrengdavo nuogai ir varydavo prie gydytojų. Tie žiūrinėjo iš visų pusių, čiupinėjo užpakalių minkštimus - tyrė, ar dar daug ten yra raumenų. Žiūrinėjo lygiai taip, kaip čigonai turguje arklius. Išklausę ir iščiupinėję, čia pat lapeliuose žymėjo darbo kategoriją, kurių buvo nustatyta net trejetas. Trečios kategorijos žmonės sunkiems darbams netinka, bet amato darbams - visi geri. Tuos, kurių pasturgaliuose rasdavo tik atsikišusius kaulus su kabančiais odos maišeliais, skirdavo į ligoninę arba į "ОП" (особый паек) pasitaisyti. (Mat kiekviename lageryje yra "ОП", kur nusivarėliai siunčiami kelioms savaitėms atsiganyti. Ten duodamas geresnis maistas ir nereikia dirbti.)

Gydytojų apžiūrėtas ir dirbti tinkamas siunčiamas prie kito stalo pas "pirklius". Čia išklausinėdavo, kokius darbus moka dirbti, išegzaminuodavo.

Lietuviai iš prigimties sąžiningi žmonės. Ir čia jie nemeluodami sakė, ką moka ir kokius darbus namie dirbdavo. Rusai ir kiti bolševikiškų kraštų žmonės drąsiai, akis išvertę sakė tokią profesiją arba verslą bei amatą, kur būtų lengviau dirbti. Buvo tokių, kurie, niekur nesimokę medicinos, sakėsi esą gydytojai. Jie apie gyvenimą nekuria jokių iliuzijų. Jie žino, jog dabar pražiopsojęs vėliau nebegausi. Visokios priemonės jiems yra geros, kai norima pačiupti tai, kas laikoma ir vadinama laime. Lageriuose laimingas tas, kas nepakliūna į bendrus darbus.

Gydytojų komisija pripažino mane sveiką ir nustatė antrąją darbo kategoriją. Specialistai, pasiteiravę apie mano specialybę, rado tinkamą bendriems darbams dirbti, nes mokytojai, kunigai, karininkai, policininkai, girininkai lageriuose laikomi žmonėmis be specialybės.

Praslinko dar kelios dienos, ir komisijos baigė rūšiuoti kalinius. Už vartų pasigirdo mašinų burzgėjimas, kareivių dainos ir šūkavimai. Į zoną prigarmėjo čekistų ir būriai varovų. Vėl atsisveikinimai, pasiruošimas kratoms ir kelionei.

Iššauktus prižiūrėtojus smulkiai iškratė, perdavė varovams ir - pro vartus. Ten sodino į mašinas ir vežė į lagerius.

Plušo, darbavosi, ir kitą dieną punkte beliko koks šimtas kalinių, kuriuos "nupirko" Uchtos miškų ūkis kirtimo darbams. Į tą skaičių ir aš patekau.

Niūrią ir sunkią nuotaiką pakeitė tarsi kokios nelaimės nujautimas. Iš pasakojimų jau žinojome, kas tai yra "liesopoval". Smagu buvo tik tiek, kad kirtėjų grupėje buvo didesnė pusė lietuvių. Kiti - ramūs, pagyvenę ukrainiečiai ir baltgudžiai ir tiktai keletas nepavojingų ruselių.

- Nenusiminkite, - kalbėjo Joniškio gimnazijos mokinys Šimkaitis, - tarp savųjų ir ukrainiečių nebus bloga. Lageriuose gero nėra ko laukti, o be vagių ir kitokių bjaurybių mes gal būsime laimingesni už tuos, kurie į geresnes vietas pateko.

- Teisybė, - atsiliepė Kauno spaustuvės tarnautojas Česnavičius, - laiko dar labai daug, teks ne vienoje vietoje pabuvoti. Tiktai būkime vieningi. Kam bus sunku, kiti padėkime. Šuo kariamas pripranta, priprasime ir prisitaikysime ir mes.

Kūčių dieną gavome naujus veltinius, senus vatinius viršutinius rūbus ir kepures. Vėlai vakare susodino po 20-30 žmonių į mašinas. Spaudė stiprus šaltis. Po kojomis sniegas cypte cypė. Kad nesušaltume, o gal kad nepabėgtume, sėdinčius apklojo dideliu storu brezentu. Prie šoferio kabinos atsistojo trys ginkluoti sargybiniai, apsitūloję ilgais kailiniais. Po brezentu nesiorientavome, kokia kryptimi vežė. Jeigu katras nusėdėjęs kojas mėgino pasitaisyti, tam kareivis šautuvo buože bakst į pakaušį - сиди смирно!

Po kokios valandos kelionės sunkvežimiai sustojo prie nedidelio lagerio vartų.

Šiaurės naktis šviesi kaip diena. Aplinkui baltame sniego fone, kiek tik akys aprėpia, miškai, miškai. Čia pat už karčių tvoros lageris. Šalia jo keli pastatai administracijai ir sargybiniams. Kiek tolėliau - statomų naujų pastatų ir dirbtuvių siluetai.

Lageryje tylu, ramu, visi jau miegojo. Mus suvarė į tuščią, šaltą, nekūrenamą baraką, panašų į kaimo žmonių pirkią. Pagal sieną dviaukščiai gultai, o viduryje - smėlio dėžėje paguldytas kokių dviejų metrų ilgumo storas metalinio vamzdžio galas. Jo vienas galas užtaisytas, prie šono privirintas plonesnis vamzdis, ir jo kitas galas iškištas pro lubas ir stogą. Tai krosnis, panaši į didžiulę pypkę, kurios kandiklis atstoja dūmtraukį.

Suvalgę po 300 gramų duonos su skysta sriuba, sugulėme. Naktis buvo sunki ir ilga. Vos sudėję akis, vėl pabusdavome, nes šaltis lindo po drapanomis ir, numirėlio pirštais grabinėdamas, nedavė miegoti. Šeštą valandą sugaudė skambalas keltis.

Šitame prie Uchtos - Vai-Vožo kelio, ant Ižmos upės kranto esančiame Sedju lageryje buvo apie 300 kalinių. Tai kriminalistų ir politinių mišinys. Lietuvių - kelios dešimtys. Jie jau apsipratę ir prisitaikę prie gyvenimo sąlygų. Vieni dirbo stalių dirbtuvėse, kiti - statybos darbus. Jie jau žino, kaip reikia dirbti, kad nenusivarytų ir viršininkams įtiktų. Kaip visuose Komi lageriuose, taip ir čia valgyti gauna tiktai du kartus per dieną - rytą ir vakare. Be paramos iš namų - negyvensi. Beveik visi lietuviai gauna maisto siuntinius. Nelengvą gyvenimą sunkina rusai kriminalistai. Tarp lietuvių čia buvo kunigas, nuteistas 1945 m. pagarsėjusioje "Žaliojo velnio" byloje. Iš kunigo gavau plono vyniojamo popieriaus lapelį ir parašiau pirmąjį laišką dukteriai. Sulanksčiau jį į sovietišką trikampį, pieštuku užrašiau adresą ir išsiunčiau. Netikėjau, kad toks laiškas nueitų į Panevėžį.

Po pusryčių mus, naujokus, suskirstė į tris brigadas ir išvarė į mišką rąstų į krūvas nešioti.

Miške tylu, ramu. Pušys, eglės, storiausi maumedžiai, šakomis susipynę, miega ilgu šiaurės žiemos miegu, nejaučia, kaip kirviai ir pjūklai juos verčia ir pjausto. Storas sniego patalas, užklojęs miško žemę, purus kaip pūkas. Medžių liemenys iki viršūnių aplipę sniegu. Storai apdribusios šakos nusvirusios ligi žemės. Jaunos eglaitės ir pušaitės taip apsnigtos, jog nesimato. Aukštą sniego kūgį palietus, lengvutis pūkinis apklotas nubyra, ir išsitiesia medelis.

Lietuvos miškuose žiemą iš tolo girdisi, kaip genys kala, kaip kirviai pokši, pjūklai spengia. Taigoje - kapų tyla. Už kokių dviejų šimtų metrų žmonės kirto mišką. Matėsi, kaip medžiai virto ir rūku aukštyn kilo sausas, palaidas sniegas, bet negirdėjome jokio triukšmo. Storas sniego patalas sugeria visus garsus. Todėl taip tylu taigoje. Ta paslaptinga, sunki ir slegianti tyla kelia taigos galybės ir neaprėpiamos platybės įspūdį, keistą kapų tylos nerimą ir baimę. Tos galybės slegiamas, dar labiau pajunti žmogaus menkystę ir fatališką kalinio būklę.

Taigos medžiai žemesni negu Lietuvoje. Atpjovus šešių metrų rąstą, lieka staiga nusmailėjusi viršūnė. Medžių rievės tankios, plonutės. Dvidešimties centimetrų storio augalui čia reikia augti porą šimtų metų. Lietuvoje toks medis užauga per keliasdešimt metų.

Be eglių ir pušų, čia auga šiaurės balteglės, arba kėniai, rusiškai vadinami пихта, maumedžiai, šiaurės, arba Sibiro kedrai.

Maumedis (лиственница) - sunkus, smalingas medis, vadinams šiaurės ąžuolu. Jo rąstai kaliniams kilnoti - tikra kančia.

Sibiro kedras - didingas, gražus pušų veislės augalas. Jo mediena labai smalinga ir trapi. Kankorėžių sėkla panaši į saulėgrąžų grūdą ir labai skani. Į Europą šis augalas pateko persimetęs per Uralo kalnus. Komi miškuose jo ne visur pasitaiko.

Lagerio viršininkas, vidutinio amžiaus vyr. leitenantas, atvykęs prisakė iškirstų medžių rąstus iš tankumynų ritinti ir tempti į krūvas prie kelio. Rąstai nestori, bet sniegan prasmegę. Dalbomis ir rankomis kėlėme juos aukštyn ir, susikibę po keturis, pukšnodami per gilų sniegą, tempėme. Nors spaudė stiprus šaltis, mes, atpratę dirbti ir nusilpę, kaip mat sušilome ir suplukome. Ant sukaitusių rankų tirpo sniegas, ir retos, iš vatinių virvelių numegztos pirštinės sušlapo, suglebo ir gniužulais sutruko. Per valandą likome be pirštinių. Jautėme, kad nustoję dirbti galime nušalti rankas. Norom nenorom reikėjo krutėti. Atkriokė traktorius, tempdamas trejas didžiules roges. Tiesiai per medžių tankumyną pasuko prie rąstų. Su šaknimis išrautos pušys ir eglės virto po traktorium, nes po sniegu žemė neįšalusi. Traktorininkas iki ausų šypsojos, kad nebaudžiamas gali medžius vartyti. Miškas čia nebranginamas.

- Tai štai, vyručiai, - kreipėsi į mus viršinikas, - prikrausite tas roges, ir šiandieną jūsų darbas bus baigtas. Greičiau padirbsite, greičiau eisite ilsėtis.

Sujudome, sukrutome. Trisdešimties žmonių brigadai trejos rogės pakrauti atrodė nesunkus darbas. Į roges telpa 15-20 m arba 60-90 rąstų. Susiskirstę dešimtukais, įnikome tempti. Darbą įpusėję, pristigome jėgų. Per gilų sniegą su našta bepūškuojant, pasunkėjo kojos, kūną išpylė prakaitas. Silpna. Sargybiniams šalta, ir jie nori anksčiau grįžti. Šaukia, ragina skubėti, o mes nebepajėgiame. Į lagerį apie trejetą kilometrų, galvojame, ar užteks jėgų pareiti.

Trumpa šiaurės žiemos diena užgeso, danguje žvaigždės sumirgėjo, o mes tebetupinėjome apie roges. Pagaliau sargybiniai sušuko:

- Pasiimkite malkų ir rikiuokitės!

Šalia lagerio prie kareivių barako sustabdė ir įsakė mesti malkas. Mat ir kareiviams šalta, neturi kuo kūrenti. Mes nesutikome, šaukėme, kad ir mums šalta.

- O mums kas duos malkų - Puškinas?! - šaukė konvojus. - Sėskite!

Susėdome vidury kelio ant sniego ir laikėme pliauskas apsikabinę. Iš barakų išbėgo būrys kareivių, apstojo ir prievarta malkas atėmė.

Grįžome į nekūrentą baraką išvargę ir sušalę. Gerai, kad kiti žmonės davė šiek tiek malkų.

Po vakarienės buvo gera prikūrentame barake ilsėtis. Geležinis vamzdis įkaito ir skleidė gaivinančią šilumą. Nusiavėme kojas, veltinius ir šlapius sustirusius autus sudžiovėme ant kartelės.

- А ну-ка, становись на проверку! - suriko baltais kailiniais apsivilkęs prižiūrėtojas. - Быстрей выходите на улицу!

Kas be kepurės, kas pusbasis išvirtome į kiemą. Kol suskaičiavo, kol patikrino, bekepuriams ausys pabalo, pusbasiai šaukė kojas nušalę.

Kitą dieną gavome naujas brezentines pirštines ir vėl iškeliavome į mišką. Dabar buvome gudresni. Iš senų lagerininkų sužinojome, kad čia mūsų darbas negamybinis. Dirbsime ar nedirbsime, gausime tą patį. Varo dirbti tik tam, kad dyki duonos neėstume.

Pirmiausia užsikūrėme ugnį ir kokią valandą aplink ją tupinėjome. Viršininkui pasirodžius, atitempėme keletą rąstų, o jam pasišalinus, vėl susispietėme prie laužo. Taip besitrainiodami, dieną prastūmėme nesunkiai. Rogės neatvažiavo, rąstų krauti nereikėjo.

Už vakarykštį pasipriešinimą konvojus sumanė mus nubausti. Vakare liepė mesti malkas. Mes nesutikome. Susodino ant sniego ir vėl pakartojo įsakymą. Mes vėl atsisakėme mesti malkas. Tada liepė gulti. Trys šūvių salvės nuaidėjo per mišką, ir kulkos prašvilpė virš galvų.

- Meskite malkas!

Mes tylėjome. Vėl šūviai virš galvų.

- Pilieti viršininke! - prabilo brigadininkas, - kam vargstate ir mus kamuojate. Pusę malkų atiduosime, bus gerai ir jums, ir mums.

- Ладно, - sutiko viršininkas.

Po vakarienės iš kito barako grįžo Andriūnas ir papasakojo radęs gerą pažįstamą panevėžietį, pernai čia atvežtą.

- Kad jūs matytumėte, - sako, - kas beliko iš stambaus ir tvirto vyro! Jei būtų neužkalbinęs ir nepasisakęs, kas esąs, būčiau niekaip nepažinęs. Vieni kaulai. Nusivarė miške bedirbdamas. Negi ir mes tokie pasidarysime...

- Jau mes nebetoli jo. Pasižiūrėtum į veidrodį, savęs nebepažintum, - kalbėjo Petriukas. - Kas iš mūsų beliko...

Ir tikrai. Mūsų veidai išgelto, akys perdubo, kaklai ištįso. Prastas maistas, darbai, o ypač šalčiai sveikatą čiulpte čiulpė. Mes pamažu nykome.

Masyvūs šiaurės miškai upių ir upelių išvagoti. Vasarą tarp miškų telkšo didžiulės versmėtos, neišbrendamos pelkės ir kemsynai. Daugelyje vietų miškingus rajonus galima pasiekti tiktai žiemą. Tokiose vasarą neprieinamose vietose pastatyti lageriukai, į kuriuos žiemą gabenami žmonės miško kirsti.

Kitą dieną po Naujųjų Metų mūsų grupė per užšalusias pelkes, per miškus pėsti traukėme į tokį žiemos lageriuką. Priekyje važiavo traktorius ir vilko didžiules roges, prikrautas pjūklų, kirvių ir maisto produktų. Rogių vėžėmis per pusnynus ilga virtine pūkšnojome mes, sušilę, suplukę. Keletas ginkluotų kareivių žąsele ėjo priekyje, keletas sekė iš paskos, o sargybos viršininkas, vesdamas vilkinį šunį, slidėmis čiaužė šonu virtinės. Rikiuotėje po penkis eiti nebuvo galima, nes iškrypęs iš vėžių tuojau iki juosmens prasmengi į sniegą.

Už 10-12 kilometrų, miško gilumoje, ant Lek-Kem upelio kranto

pastatytas trijų lūšnų ir virtuvėlės nedidelis lageriukas. Nedideli, be stogų, mažais langeliais, apsnigti sniego sluoksniu ir prasmegę pusnynuose barakėliai buvo panašūs į žvėrių landynes, bet ne į trobesius žmonėms gyventi. Vienas ilgokas, siaurutis barakėlis buvo panašus į didelį karstą gyviems žmonėms laidoti. Lageriukas aptvertas aukšta stačių karčių tvora su spygliuotų vielų vainiku. Kampuose keturi bokšteliai sargybiniams stovėti. Prie vartų mažas nameliūkštis, vadinamas vachta. Šone lageriuko - namas viršininkams ir kareiviams, o kiek toliau - jiems maudytis pirtelė. Šalia tvoros nedidelė būdelė skystu kuru varomam motorui ir dinamo mašinėlei, skirtai draudžiamajai zonai ir viršininkų namui apšviesti.

Kalinių barakėliuose pakabintos nedidelės, be stikliukų žibalinės lemputės - spingsulės (kaptilkos). Pagal sieną dviaukščiai narai, viduryje - pypkės pavidalo geležinė krosnis. Grindys - tašytų karčių, sienos ir lubos aprūkusios kaip jaujos.

Vieta, kur lagerėlis pastatytas, nepaprastai graži ir vadinama pro šalį tekančio upelio vardu - Lek-Kem. Nuožulniai kylantys ir toli nusitęsę upelio šlaitai apaugę pušynais. Už kokio puskilometrio upelis daro vingį, ir, žiūrint iš lagerio, matyti reto gražumo gamtos peizažas.

Lagerį prižiūrėjo ir tvarkė civiliškai apsitaisęs čekistas ir sargybos viršininkas.

Mažutėje virtuvėlėje du mažabausmiai kriminalistai virė maistą kaliniams, o kituose katiluose - viršininkams, prižiūrėtojams ir sargybiniams. Dalis mums skirtų vertingesnių produktų, žinoma, patekdavo į jų katilus.

Dar keli mažabausmiai kriminalistai tuojau buvo perkelti už zonos "savisaugos" sargybiniais.

Kelias dienas tvarkėmės apie lagerį. Kasėme pusnynus ir darėme takus, kirtome čia pat už tvoros esantį liekną, gražų pušyną pirčiai statyti ir malkoms.

- Pjaukite ir kirskite visus medžius iš eilės. Iš storesnių atpjaukite šešių metrų ilgumo rąstus pirčiai, o viršūnes ir laibus - pjaukite malkoms, - prisakė viršininkas.

- Jaunų, lieknų pušaičių gaila kirsti, - sakau, - iš jų išaugtų gražūs medžiai.

- Tuojau matyti, kad vakarietis (zapadnik), - atsakė. - Tik pažiūrėk - miškų galo nesimato! Nėra ko gailėti!

Per kelias dienas apsitvarkėme. Prie valgyklos gulėjo krūvos malkų, pirties statybai pripjauta ir pritašyta rąstų.

Šitie darbai buvo ne gamybiniai, todėl gaudavome kalėjimo davinį. Alkio kančia maudė dieną ir naktį.

Svarbiausias viršininko rūpestis buvo greičiau apsitvarkyti ir pradėti

gamybos darbus - kirsti mišką, nes tam mes buvome čia atgabenti. Viršininkas žinojo, kad už plano viršijimą jo laukia ne tik pagyrimo lapas, bet ir geresnė piniginė premija. Pirčiai statyti paliko dešimtį žmonių, o kitus paskyrė gamybiniam miškui kirsti.

1947 metų sausis ir vasaris buvo didelių šalčių mėnesiai. Šviesias žvaigždėtas naktis dar labiau nušviesdavo šiaurės pašvaisčių įvairiaspalviai stulpai. Oro temperatūra nukrisdavo iki 40 ir daugiau laipsnių šalčio.

Sausio gale mes beveik visi nusivarėme. Liūdna būdavo žiūrėti, kai rytą prie vartų išsirikiuodavo alkanų, išvargusių, išsekusiais veidais skarmaluotų distrofikų būrys. Už vartų pasitikdavo mažiau nusivariusių, patikimesnių ginkluotų "savisaugos" kalinių grupė. Ir varomieji, ir varovai lėtais, pavargusiais žingsniais, nieko nereiškiančiais žvilgsniais, su skausminga rezignacija veiduose ilga virtine siauru taku traukdavo į darbą. Pasitaikiusį kupstą, išvirtėlį medį ar šiekštą, o taipogi duobutę kaliniai aplenkdavo, nes perlipti per kauburį arba iš duobės išlipti kojoms nebeužtekdavo jėgų. Ir kokios sunkios kojos! Rodos, eini, keli, o jos žeme čiaužia. Šlaunyse nėra jėgų pėdoms aukštyn pakelti.

Tiktai vienas konvojaus viršininkas, etatinis čekistas, raudonas, vikrus ir žvalus kaip ir tas šuva, kurį jis už pavadžio vedėsi, čiuožė slidėmis tai voros šonuose, tai užbėgdamas iš priekio, tai nutoldamas, tai vėl priartėdamas žiūrėjo, kad koks stebuklo pagautas nepabėgtų.

Viršininkas slidėmis apčiuoždavo darbovietę. Slidžių vėžės - draudžiama zona.

Miške dirbdavome po tris. Pirmiausia kastuvais atkasdavome aplink medį sniegą. Paskui du leisdavo nuo kelmo medį, o trečias kirviu genėdavo šakas ir vilkdavo į krūvą. Kelis medžius nuleidę ir apdoroję, rąstus ritindavome į krūvą. Po to užkurdavome laužą. Spygliai ir smalingos šakos bematant įsiliepsnodavo, ir dūmų kamuoliai kildavo aukštyn. Skaidri liepsna viliodavo pasišildyti, pailsėti.

Susirinkę ratu susėsdavome aplink didžiulį laužą ir valgydavome kas sausų eglės samanų kuokštą, kas rutulėlį pušų smalos. Vienas kitas iškrapštydavo iš kišenės tabokos ir šiukšlių mišinio žiupsnelį, į laikraščio skiautelę susukdavo "bankrutkę". Seilėtas smilkstantis galiukas iš lūpų į lūpas ratu keliaudavo aplink laužą.

Suskretę, smaluoti ir prakaituoti vatiniai įkaisdavo, ir iš jų sklisdavo specifiška kalinių smarvė. Po liepsnojančiu laužu sniegas pamažu tirpdavo, ir po kiek laiko sėdėdavome aplink gilią duobę, kurios dugne kūrendavosi ugnis.

Šilta ir gera prie laužo. Skaisti, karšta liepsna šildydavo išdžiūvusius, pageltusius veidus, ir jie pasipuošdavo raudoniu.

Ugnis - koks geras ir naudingas daiktas žmogui! Kur bebūtum, kaip begyventum, be jos neįmanoma. Ne veltui ugnis seniau būdavusi tiktai dievų nuosavybė. Todėl nenuostabu, kad Prometėjas buvęs dievų nubaustas baisiomis kančiomis, kam tokį gerą ir naudingą daiktą iš Olimpo pavogęs ir atidavęs mirtingam žmogui naudotis ir džiaugtis. Kiekvienas gyvenimo patogumas įgyjamas pasiaukojimu ir kančia. Mes džiaugėmės ir stebėjomės, kaip čia yra, kad čekistai kaliniams ugnies nepavydi.

Prie laužo kalboms galo nebūdavo. Visokių baisybių prisakydavo apie lagerių gyvenimą. Senas lagerininkas ukrainietis pasakojo, kaip karo metu, kuomet dar nebuvo nutiestas geležinkelis, viena kalinių grupė pėsčiomis iš Kirovo buvo varoma į Uchtą. Duonos nebuvo. Kaliniams duodavo miltų, iš kurių jie plodavę tešlainius, kepdavę juos ant laužo ir valgydavę. Naktį miškuose užklupęs didelis speigas, ir visi kaliniai sušalę. Gyvi išlikę tiktai varovai, nes jie buvę kailiniuoti, geriau apsiavę ir sotesni. Kitas pasakojo, kaip žmonės kankinami drausmės lageriuose. Ten barakų langai geležimis išpinti, kaliniai retežiais sukaustyti. Iš tokių lagerių retas kas gyvas beišeinąs.

Klausėmės ir džiaugėmės, kad į tokį ramų lageriuką patekome. Sovietų sąjungoje gyvenimas taip sutvarkytas, jog kiekvienas gali pasijusti laimingas, nes, patekęs į blogiausias sąlygas, gali būti patenkintas, kad nepakliuvo į dar baisesnes. Gal dėl to bolševikai Sovietų sąjungą vadina darbo žmonių rojumi.

Lagerio viršininkas iš kailio nėrėsi, kad miško kirtimo planas būtų ne tik įvykdytas, bet ir viršytas. Vakarais mus varydavo į gamybinius pasitarimus. Gyvais pavyzdžiais aiškindavo, kaip va ten ir ten lygiai tokia pat kalinių grupė tiek ir tiek medžių prikirtusi, o tuo tarpu mes tik veltui duoną ėdame, sąmoningai sabotuojame ir visiškai nesistengiame darbais kaltes išpirkti. Po prakalbos imdavo mūsų parašus su pasižadėjimais ir socialistiniais įsipareigojimais dar uoliau dirbti'

Viršininkui atrodė, kad miške mes daugiau sėdime negu dirbame. Rytais jis stovėdavo prie vartų ir įsakinėdavo nusimesti bušlatus, kailinius ir palikti juos barakuose, o į darbą eiti vienais vatinukais (tielogreikomis). Jo nuomone, plonai apsitaisę mes būsime priversti dirbti, kad nesušaltume.

Vasario mėnesiui įpusėjus, nusivarę žmonės ėmė tinti. Pirmiausia sukrypo smarkūs pypkoriai. Nerūkančių buvo nedaug. Buvo tokių, kurie kalėjimuose ir lageriuose įprato rūkyti, nes šiurkštus gyvenimas, kalinio asmenybės žeminimas, vulgari aplinka sukeldavo pesimistiškas nuotaikas. Nikotino narkozė veikia nervų sistemą, "lengvindama" rūpesčius ir vargus. Nusivarėliai, kuriems mintis apie valgymą neišeidavo iš galvos, dažnai pirmenybę atiduodavo rūkymui. Menką pagrindinį maisto davinį duoną

jie mainydavo į tabaką. Negavę tabokos, rūkydavo žolių lapus. Dėl rūkymo ne vienas palindo po velėna.

Jaunas aukštaūgis gimnazistas Šimkaitis pasidarė panašus į baidyklę. Jo veidas sutino, akys užgriuvo, kaklas ištįso. Ūkininkai Dailidonis, Zablockas ir kiti sutinusių kojų nebepavilkdavo. Prie nuovargio ir bado kančių prisidėjo troškulys. Puodelį vandens išgėrus, greitai vėl traukdavo gerti. Reikėdavo valios susivaldyti. Naktimis nebūdavo ramybės ir poilsio. Nusilpę nebegalėdavome sulaikyti šlapimo. Per naktį reikėdavo šešis septynis kartus keltis ir skubiai bėgti laukan. Pusė žmonių, išvarytų į darbą, nebegalėdavo dirbti. Per dienas sėdėdavo sušalę ir vargais negalais grįždavo į zoną. Brigadininkai pykdavo, keikdavosi, pranešdavo viršininkui, o šis mažindavo ir taip menką davinį, kad badu priverstų dirbti. Gydytojo nebuvo, apie žmonių sveikatą spręsdavo viršininkas.

Dėl nepakenčiamų sąlygų pabėgo lietuvis Švelnys. Toli, žinoma, jis nenukeliavo - dar tą pačią dieną sugavo ir kažkur išvežė.

Kitą dieną jaunas 17-18 metų ukrainietis Slonskis darbe tyčia nusikirto kairės rankos pirštus. Pasidėjo ant kelmo, ir vienu mostu keturi pirštai nušoko.

- Kaip aš toliau gyvensiu, nežinau, - kalbėjo Slonskis, - bet tokių darbų dirbti tikrai nebereikės. Invalidu būti bus nelengva, bet ir taip gyventi neapsimoka. Be fizinio darbo kalėjimo daviniu dešimt metų gal šiaip taip prastumsiu, o čia dirbdamas ir sveikas metų neišgyvensi.

Žinia apie tuos įvykius pasiekė "Liespromchozą" ir lagerių vyresnybę. Netrukus atvažiavo keletas kariškių ir civiliškai apsitaisiusių viršininkų. Apžiūrinėjo barakus, pasiteiravo apie maistą, švarą, drabužius. Skalbinių mes neturėjome - jie ant kūno ir suplyšo. Buvome aprūkę žibalinės lempelės suodžiais ir krosnies dūmais, murzini, nes prausdavomės sniegu, be muilo. Vatiniuose drabužiuose, kuriais dieną vilkėjome ir naktį klojėjome, knibždėjo utėlės. Pirties dar nebuvo, viršininkui jos statyba mažai rūpėjo.

Pamatę tokį vaizdą, viršininkai pečiais gūžčiojo ir kažką tarėsi. Tuo tarpu kaliniai ėmė skųstis ir reikalauti, kad atvyktų prokuroras.

- Jeigu norite mus sunaikinti, tai sušaudykite - bus greičiau ir nebereikės kankintis, o jeigu jums rūpi gamyba, tai nemarinkite badu, nes iš alkano ir nusivarėlio nėra naudos, - šaukė kaliniai.

Viršininkai pasidairė, patylėjo ir išėjo.

Netrukus reikalai pakrypo į gerąją pusę. Lagerio viršininkas sukruto baigti pirties statybą. Atvažiavo bekonvojis kalinys gydytojas. Tai buvo geras žmogus lenkas, į lagerius patekęs tuomet, kai vokiečių sumuštą Lenkiją puolė bolševikai. Tuojau pagerėjo maistas, nes gydytojas žiūrėjo, kad kaliniai gautų viską, kas jiems skirta.

Kitą dieną į darbą išėjo gal tik trečdalis kalinių. Sutinusius ir per daug išsekusius gydytojas atleido.

- Aš rašysiu raportą, kad tu griauni gamybos planą, - šaukė viršininkas, kai prie vartų išsirikiavo koks trisdešimt žmonių.

- Aš rašysiu, kad tamsta sergančius žmones verti dirbti. Man patikėta rūpintis žmonių sveikata. Jei dėl to nukenčia gamybos planas, tamsta pasirūpink, kad ligonius pakeistų sveiki žmonės.

Geras gydytojas pasirūpino, kad į lagerį atvežtų pušų šakų. Atleistieji nuraškė spyglius, sutrynė ir iš jų virtuvėje išvirė su mielėmis sutaisytą gėralą, kurio po vieną stiklinę rytą ir vakare išgerdavome. Tai buvo vitaminai, reikalingi, kad nesusirgtume cinga (skorbutu?).

Pagaliau buvo baigta pirtis. Kai vakare grįžome iš miško, mus pasitiko iš naujos pirties kamino besiverčią tiršti dūmai. Barakuose sėdėjo išsiprausę ir naujais baltais skalbiniais pasipuošę atleistieji.

Kalėjimuose ir Šilutėje laukdavome dienos, kada varys į pirtį. Pro duris virstantys garai ir jauki šiluma pasitikdavo ir gaivinančiai nuteikdavo. Įžengus į pirtį rodėsi, tarsi už durų palikdavo vargai ir bėdos. Švarus, šiltas vanduo su muilo putomis atmirkydavo susmirdusią odą ir nuplaudavo visus nešvarumus. Kūnas palengvėdavo, raumenų skausmai pranykdavo, ir būdavo gera, jauku, lengva. Dabar gi kada besimaudę, utėlėmis aptekę, suskretę ir surūkę, laukėme pirties kaip gervės giedros.

- Nepasidžiaugsite, - kalbėjo išsimaudę. - Čia tik pirties vardas. Patys pamatysite.

Nauja pirtis, kaip ir kiti lagerio trobesiai, be stogo. Karčių lubos užklotos šakomis ir užpiltos sušalusios žemės snieguotais grumstais. Dideli ir šalti ataušusio garo ir tirpstančio sniego drumzlini lašai kaip botagais čaižė pliką kūną. Pirties tvarkinys krosnyje įmūrytame katile tirpdė sniegą praustis.Už pertvaros, kitame nedideliame kambariuke įtaisyta pypkės pavidalo geležinė krosnis. Ten taip prikūrenta, jog nuo karščio svilo plaukai, raitėsi ausys. Tai "prožarka", kur kaito sukabinti mūsų rūbai ir negailestingai kepė utėlės.

Praustis gavome po nedidelį kaušą vandens ir po kąsnelį muilo. Šaltų lašų čaižomi, paskubomis šiaip taip apsiterliojome. Čia pat kirpėjas apskuto be muilo, nes lageryje įvesta tokia mada. Be to, mums barzdos nebeaugo. Mes buvome apšepę kažkokiais beždžioniškais pūkais, kuriuos ir sausus būtų galima nuskusti. Pirmą kartą lageryje gavome naujus baltutėlius švarius skalbinius.

Barakas prikūrentas, šiltas, ir mes vienmarškiniai, balti kaip gulbės sėdėjome ant narų ir šnekučiavomės. Tarp aprūkusių sienų, lubų ir paišinų narų balti skalbiniai švietė kaip saulė. Vakarienės pirmą kartą gavome žmoniškos sriubos, po dubenėlį riebios košės ir po gerą gabalą keptos žuvies. Privalgėme, net pilvai užsirietė, bet alkis nė kiek

nesumažėjo. Rodos, sumanytum, pilvą akmenų prikištum, kad nebejaustum noro valgyti.

To vakaro niekada neužmiršiu, nes po vakarienės atnešė dukters laišką. Mano laiškas iš Sed-Ju nukeliavo į Panevėžį. Abu vaikai sveiki, mokosi. Žmona tebėra Vilniaus Rasų lageryje. Ir graudu, ir linksma, ir aš nebeišmaniau, ar reikia džiaugtis, ar liūdėti. Laiške pranešta, kad išsiųstas maisto siuntinėlis.

Kovo mėnuo. Nors šalčiai tebespirgino, bet saulė pakilusi aukščiau, ir jos spinduliai švietė pavasariškai. Vidudienį saulės atokaitoje pagal medžius ir kelmus pamažu tirpo sniegas. Iš darbovietės grįždavome gerokai su saule.

Viršininkas vis dar tebesirūpino gamybos planu. Dabar jis jau nebešaukdavo, bet geruoju kalbėdavo:

- Padirbėkite, vyručiai, pasispauskite ir neužilgo turėsite poilsį. Aš iš savo pusės kuo galėsiu, padėsiu, užtarsiu, kad atsižvelgtų į jūsų nuopelnus.

Be užtarimo vyručiams buvo aišku, kad tokie žmonės nebegalės dirbti. Mes žinojome, kad iš čia mus išgabens prieš polaidį, kol dar neatsivėrė pelkės.

Kovo gale į darbovietę atvykęs viršininkas pranešė, jog kirtimo darbai baigti, rytoj iš čia iškeliaujame.

- А ну-ка, стройтесь! - džiaugsmu perkoštu baritonu paskutinį kartą sukomandavo konvojaus viršininkas. Ir jam šitame miške, atskirtam nuo draugų, nusibodo ir įkyrėjo.

Sumetę į daiktą kirvius, pjūklus ir kitokius įrankius, skubiai susirikiavome ir paskutinį kartą pažvelgėme į išretėjusią darbovietę. Daug prakaito čia pralieta, daug šalčio iškentėta, ir kažkodėl tarsi gaila su ja skirtis. Kur prieš tris mėnesius buvo gražus, tankus pušynas, dabar beliko "Anykščių šilelio" vaizdas. Riogsojo krūvos rąstų, išmėtytos viršūnės, didžiulės ugniakurų duobės, sutepentas, suplaktas sniegas ir į lagerį nutįsęs vingiuotas takas.

Kitą dieną grįžome į tą patį lagerį, iš kur prieš tris mėnesius išvykome miško kirsti. Barake būrys neseniai iš kažkur atvežtų rusų kriminalistų. Atlapomis tatuiruotomis krūtinėmis, rudomis pusiau žvairomis blizgančiomis akimis jie buvo labiau panašūs į žvėris negu į žmones. Lygiai tokių pat palikome Šilutėje, tokių matėme kalėjimuose, tokių buvo pilna Uchtoje. Jie visur vienodi, kaip vieno tėvo gimdyti ir išauginti vaikai.

- А ну-ка, бляди, дайте покурить и пожрать! - pasitiko mus vienas, turbūt "blatniausias".

- Mes atvykome iš miško ir nieko neturime, - atsakė brigadininkas.

Vagišius čiupo pliauską ir visa jėga smogė brigadininkui per nugarą.

Tuo tarpu kiti išverstomis akimis ir sugniaužtais kumščiais laukė pasipriešinimo.

Su jais prasidėti nebuvo prasmės, nes pasipriešinus būtų kilusios nežinia kuo pasibaigusios kruvinos peštynės. Be to, mes nebuvome pajėgūs peštis, todėl stovėjome ir tylėjome. Vyresniajam galva mostelėjus, prasidėjo krata. Išpurtė maišelius, išvartė kišenes ir įsitikinę, kad nieko neturime, pasitraukė.

Tą patį vakarą iš Uchtos atvykusi gydytojų komisija, tikrino sveikatą, nustatinėjo darbo kategorijas. Mano kojos buvo gerokai patinusios, svorio belikę 41 kilogramas. Išklausinėję, iščiupinėję, man nustatė trečią darbo kategoriją. Vadinasi, rado sunkiems darbams netinkamą. Apie dešimt žmonių tuojau išgabeno į ligoninę, o visus kitus susodino į mašinas ir tą patį vakarą nuvežė į garsųjį Voi-Vožo lagerį, esantį už 125 kilometrų į pietų rytus nuo Uchtos.

VOI-VOŽE

Antrasis pasaulinis karas rusams pasisekė kaip kokia laiminga loterija. Pergalės vaisiais apsalę, vėl pradėjo ruoštis pasaulinei revoliucijai. Pokariniuose penkmečių planuose didžiausias dėmesys skiriamas ne žmonių gerovei, jų buitiniams reikalams, bet sunkiajai (taip pat ir naftos) pramonei ugdyti ir plėsti. Pro Uchtą nutiestas Kotlaso-Vorkutos geležinkelis sudarė sąlygas išaugti Komi krašte naftos ir anglies pramonei. Karo metu Voi-Vožo apylinkėje aptikti nauji naftos telkiniai. Pratiestas iš Uchtos į Voi-Vožą vieškelis, imta gabenti kaliniai. Prasidėjo miškų kirtimas, kelmų rovimas, žemės lyginimas ir lagerių statyba.

Tą žiemą, kai mes Lek-Kemo miškuose kirtome medžius, Voi-Vožo naujo lagerio zonoje šalčių spiginami kaliniai gyveno brezentinėse palapinėse. Jie statė barakus, apylinkės miškuose kirto aikšteles naftos gręžinių bokštams bei pastatams, tiesė naujus kelius.

Atvykę į Voi-Vožą, radome baisų ir liūdną vaizdą. Miškų gilumoje iškirsta didžiulė aikštė. Kairėje kelio pusėje keli pastatai kareiviams, administracijai ir elektrinė, o dešinėje - stačių karčių tvora aptvertas didelis lageris. Zonoje telikusios tiktai kelios palapinės. Beveik visi kaliniai jau perkelti į naujus barakus.

Kaip "Dievų miške" rašo Balys Sruoga, kūrybiškai nususui Hitlerio Vokietija kitiems kraštams galėjo atnešti tiktai aukščiausią savo kultūros vaisių - lagerį-baraką. Tuo pačiu metu dar labiau kūrybiškai nususęs ir susmirdęs bolševizmas jau seniai buvo pavertęs Rusiją ištisu lagerynu ir

dabar Komi krašte rengė naują lagerių tinklą, į kurį grūdo lietuvius, latvius, estus ir kitų tautybių žmones.

Sovietų sąjungoje lagerių yra ne šimtai, bet tūkstančiai. Jie visur vienodi, statyti pagal centralizuotą valstybinį, jei ne vieno asmens, tai vienos įstaigos sukurtą projektą. Tą patį galima pasakyti apie enkavedistų kadrų ir lagerių administracijos personalo paruošimą. Kalėjimų tardytojų klausimai, lagerių viršininkų bei prižiūrėtojų elgesys, jų leksikonas su įvairiomis frazeologinėmis "puošmenomis" - visur vienodas kaip šliurės, pasiūtos ant vieno kurpalio. Visų lagerių administracinis aparatas, kaip ir kitos čekistų gaujos, išmokytas vienu šablonišku metodu. Jų galvos prikimštos gatavų tuščių agitacinių frazių, virtusių techniniu leksikonu. Nesvarstydami ir nesuvokdami prasmės, čekistai iš papratimo jas kartoja kaip ubagai poterius.

Atidžiau pažvelgus į lagerių viršininkus ir kitus pareigūnus, kaip gyvi iškyla Kudirkos "Viršininkų" tipai ir rusų literatūros klasikų kūrinių herojai: kruglodurovai, čičikovai, nozdriovai, raskolnikovai, rudinai, čelkašai, karamazovai, smerdiakovai ir kitokie .

Nors Voi-Vožo lageris baisiai atrodė, bet mes čia pasijutome kaip iš kaimo į miestą patekę. Zona didelė, pilna medinių barakų. Žmonių - knibždėlynas. Čia buvo apie du tūkstančius daugiau nei keturiasdešimties tautybių kalinių. Barakai nauji, bet žemučiai, siaurais langeliais, pristatyti dviaukščių lovų, vadinamų vagonkomis. Lageris apkūrenamas gamtinėmis dujomis iš čia pat už tvoros pragręžtos kiaurymės. Politiniai kaliniai patalpinti atskiruose barakuose. Tokiame barake ir mus apgyvendino.

Ant sienos plerpė radijo taško garsiakalbis. Tai didelė naujenybė. Kelis mėnesius atskirti nuo pasaulio, mes nebuvome matę laikraščių, girdėję jokių naujienų. Kai per radiją iš Maskvos ėmė skaityti vakarines žinias, susispietėme apie garsiakalbį pasiklausyti. Du diktoriai - vyras ir moteris - skaitė žinias apie pramonės darbininkų soclenktynes, apie kolchozninkų pasiruošimus pavasario laukų darbams. Ukmergiškis ūkininkas Skapas prisimerkęs klausėsi, kažkodėl šypsojosi ir pagaliau prabilo:

- Ale klausykite, per radiją vis dėlto "bliad" nesako.

- Negali būti! Gerai įsiklausyk, gal išgirsi, - nusikvatojo Petriukas Vaitkevičius.

- O, bliad, tai naujiena! - uždusęs įvirto rusas. - Vakar dviem virėjams nukirto galvas!

Dėl tokio pašnekesių sutapimo mes prapliupome juoktis.

Ruso paskelbta žinia buvo teisinga. Visas lageris kunkuliavo vakarykščia sensacija: naktį blatnieji barake papjovė du virėjus, kad

nedavė papildomo maisto. Ši baisi žinia buvo labai nemaloni. Nutrūko juokas ir žinių klausymas.

Rytą brigadą papildė naujais žmonėmis ir davė kitą brigadininką - rusą kriminalistą, vieną blatniausių tipų - Semionovą. Brigada paskirta kelių tiesimo darbams. Man įsakyta pasiimti daiktus ir eiti į kitą baraką, nes sanitarinė dalis mane paskyrė dviem savaitėm į "Ope" pasitaisyti.

Sanitarinėje dalyje dirbo gydytojas Antanas Sidaris. Su juo susipažinau Uchtos skirstomajame punkte. Čia jis buvo lietuvėms didelė parama. Kaip gerą gydytoją, jį vertino ne tik viršininkai, bet ir miestelio laisvieji. Ne kartą prižiūrėtojai gydytoją Antaną vesdavo už zctios pas ligonius. Laisvieji turėjo savo polikliniką, bet žmonės prašydavo, kad atvestų Sidarą. Dėl to jis lageryje turėjo šiokių tokiii privilegijų. Ne vieną lietuvį išgelbėjo nuo mirties, padėdamas įsitaisyti geresnėje vietoje. Jo rūpesčiu buvau paskirtas į "Ope".

"Ope" barake žmonių apie šešiasdešimt. Dauguma baisiai nusivarę. Perdubusiomis akimis, ištįsusiais kaklais ir išgeltusiais veidais jie buvo, galima sakyti, gyvi lavonai. Iš toliau žiūrint sunku buvo suprasti, ar jie juokiasi, ar verkia.

Dviaukštėse lovose medžio pjuvenų pripilti maišai, užtiestos apiplyšusios, suskretusios antklodės. Vis, mat, šiokia tokia patalynė.

Blatnas vagišius brigadininkas išdalino duoną ir nuvedė į valgyklą pusryčių.

Valgykla - didelė brezentinė palapinė, galu atremta į medinę virtuvę, kur gamtinėmis dujomis kūrenami kunkuliavo dideli katilai. Valgykloje pilna stalų ir taburečių. Sienos nukabinėtos Lenino, Stalino ir kitų pragaro galybių paveikslais.

Gavę duoną, vieni tuojau sukirto, kiti nešėsi į valgyklą ir su sriuba valgė, dar kiti po pusryčių barake mažais kąsneliais gardžiavosi. Daugumos nuomone, sočiausia yra, kuomet valgis baigiamas sausa duona. Nusprendžiau išmėginti. Duoną pasidėjęs ant stalo, srėbiau skystį.

- Žiūrėk, batia, kas ten tave šaukia, - sako man už kito stalo sėdintis rusas.

Pasikėlęs dairiausi, bet nemačiau, kas galėtų šaukti. Pažvelgiau į stalą - nebėra duonos. Visi užsigulę srėbė, kaltininko nebuvo. Turto netekęs nejaučiau tokios skaudžios skriaudos kaip dabar, praradęs kelis kąsnius sunkios vandeningos duonos.

- Nereikia žiopsoti, - pamokė kaimynas ukrainietis. - Lageryje tokia taisyklė: jei gali, tai kas skirta suvalgyti rytdieną, suvalgyk šiandiena, o kas reikia padirbti šiandieną, atidėk rytdienai.

Žuvies sriuba skysta - plūduriavo tiktai nuvirę kaulai. Tirpimai išgraibyti blatniesiems ir pridurkams. Ir mūsų brigadininkas valgė tirštą,

riebią sriubą. Be to, į virtuvę ateidavo katiliukais nešini viršininkų tvarkiniai parnešti viršininkams pusryčių. Negi jiems duos skystimą.

Po sriubos dar samtelis skystos kruopų košės. Bliūdeliai išlaižomi taip švariai, jog ir plauti nebereikia. Jei liežuviu nepasiekiama, iššluostoma tam reikalui pasilikta plutele.

Kėlėmės, ir ant stalų liko krūvos nesuvirusių kaulų. Krūvose numirėlio žvilgsniu žiūrėjo išspjautos žuvų akys. Kad ir alkani, ne visi prisiverčia klaikias akis nuryti.

Einame iš valgyklos, o valgyti taip norisi. Rodos kažką atiduotum, kad nors kartą per savaitę galėtum sočiai privalgyti.

Išbadėjęs žmogus ir pilvą prikimšęs yra alkanas. Valgyti nori ne tik virškinamo aparatas, bet ir akys, kojos, rankos - visas organizmas. Toks įkyrus jausmas dienį ir naktį neduoda ramybės. Nusivarėlis nebetinka jokiam darbui, nebemoka protauti, netenka ambicijos ir savigarbos, lieka pastumdėliu. Jo mintys sukasi apie vieną ir tą patį - kaip ir kur gauti valgyti.

Atsimenu, kaip kadaise buvo šiurpu skaityti Knuto Hamsuno "Badą", kur aprašyta, kaip peralkęs žmogus atėjęs į mėsinę maldavo neva šuniui kaulo. Gavęs žalios mėsos kąsneliais apskretusį kaulą, vemdamas ir verkdamas graužė jį ir laižė kaip alkanas vilkas.

Voi-Vože ne kartą teko matyti, kaip žmonės tiesiog nuo stalo traukdavo prie virtuvės pamazgų duobės ir šiukšlių dėžės išmestų žuvų galvų ieškoti ir čiulpti. Mat kalėjimų ir barakų sunkus oras, menkas ir dažnai dvokiantis maistas, o taip pat prakaito, išmatų, chloro ir kitokios smarvės atrofuoja uoslę, o badavimas atbukina skonio pajautimą (jusles).

Po pusryčių dvi valandos darbo - sniego kasti. Bendradarbis man teko aukštas, liesas ir baltas kaip pavasario vyšnios viršūnė, bet tiesus, lieknas kaip jaunuolis pagyvenęs žilabarzdis. Tylėdami kasėme sniegą, o kastuvai tokie sunkūs, vos galimu pakelti. Jėgas sukaupę metame Sniegą vieną, kitą kartą ir vėl stovime. Bet stovėti taipogi ne pyragai: trisdešimt penkių laipsnių šaltis žnybo nosį, lindo į pirštines, čiupinėjo kojas. Paskutinės kovo dienos. Greičiau pakiltų saulė, išsklaidytų rūką, gal būtų šilčiau.

- Jūsų pavardė? - paklausė bendradarbis, ir aš pasakiau.

- Lietuvis! Gal tas mokytojas, kurs buvo Raguvoje?- klausė.

-Tas pats.

- O mane ar nepažįsti?

Žiūrimi vienas į kitą, ir jo akys man matytos, pažįstamos.

- Kazanas! - sušukau, ir apsikabinome.

Taip, tai buvo tas pats Kazanas, kurio tiktai akys liko nepasikeitusios. Pažinau jį Panevėžyje, kur tarnavo 4-me Lietuvos karaliaus Mindaugo pėstininkų pulke kapitonu. Vokiečių okupacijos metu stojo savanoriu į Lietuvos savisaugą bataliono vardu. Kariavo su bolševikais Rusijoje, o

karo pabaigoje prie Dancigo su visu batalionu pateko į "katilą" ir pakliuvo į nelaisvę. Vėliau buvo ištremtas į Uchtos rajoną "specposelencu". Kaipo tremtinys, kirto mišką, tvėrė lagerių tvoras ir kitokius priverčiamus darbus dirbo. Po kiek laiko buvo paleistas ir laimingas sėdo į traukinį važiuoti namo. Traukiniui nepajudėjus, į vagoną įsikraustė čekistai ir Kazaną areštavo. Uchtos kalėjime keletą mėnesių buvo žiauriai tardomas, o paskui už tėvynės išdavimą nuteistas dešimčiai metų ir atgabentas į Voi-Vožą, kur štai mudu ir susitikome.

- Ką gi, - kalbėjo Kazanas, - pakentėsime, bet vis tiek taip ilgai tęstis negali. Pats mačiau, kaip po karo areštavo rusų generolus ir karininkus. Jie tėškė čekistams po kojų kare užtarnautus ordinus ir keikdami pranašavo bolševikams galą.

Kazanas - Lietuvos rusas nuo Zarasų. Rusijoje jis matė bolševikų sukurtą "rojų", matė, kokius žmones išugdė bolševikinė sistema. Afanasijus Kazanas save vadino lietuviu. Per patikrinimą šaukiamas atsiliepdavo: "Kazanas Alfonsas, Mykolo". Kai jam prikišdavo, kodėl, būdamas rusas, save lietuviu vadina, atrėždavo: "Ką aš apvogiau, ką apiplėšiau, jei mane rusu vadini!"

Voi-Vožo lageris bendro režimo, skirtas vidutinio sunkumo nusikaltėliams. Čia buvo apie pora tūkstančių kalinių, maždaug du trečdaliai kriminalistai, o kiti - politiniai.

Kriminalistų čia buvo visokios visokiausios rūšies, pradedant smulkiais grabštukais, baigiant profesionalais, kvalifikuotais vagimis ir plėšikais.

Kriminalistai lageriuose vadinami vienu bendru vardu - bytavikais, vadinasi, teisti ne pagal 58 baudžiamojo kodekso straipsnį, bet pagal buitinį. Buitinių straipsnių yra daug, bet lageriuose jie neminimi. Kaliniai rūšiuojami į dvi grupes - politiniai ir bytavikai.

Bytavikai politiniams yra tikra Dievo rykštė. Čekistai gal tyčia kalinius sumaišo, kad sunki bausmė būtų dar baisesnė, kad lageriuose žmogus žmogų "ėstų", erzintų, nervintų, kad tarp kalinių nebūtų vienybės ir draugiškumo. Tuo siekiama, kad žmonės vienas kitą skųstų ir pranešinėtų, ką kiti šneka ir galvoja.

Kalėjimai ir lageriai žmonių netaiso. Politinius jie užgrūdina, padaro dar aršesnius bolševizmo priešus, nes kaip Bokačas "Dekamerone" sako, niekas taip nejaučia keršto saldybės ir niekas jo taip negeidžia, kaip tas, kuris kenčia nuoskaudą. O kriminalistams lageris yra tokia mokykla, kaip bolševikams pasitobulinimo kursai ir partinės mokyklos. Aferistai, vagys, plėšikai lageriuose dalinasi įgytu patyrimu, sugebėjimais ir iš to mokosi, kelia savo kvalifikacijas.

Didelė dalis kriminalistų buvo geri ir padorūs žmonės. Į lagerius jie pateko dėl visokių nepriteklių kolchozuose, krautuvėse ir sandėliuose.

Vogti ir grobstyti juos išmokė bolševikinė santvarka. Nėra tokios bausmės, kuri atgrasintų vogti ir plėšikauti negalinčius kitaip pragyventi. Kuomet žmogui visko trūksta, kuomet jis nieko savo neturi, tuomet jis ir kito nebrangina. Bolševikų valdžios "nubuožinti" ar kitaip apiplėšti dori žmonės virto valdžios turto grobstytojais. Dėl tokių piktadarybių daugiau kaltas ne tas, kuris jas įvykdo, bet kas sudaro sąlygas nusikalsti. Bolševikų valdžia kovoja ne su blogomis ydomis, bet su žmonėmis. Ji mato sau pavojų ne sąlygose, dėl kurių kyla nusikaltimai, bet žmonėse, kuriuos pati stumia į nusikaltimus.

Kartą "Ope" brigadininkas man sako:

- Aš vogiau ir vogsiu, plėšikausiu, bet prieš sovietinę valdžią nė žodžio neištarsiu. (Koks aukštas sovietinio piliečio "patriotinis" nusiteikimas!) Sovietinė valdžia - pati geriausia.

. Toks tokį pažino ir ant alaus pavadino, kaip sako lietuviškas priežodis.

- Ar tau teko gyvenime matyti kitonišką valdžią? - paklausiau.

- Neteko, ir kitoniškos man nereikia. Nekenčiu fašistų!

- O kas tai yra fašistas? - vėl klausiu.

- Gi tas pats, kas prostitutė, svoločius, negodejus. Sovietinė valdžia yra tuo gera, kad teikia visokių galimybių be darbo gyventi. Aš ir lageryje nedirbu - prižiūriu, kad fašistai dirbtų.

Vagis tikrą teisybę pasakė, nes niekur nerasi tokios santvarkos, kur būtų tiek veltėdžių kaip Sovietų sąjungoje.

Bolševikai skelbia panaikinę "žmogaus eksploataciją žmogumi", tuo tarpu milijonai dykūnų, nieko pozityvaus nedirbdami, maitinasi ir gyvena dirbančiųjų triūsu. Minių minios bolševikų, bolševikiškų oportunistų, enkavedistų, čekistų, politvadovų, kalėjimų bei lagerių administratorių, varovų, prie valdžios lovio prisiplakėlių ir visokių kitokių dykaduonių, be kurių visi kultūringi kraštai išsiverčia, - visi gyvena kaip tie Biblijos rojaus paukščiai. "Šlovingosios" partijos centrų, miestų, sričių bei rajonų vadovai, kaip tie carų kunigaikščiai, grafai ir kitokie didikai, prabangoje paskendę gyvena. "Mylėdami" darbo liaudį, visuose reikaluose nuo jos atsitverė prabangos barikadomis. Kad liaudis jiems nesipainiotų po kojomis, prisisteigė spec. krautuvių, specsanatorijų, specligoninių. Gražesnėse gamtos vietose prisistatė šaunių vilų, restoranų, pirčių ir kitokių prašmatnių užeigų. Ir visa tai padaryta valdiškomis, atseit liaudies lėšomis, iš savų kišenių neišleidžiant nė kapeikos. Jų erdvūs daugiakambariai butai ir įstaigų kabinetai iškloti kunigaikštiškais kilimais, apstatyti komfortiškais baldais. Jie visur trankosi valdiškomis "Volgomis". Tuo tarpu darbo žmonės sukimšti ir suspausti penkiaaukščių plokštinių namų, panašių į kareivines, ankštose, žemutėse patalpėlėse. O kiek darbininkų dar tebegyvena drėgnuose pusrūsiuose, avarinėse, supuvusiose lūšnose ir landynės.

Kaip iš didžiųjų nuodėmių versmės verčiasi visos kitos nuodėmės, taip iš tos gausybės sovietinių dykūnų kyla vagys, plėšikai, bastūnai ir kitokie nauji darbo žmogaus eksploatatoriai.

Pagaliau sunku suskaičiuoti ir išvardinti visas tas įstaigas ir vietas, kur ir kaip Sovietų sąjungos piliečiai eksploatuojami. Taipogi sunku įvertinti tą sugaištą laiką ir važinėjimo išlaidas, kurias padaro žmonės, belakstydami ir beieškodami reikalingo daikto nusipirkti.

Lagerio administracija - tai didžiulio bolševikinės tironijos mechanizmo maža dalelė. Ji taipogi negailestingai mala ir trina, kas į jos girnas pakliūna. Svarbiausi to mechanizmo krumpliai čia buvo lagerio viršininkas Banevas, operatyvinis įgaliotinis, arba "kūmas", režimo viršininkas Fedotiukas ir visa kirbinė vyresnių ir eilinių prižiūrėtojų. Kaip ir visoje Sovietų sąjungoje, čia taip surėdyta, jog, kaip teisingai charakterizavo vienas rusas, "klin klinčika gonit, a kuvalda - vsiech".

Sakoma, jog pasipūtėliai tiek turi tuščios garbės ir puikybės, kiek jiems trūksta proto. Dėl puikybės ir aniuolai velniais pavirto, tai ko benorėti iš viršininko Banevo. Anot patarlės, žmogaus sprindis, o fanaberijos - visas sieksnis. Šis žmogus buvo "deržimordos" šalininkas. Politinių kalinių jis nemėgo. Virėjais, sandėlininkais, kirpėjais, nariadčikais, brigadininkais skirdavo kriminalistus. Jei tinkamo kriminalisto nerasdavo, tik tada į tokią vietą galėdavo patekti politinis.

Lagerio "kūmas" - tas pats, kas laisvėje saugumas. Tai komunizmo politinis "apaštalas", viską matanti partijos akis, nuteistųjų "dvasios vadas". Sėkmingiau savo darbui atlikti jis verbuoja kalinius, kad pranešinėtų, kas ką šneka, ką galvoja. Užverbuotus skiria brigadininkais, tvarkiniais, nariadčikais ir kitokiais lengvesnio darbo pareigūnais. "Kūmo" užverbuoti lageryje vadinami "stukačiais" (beldikais).

Režimo viršininkas Fedotiukas kitoks. Jis visada šypsodamasis landydavo ir stengdavosi iš pasalų ką nutverti. Lagerio drausmės laužytojai dažniausia būdavo kriminalistai, todėl ir Fedotiukui daugiausia darbo būdavo bytavikų barakuose. Politiniams jis buvo geresnis.

Tvarkai palaikyti ir drausmei sustiprinti lagerio kampe buvo įtaisytas "būras", į kurį sodindavo atsisakiusius dirbti ir drausmės laužytojus. Kaip laisvėje kalėjimas, taip čia "būras" visada prikimštas "kaltųjų".

Visi Sovietų sąjungos svarbiausieji darbai padaryti kalinių rankomis. Jų kruvinu prakaitu iškasti milžiniški kanalai, šachtos, nutiesti geležinkeliai, pastatyti miestai Vorkuta, Inta, Salechardas, Norilskas, Komsomolskas ir kiti.

Voi-Vožo apylinkėje 10-15 kilometrų spinduliu buvo keliolila koncentracijos stovyklų. Darbai, kuriuos tų lagerių žmonės dirbo, priklausė naftos pramonės trestui "Voi-Vožneft". Tresto vadovybė su lagerių administracijomis palaikė glaudų kontaktą. Lageriai trestą

aprūpino ne tik paprastais juodadarbiais, bet ir darbų vykdytojais, inžinieriais ir visokiais kitokiais techninio personalo specialistais bei amatininkais.

Laisvų žmonių treste buvo visai nedaug. Vyriausiasis inžinierius, planavimo skyriaus viršininkas, dauguma kontoros darbuotojų, darbų vykdytojų, dirbtuvių vedėjų, meistrų, beveik visas elektrinės personalas - kaliniai arba tremtiniai.

Kalinių brigados pagal darbų paskirtį padalintos į tris pagrindines rūšis - kolonas: kelių tiesimo (дорстрой), bokštų montavimo (вышкомонтажная) ir statybos (стройконтора).

Kelių statybos kolona tiesė per miškus kelius į naftos gręžinius, bokštų montavimo kolona kasė ir tvirtino gręžinių bokštams pamatus, statė mašinų skyrius ir katilinėms pastatus, o statybininkų kolona rentė naujo Voi-Vožo miesto trobesius.

Lietuvių lageryje buvo apie trejetą šimtų, nuteistų daugiausia už rezistencinę veiklą.

Lietuvos ūkininkai ir darbininkai (jų čia buvo daugiausia) - darbštūs ir sumanūs žmonės. Laisvas ir savarankiškas gyvenimas iš mažens juos išmokė visokių darbų. Jie mokėjo ne tik arti, sėti, pjauti, - mokėjo pasidirbti akėčias, vežėčias, mokėjo pasistatyti tvartus, klojimus, gyvenamuosius namus, todėl mokėjo obliuoti, tašyti ir kitokių ūkiškų darbų. Rusų akimis žiūrint, kiekvienas lietuvis - amatininkas.

Miestelio statybai viršininkai sudarė tris lietuviškas brigadas ir apgyvendino atskirame barake. Joms buvo pavesta statyti svarbiausius ir gražiausius gyvenamuosius namus ir pramoninius pastatus. Miestelis kūrėsi čia pat šalia lagerio, todėl žmonėms nereikėjo toli klampoti. Kitos brigados tikrai pavydėjo lietuviams statybininkams.

Toli nuo tėvynės, visokių nusikaltėlių ir įvairių tautybių erzelyne lietuviškos brigados buvo mažytė atplėštos Lietuvos dalelė, apie kurią sukosi savotiškas lietuviškas gyvenimas. Vakarais į tą baraką rinkdavosi kitų brigadų lietuviai pasikalbėti ir laisviau atsikvėpti. Suėję dalindavosi žiniomis, guosdavosi ir tardavosi kitokiais reikalais.

Balandžio mėnesį nušvito dangus. Malonūs saulės spinduliai nutvieskė taigą ir lagerį. Atsisuko pietų vėjas. Palaidas ir purus sniegas smarkiai tirpo. Patižo lagerio zona, pabjuro keliai. Prasidėjo taigos pavasaris. Per keletą dienų aikštėse nebeliko sniego.

Iš "Ope" buvau grąžintas į Semionovo brigadą kelių tiesti. Brigadoje buvo 30 žmonių - dvidešimt lietuvių, o kiti - ukrainiečiai ir rusai. Du blatni vagys - brigadininko draugai. Jie nieko nedirbo. Brigada juos maitino geriausiu lagerio maistu.

Į darbą reikėjo eiti apie trejetą kilometrų. Kelių tiesimo darbai - sunkūs. Pirmiausia reikia iškirsti medžius, išrauti kelmus, nuplėšti

velėnas. Paskui ant paruoštos vietos vilkti ir kloti rąstus. Patiesiama trys eilės išilginių rąstų ir ant jų klojama vienas prie kito 6 metrų ilgio skersiniai rąstai. Po to abiejose kelio pusėse kasami grioviai ir kelias užpilamas žemėmis.

Medžiai kirsti ir šakos doroti - pusė bėdos. Bjauriausias darbas - kelmai rauti ir velėnos plėšti. Nors aikštėse sniego nebebuvo, bet miške lopais bolavo supliuškę pusnynai, apie medžius ir kelmus telkšojo, vanduo, po samanomis tebebuvo ledas. Trukdė tirpstančio sniego vanduo. Jis sunkėsi į aplink kelmus prakastas duobes ir tiško į akis, ant rankų ir veido, kai kirviais kapojome šaknis. Bematant permirko pirštinės, peršlapo kpjos, ėmė gelti pirštus ir riešų sąnarius. Kol sutempėme ir suklojome rąstus, pasunkėjo kojos, pasidarė silpna. Šiaip taip prarausėme griovius ir kelią užpylėme žemėmis. Vienam dienos darbo norma - vienas išilginis metras užbaigto kelio. Mums išėjo po daugiau, nes brigadininkas ir du jo draugai nedirbo.

Tokie keliai vadinami "liežniovkomis". Tarp Uchtos ir Voi-Vožo jais išraizgyti visi miškai, nes į kiekvieną naftos gręžinį reikia nutiesti kelią, o gręžinių - šimtai. Baisūs kiekiai medžių sugrūsta į "liežniovkas". Šakos ir viršūnės, iš kurių būtų daugybė naudingos medienos ir malkų, verčiamos į krūvas ir deginamos. Malkų čia niekam nereikia. Miestai, gyvenvietės ir lageriai kūrenami ir šildomi gamtinėmis dujomis.

Už darbovietės, kitoje pusėje pelkės, matėsi didžiulis melsvas plotas kažkada išdeginto miško. Sausi, pliki medžiai, iškėlę nudžiūvusias šakas, tarsi keikdami grūmoja piktiems ir negailestingiems raiškų naikintojams. Kiek akys aprėpia dunkso niekam nereikalingi stuobriai ir išvirtėliai. Jie čia pūna ir tręšta kaip bevertė medžiaga, o apie Jaroslavlį žmonės neišmano, kur gauti malkų.

Rusai taigą naikina be gailesčio, be sąžinės, be jokios tvarkos. Jiems svarbu per trumpiausią laiką kuo daugiau miško išnaikinti, nes tokie yra bolševikų planai. Miškuose jie elgiasi ne kaip šeimininką, bet kaip įniršę vagys arba negailestingi atėjūnai.

Nors jau buvo pavasaris, bet balandžio mėnesį naktimis būdavo stiprios šalnos ir gruodas. Apniukusiomis dienomis pūtė žvarbūs vėjai, lijo šaltas lietus, drėbė šlapias droblys.

Vieną tokią dieną, grįžus iš darbo, Banevas įsakė žiemines drapanas pakeisti vasarinėmis.

- Be vatinių sušalsime! - šaukė žmonės.

- Закон - тайга, прокурор - медведь! Viršininko įsakyta ir - baigta! - paaiškino brigadininkas.

Drabužius keitė visą naktį. Iš sandėlio grįžome kaip iš fronto. Visi buvome aprengti senais sulopytais apskretusiais plonais medvilniniais kareiviškais rūbais - palaidinėmis ir "galifė" kelnėmis. Apsiauti gavome

senus, suplyšusius guminiais padais kerzinius batelius. Vietoj kepurių davė kareiviškas "pilotes". Tuoj po karo Sovietų sąjunga buvo gerai praturtėjusi senais kareiviškais rūbais.

Rytą iš lagerio visais keliais pasipylė kariškai aprengtų kalinių voros. Mes buvome panašūs į išbadėjusius rusų karo belaisvius, kuriuos vokiečiai iš stovyklų varydavo dirbti. Eidami juokėmės, kad nebegalėjome vienas kito pažinti. Aukštaūgiai buvo panašūs į prieškarinį kino filmų komiką Patą. Trumpos "galifė" kelnės jiems buvo ligi pusės blauzdų, palaidinių rankovės - arti alkūnių.

Per plonas drapanas kiaurai perpūtė vėjas. Darbe daug žmonių peršalo. Vakare sanitarinę dalį užplūdo sergantieji. Kitą dieną visiems davė vatines striukas, "tielogreikomis" vadinamas.

Kiekvieną rytą šeštą valandą plieninis skambalas keldavo iš miego. Išgirdęs skambinant, tvarkinys visa gerkle šaukdavo: "Подьем!" Kad ir kaip norėtum miego, kad ir kažkaip išvargęs - guolyje tvarsytis nėra kada. Nespėjus iš lovos išvirsti, žiūrėk, prižiūrėtojas jau kiša pro duris galvą ir dairos, ar nepamatys gulinčio. Nutvėręs tuoj tempia "nusikaltėlį" viršininkams grindų plauti.

Kol vyrai tvaiko guolius, tvarkinys parneša iš siuvyklos naktį sulopytus ir džiovykloje išdžiovintus rūbus ir autuvus. Atnešęs meta ant grindų, o vyrai puola rinktis kiekvienas savo. Tuo tarpu brigadininkas su padėjėju čiumpa didelį medinį padėklą ir skuba į raikyklą duonos ir pusryčių talonų parnešti.

Raikykloje duona suraikyta ir susverta vienodais 300 gramų gabalais, vadinamais "paikėmis". Ant kiekvienos paikės užpilta žiupsnelis cukraus.

Duoną dalina brigadininkas. Pirmiausia geriausius kriaukšlelius pasideda sau, savo draugams ir "simpatikams", o kitus išdalina likusiems. Gauti kampelį (garbušką) yra laimė, nes kampelio keturi šonai ir galas turi plutą, o plutoje nėra vandens, vadinasi, daugiau maisto.

Su duona ir talonais skubame į valgyklą. Čia tikras erzelynas. Vieni valgo, kiti nuo stalų jau bėga į barakus. Dideliais padėklais nešini "oficiantai" surenka brigados talonus ir eina prie langelio, pro kurį iš virtuvės gauna sriubą ir košę. Rėkdami ir šaukdami "Дайте проход!", "Берегись!" neša ant delnų iškėlę padėklus, apstatytus bliūdeliais. Tai vikriai apsisukdami, tai pašokdami rodo savo "profesijos" triukus.

Vagiliai laksto, zuja - ieško užsižiopsojusių, kad galėtų nučiupti duoną. Nusivarėliai aplink stalus slankioja kaip šešėliai, ieško bliūdeliuose palikto skystimo arba ant grindų nukritusio trupinio. Kitoje vietoje jau, žiūrėk, muštynės. Įėjęs prižiūrėtojas jau tempia peštukus į sargybinę - bus kam grindis plauti, šiukšles nešioti.

Pusryčiai visiems vienodi - po puslitrį skysto juodo beržų lapų siloso arba kruopų sriubos ir po šaukštelį košės.

Po pusryčių negaluojantys skuba į sanitarinę dalį, kiti - į baraką valandėlę pailsėti.

Šalia valgyklos - "turgus", kur susirenka vieni "pirkti", kiti "parduoti" duonos arba tabokos. Čia neišsiverčiama be smurto, be apgavysčių, suktybių. Dažnai pasitaikydavo, kad iš "turgaus" grįždavo sumuštas ir netekęs prekių. Kitas grįžęs sėda ant lovos "pirktos" duonos valgyti ir išvyniojęs randa nudailintą medinę kaladėlę.

Septintą valandą vėl skambalas - "razvodui".

Žmonės velkasi suskretusius vatinius, apsimaukšlina kepurėmis ir tylėdami gūrina pro duris. Kaip arkliai, tempiami iš šilto tvarto kinkyti, taip čia žmonės nerangiais žingsniais lenda iš žemų, prasmegusių barakų ir brigadomis po penkis rikiuojasi ant didžiojo kelio prieš lagerio vartus.

Brigadininkai kaip tie karo vadai būriuojasi kolonos šonuose ir savo laikysena tarsi pabrėžia tą atsakomybę, kuria "kūmas" arba Banevas juos apdovanojo. Didžiuodamiesi šneka: "Mano žmonės dabar dirba...", "Aš jau baigiau statyti", "Mertviščevas stato teatrą..." ir t.t. Tokios šnekos panašios į Krylovo pasakėčios musę, tupinčią ant jaučio rago ir besigiriančią "Мы пахали".

Ilga kolona pamažu slenka ir tirpsta už vartų. Prie vartų kaliniai atsisegioja, pakelia rankas, o du prižiūrėtojai krato kišenes, čiupinėja šonus, brauko nugaras - ieško, kad, gink Dieve, kas nesineštų duonos. Jų nuomone, turėdamas kuo pasistiprinti, gali sugalvoti bėgti.

Pirmiau prižiūrėtojai atimtą duoną padėdavo sargybinėje. Vakare kalinys galėdavo atsiimti ir suvalgyti. Vėliau Banevo įsakymu atimtą duoną mesdavo per tvorą į didelį griovį, pilną purvino ir mėšluoto vandens. Per dieną duona susmirdusiame vandenyje mirkdavo. Vakare iš darbo grįžę peralkę žmonės pirmiausia puldavo iš griovio duonos graibyti. Delnais išspaudę vandenį, čia pat ištežusią, smirdinčią duoną suvalgydavo.

Kadaise Plutarchas patarė sielą mankštinti sopuliu, o pilvą - badu. Tokiai treniruotei geriausios sąlygos - pakliuvus į čekistų nagus. Sunku pasakyti, kiek naudos turi iš patirtų skausmų siela, bet prastas maistas ir badavimas kai kam skrandžio negalavimus pašalino. Pažįstami, kuriems nepriklausomybės laikais teko kalbėtis su vyskupu Matulioniu, išpirktu iš Sovietų sąjungos pragaro, pasakojo, kad bolševikiniai lageriai vyskupą išgydę. Anksčiau jis sirgdavęs virškinimo sutrikimais, o dabar to nebejaučiąs.

Gal Plutarcho patarimai yra geri, bet nuolatinis ir ilgas badavimas lageriuose daug žmonių be laiko į kapus nuvarė. Dėl tos priežasties išmirė daug 1940-41 metais išvežtųjų. Sunku pasakyti, kiek badas būtų pareikalavęs aukų pokario metais, jeigu nebūtų buvę paramos iš tėvynės.

Diena, kuomet buvau sotus, seniai nugarmėjo į praeitį. Slinko mėnesiai, ir aš vis negalėjau sulaukti sausį išsiųsto siuntinio. Grįžęs iš darbo, kas dieną puldavau prie skelbimų lentos žiūrėti, gal pamatysiu laimingųjų sąraše savo pavardę. Ir štai pagaliau gegužės mėnesį man nušvito laimės saulelė.

Kad vagys neatgrobtų, siuntinio atsiimti ėjau kelių draugų lydimas.

Siuntinių išdavimas - neeilinis įvykis. Juos išdavinėjo režimo viršininkas Fedotiukas, o kartais pats Banevas. Retai kada tas pareigas patikėdavo prižiūrėtojams. Išdavimo iškilmėse dalyvaudavo nariadčikai, komendantai ir kita "savivaldos' "diduomenė". Kartais net ir "kūmas" apsilankydavo. Tais laikais visoje Rusijoje, o ypač Tolimojoje šiaurėje lietuviški lašiniai, sūriai, sviestas, dešros buvo labai brangūs produktai. Į išdavimo ceremonijas atvykusiems rūpėdavo pamatyti, pauostyti kvepiančių produktų kvapo, paragauti skonio.

Ir štai viršininkas klausia gavėją, kas iš ir kur siunčia. Paskui nuplėšia viršelį ir produktus iškrato ant stalo. Prižiūrėtojas dideliu peiliu lašinius supjausto, dešras, sūrius sulaužo, sutrupina, taboką išmaigo, iščiupinėja. Tuo tarpu nariadčikas arba prižiūrėtojas, viršininkams "nematant", vikriu rankos mostu dešros arba lašinių bryzą nužeria nuo stalo į tam reikalui žemai pastatytą dėžę.

Gavęs siuntinį, į baraką grįžau taip nusiteikęs, kaip staiga praturtėjęs žmogus. Maisto produktai lageryje brangesni už pinigus. Kas emisijos bankui auksas, lageryje lašiniai ir dešros. Už lašinius brigadininkas lengvesnį darbą pataiko, geresnį maisto "katilą" išrašo, gydytojai dieną kitą atleidžia pailsėti, nariadčikas gali į geresnę brigadą paskirti, sandėlininkas pakeičia suplyšusius rūbus ir autuvą, kirpykloje nuskuta su muilu ir dar odekolonu apipurškia. Žodžiu sakant, už produktus galima įsigyti malonę ir palengvinti gyvenimą.

Bet ne visiems siuntinys atnešdavo laimę. Pasitaikydavo, kad dėl siuntinio žmogus netekdavo gyvybės. Kartą vienas lietuvis peralkęs suvalgė puskilogramį sausų kruopų, kurios išbrinko ir sudraskė žarnas. Dideliuose skausmuose vargšas mirė. Kitam nuo riebių valgių sugedo viduriai, ir tas nukeliavo pas Abraomą. Būdavo atsitikimų, kad dėl siuntinio žmogų užmušdavo. Neskaitant atskirų nelaimingų įvykių, maisto siuntiniai daug žmonių išgelbėjo nuo mirties.

Birželio mėnesį mūsų brigadą pertvarkė. Iš lietuvių, latvių, ukrainiečių ir kitų politinių sudarė naują statybininkų brigadą, perkėlė į bokštų montavimo koloną, paskyrė kitą brigadininką. Semionovui iš vagių ir kitokių kriminalistų sulipdė kitą brigadą. Banevas ir nariadčikai, žinoma, manė, kad Semionovas, kaipo urkų kilmės kriminalistas, sugebės ir mokės priversti brigadą dirbti ir nustatytas darbo normas išspausti. Semionovas, žinoma, stengėsi, nes lageryje brigadininko postas užtikrina lengvą ir sotų

gyvenimą. Bet, kaip sakoma, lokiu nearsi, vilku neakėsi. Spaudžiami vagys įtarė Semionovą esantį "suka" ("kale"). Vieną naktį du kaukėti tipai miegantį Semionovą pažadino, ir tam vos praplėšus akis, suvarė peilį į krūtinę.

Lagerio žmogžudžiai miegančio žmogaus nežudo, nes taip geriau ir ramiau. Pažadintas iš baimės netenka žado ir orientacijos. Žmogžudystė įvyksta be pasipriešinimo ir be triukšmo.

"Suka" - vagių išdavikas. Tuoj po karo Sovietų sąjungoje vagys ir plėšikai turėjo savą "Juodosios katės" organizaciją. Vagių pasakojimais, "Juodosios katės" nariai buvę profesionalūs vagys, nerašytais įstatais pasižadėję viens kitam visur ir visada padėti. Jeigu vagis vagį įskundžia valdžiai, tai skundikas, pagal vagių terminologiją, "susikalina", todėl ir vadinamas "suka". Išaiškintas "suka" baudžiamas mirtimi. Semionovas mirė išdaviko - "sukos" mirtimi.

Statybininkų darbai - tai ne kelių tiesimas. Įdomiau ir lengviau dirbti - vis šiokia tokia specialybė. Ir brigadininkas žmoniškesnis. Rusas frontininkas, patekęs už kažkokį buitinį nusikaltimą. Darbe jis dykas, kaip kiti brigadininkai, nesėdėdavo. Padėdavo rąstus kilnoti ir mokėjo kiekvienam parinkti darbą. Žodžiu sakant, mokėjo vadovauti. Brigados pagrindiniai darbai - ruošti gręžinių bokštams pamatus ir statyti reikiamus pastatus.

Sunkiausia būdavo - bokšto kojoms pamatai. Pirmiausia reikėdavo iškasti keturias duobes po du metrus platumo, ilgumo ir gilumo. Paskui iš storų rąstų duobėse surėsti vadinamus paketus, juos užpilti ir gerai užplūkti žemėmis. Po to nutašyti aštuonis ilgus rąstus, ne plonesnius kaip 60 cm. Du pačius storiausius užritindavome ant paketų ir ant jų vienodais tarpais, kaip grindų balkius, kitus šešis rąstus, o ant jų tiesdavome storų dylių grindis bokštui.

Paruošę pamatus, jų šonuose statydavome pastatus mašinų skyriui ir siurblinei. Atokiau nuo bokšto dar du - katilinę garo katilams, panašiems į lokomobilius, ir namelį gręžimo darbininkams. Visus tuos darbus dirbdavome tris-keturias savaites. Padirbę eidavome kitur.

Tokiai statybai didelio mokslo nereikėjo. Statydavome iš apvalių netašytų rąstų. Kur sienoje gerai nesuguldavo, samanomis užtaisydavome. Dirbome pagal statybininkų priežodį: "Если не клинчики, если не мох - плотник давно бы от голода подох".

Metalinius bokštus ant mūsų padarytų pamatų montuodavo prityrę specialistai laisvieji ir tremtiniai. Stebėdavomės tų vyrų įgudimu ir drąsa. Būdavo šiurpu žiūrėti, kaip jie keliasdešimties metrų aukštyje metaliniais vamzdžiais vikriai karstėsi.

Seniau kaime ūkininkai, norėdami greičiau ir pigiau nupenėti kiaulę, per žiemą ją šerdavo paprasčiausiu ėdalu, kad badu nenustiptų. Rudenį

išbadėjusią žiemkentę imdavo penėti miltais, bulvėmis, ir per keletą mėnesių kiaulė taip nusipenėdavo, jog lašinių nebepakeldavo. Panašiai ir mūsų organizmas per ilgą ir šaltą žiemą priprato ir išmoko iš paprasto ir menko valgio iščiulpti visa, kas jam reikalinga. Visa ta energija, kurią žiemą vėjai ir šalčiai čiulpė, pavasarį ir vasarą stiprino kūną, ir mes atsipeikėjome. Statybininkų brigadoje bado šmėkla pranyko - dingo. Darbo normas mes ne tik įvykdydavome, bet ir viršydavome, todėl valgėme "otlyčnus" ir "rekordinius" "katilus". Be to, beveik visi lietuviai gaudavome maisto siuntinių. Šalia mūsų ir kitiems būdavo geriau. Sotiems ir darbai lengviau sekėsi.

Nors bado nebematėme, bet alkį kęsti reikėjo kiekvieną dieną, nes valgyti gaudavome tiktai rytą ir vakare. Reikėdavo kas dieną keturis, penkis kilometrus nužygiuoti į darbovietę, ten aštuonias valandas dirbti ir vakare vėl grįžti į lagerį. Kitų brigadų žmonės, kurie negaudavo jokios paramos, neįstengdavo išdirbti normų, todėl gaudavo "garantinio katilo" (kalėjimo) davinį. Vakare jie vos bepavildavo kojas. Geresnių darbų nemokėjo - visą laiką vargdavo su kastuvais, dalbomis ir kapliais ("kirkomis").

Vasarą beveik kas dieną iš darbo grįžtančias brigadas prie lagerio vartų pasitikdavo viršininkai ir tempdavo į statomą miestelį tai rąstų krūvų perkočioti į kitą vietą, tai traktoriais išvartytų kelnių sukrauti, tai kitokių papildomų darbų prasimanydavo.

- Vikriau dirbkite, greičiau eisite ilsėtis!.- ragindavo vos bepasivelkančius žmones.

Įdrįsusius burbtelėti priešingą žodelį užsirašydavo ir vakare tempdavo į "būrą".

- Kitą kartą žinosi, kaip reikia dirbti ir kalbėti, - sakydavo prižiūrėtojas, tempdamas auką. - Čia patekote tam, kad perauklėtume, ir perauklėsime!

Per mėnesį kaliniams duodamos trys dienos poilsio, bet ir tos tik poilsio vardą nešiojo. Retai kada tokią dieną galėdavome ramiai pailsėti. Žiemą varydavo sniego kasti, o vasarą išgalvodavo įvairių "talkos" darbų miestelio statybai paspartinti, laisvųjų stadionui įrengti ir t.t.

Po trumpos su gražiomis baltosiomis naktimis vasaros ruduo atėjo staiga ir nelauktas. Rugpjūčio mėnesį dangus apniuko storais klodiniais debesimis. Neperstojanti dulksna merkė sunkias vatines drapanas. Pažliugo pelkės, žemumos, pabjuro keliai.

Už penkių kilometrų nuo lagerio trys šimtai kalinių kirto mišką, rovė kelmus, plėšė velėnas - darė aikštę naujam naftos gręžiniui - bokštui ir pastatams. Mūsų brigada ruošė medžiagą statybos darbams.

Kerziniai guminiais padais autuvai ištežo, suplyšo. Skystas kaip kisielius

purvas kliuksėjo batuose. Kliur, kliur - lėtais žingsniais vakare kolona žygiavo į lagerį.

- А ну-ка, подтянись! - šaukė nusisėdėję sargybiniai. - Направляющие, шире шаг!

Priekiniai paspaudė pilnu žingsniu. Kolona stengėsi neatsilikti. Paskutinėse gretose nusivarėliai nespėjo eiti. Užpakaliniai konvojininkai keikė, durtuvais baksnojo - ragino pasitempti. Štai vienas nusilpęs lietuvis suklupo ir visu ilgiu išsitiesė vidury kelio ir prasmego purve,

- Остановись! - šaukė užpakaliniai varovai pirmiesiems.

Kolona sustojo. Konvojininkai parinko žvalesniuosius, liepė nusivarėlį pakelti, vesti į pirmąsias gretas ir už rankų tempti namo. Nusivarėlis kojose jėgų nebeturėjo - žengė kelis žingsnius ir vėl išsitiesė. Kolona, peržengdama užgriuvėlį, kurio tik nosis kyšojo iš purvo, žygiavo toliau. Kuomet išgriuvėlis paliko užpakalyje kolonos, konvojus vėl sustabdė, vėl liepė nusilpusį tempti. Pusiaukelyje jau ir daugiau nebepaeinančių išvirto. Kol parklampojome, tokių buvo devyni žmonės.

Zonoje nusivarėlius nutempė tiesiog į pirtį, nes jie nuo kojų iki galvos buvo purvini. Draugai išmaudė, parvedė į barakus, parnešė iš valgyklos valgyti. Nusilpėliai temperatūros neturėjo, todėl sanitarinė dalis nuo darbo neatleido. Per naktį šiek tiek sustiprėjo, o rytą - vėl į darbą. Šiaip taip nužingsniavo, o vakare - vėl tos pačios bėdos. "Ope" perpildytas, naujų nepriima.

Kuomet vieną dieną iš visų darboviečių punktų nebepaeinančių skaičius pasiekė keliasdešimt, lagerio viršininko įsakymu dienos maisto davinį duodavo ne du, bet tris kartus per dieną. Dvyliktą valandą kariška lauko virtuve į darbovietes vežinėjo sriubą ir po šimtą gramų duonos. Vidudienio užkanda gamybine pavadinta (производственная). '

darbo grįžę pervargę ir peralkę žmonės buvo panašūs į alkanas žiemkentes ir pasiryžę pulti kiekvieną, kad gautų nors šį tą praryti.

- Eikit prie sandėlio pasižiūrėti, kas ten dedasi! - vieną tamsų rudens vakarą pranešė įbėgęs Petriukas.

Į sandėlį atvežė sunkvežimį kopūstų. Alkanų žmonių spiečius puolė vežimą, o trys lazdomis ginkluoti prižiūrėtojai vijo su kopūstų galvomis bėgančius kalinius. Vejamieji griuvo į purvyną ir užgulę griaužė kopūstus, , o prižiūrėtojai lazdomis tvojo per nugaras.

Tuo tarpu nauja banga puolė sunkvežimį. Prižiūrėtojai metė mušę, puolė gelbėti kopūstų. Atskubėjo daugiau prižiūrėtojų, nariadčikai ir tik tada galėjo daržoves į sandėlį sukrauti.

Ir taip kiekvieną dieną šioje vargo ir kančios stovykloje vyko žiauri kova dėl gyvenimo.

Voi-Vožo apylinkėje per vasarą į žemės gelmes pragręžta daug naujų gręžinių. Pro vienus fontanu prasiveržė nafta, pro kitus - dujos. Atsivėrė naujos naftos versmės. Trestui iškilo būtinas reikalas Voi-Vožo naftos telkinį vamzdžiais sujungti su Uchtos naftos perdirbimo stotimi.

Turbūt tą reikalą labai svarbiu laikė ir Kremliaus valdovai. Kad sumanymas būtų greičiau ir sparčiau įgyvendintas, specialiu įsakymu buvo paskelbta, kad kol bus prakasta Voi-Vožo - Uchtos naftos perdavimo požeminė linija, kaliniams pagal išdirbio procentus būsią daromi įskaitai. Išdirbusiems 100% viena diena būsianti skaičiuojama už dvi, daugiau procentų išdirbusiems būsią daromi didesni įskaitai.

Uchtos rajono lageriuose tuojau buvo paskirtas reikiamas darbininkų skaičius darbams vykdyti. Linija Uchta - Voi-Vožas 125 kilometrai ilgumo. Tranšėjos gilumas daugiau kaip 2 metrai. Kasimo darbai pradėti nuo Uchtos. Kaliniai kasė, laisvieji ir tremtiniai vežė ir tranšėjos dugne klojo vamzdžius, o kitos kalinių brigados vamzdžius užversdavo žemėmis. Tūkstančių žmonių skruzdėlynas liniją nutiesė, rodos, per du-tris mėnesius. Įskaitus gavo ne tik tie, kurie kasė, bet visi Uchtos rajono lagerių kaliniai. Didžiausius įskaitus gavo nieko nedirbantieji blatnieji kriminalistai, kuriems brigadininkai rašė didžiausius išdirbio procentus. Mano dešimties metų bausmės laikas sutrumpėjo berods trim su puse mėnesio.

Ir vėl žiema. Antroji Tolimojoje šiaurėje. Jos pirmieji (spalių ir lapkričio) mėnesiai - tiktai švelni, maloni preliudija. Vėliau, anot Donelaičio, "pasišiaušęs šiaurys vėl mus atlekia gandint". Yra ko bijoti, nes speigai ir vėjas daugiau sveikatos iščiulpia negu darbas. Žinojome iš patyrimo Lek-Keme. Ten į darbą ir atgal klampodavome dideliu, tankiu mišku, todėl stiprių šalčių nejutome. Dabar į gręžinių punktus pukšnojome penkis-šešis kilometrus. Eiti reikėjo per iškirstas aikštes ir keliais, kur švilpavo žvarbūs vėjai, bristi traktorių išmaltu palaidu sniegu. Darbovietėje taipogi dūko vėjai.

Vasarą bokštų pamatams duobes per dieną iškasdavome, o žiemą įšalusią žemę atbukusiomis kirkomis ir geležiniais pleištais trupinome keturias-penkias dienas. Žinoma, pigiau, greičiau, geriau būtų, jeigu tokiems darbams būtų naudojamos mašinos. Ekskavatorių metalinės žiaunos per valandą iškastų daug daugiau negu mes per kelias dienas.

Žalių medžių rąstai ledu apgargėję, kiaurai peršalę. Tašant aštriausias kirvis atšokdavo kaip nuo metalo. Vinių nebuvo. Laisvasis darbų vykdytojas Kosolapovas iš kažkur atvilkdavo keletą galų sulankstytos senos vielos. Iš jos vienas žmogus per dieną dirbdavo vinis. Būdavo daug vargo, kai reikėdavo tokiomis vinimis pastato skliautus lentomis užkalti. Į sušalusį medį vinys nelindo, linko. Žvarbiam vėjui pučiant, reikėdavo plikomis rankomis dirbti, nes pirštinėtas nesugraibysi.

Vos spėjus sienas suręsti, tuojau traktoriais vilko medžius, vamzdžius, gręžimo mašinas ir stumdavo į vidų. Jei pro duris nelįsdavo, versdavo sienas. Mūsų sunkus darbas eidavo niekais. Paskui reikėdavo antrą kartą tą patį darbą dirbti. Čia nei medžiagos, nei žmonių darbas nebranginamas.

Mes klodavome tašytų karčių grindis, o šalimais montuotojai suvirinimo aparatais tvieksdavo panosėn akinančią šviesą. Naktį pakildavo toks aštrus akių uždegimas, jog rodėsi teksią visiškai apakti. Tokioje darbų maišatyje žmonės stumdėsi, keikėsi. Pasipildavo iš niekad neišsenkančios versmės rusiškų keiksmų ir riebių epitetų dvikova, kuri paprastai baigdavosi peštynėmis ir baisiausiais grasinimais. Kaip ankštame garde suvaryti gyvuliai nežinia kodėl kits kitą bado ir spardo, taip ir čia nesuprasi, kam žmonės dėl menkniekių plūstasi ir pešasi.

Žinoma, būtų daug ramiau ir geriau, jei pabaigus vienus darbus, būtų pradedami kiti. Taip žmonėse ir daroma, bet bolševikai yra praskydę socialistinių lenktynių chroniška dizenterija, kuri jiems neduoda ramybės. Mums nieko nežinant tarp gręžinių darbuotojų būdavo lenktyniaujama, kas pirmas pragręš kiaurymę.

Kol mes baigdavome paskutiniuosius statybos darbus, montuotojai pastatydavo bokštą, mechanikai sutvarkydavo mašinas, sujungdavo jas su katilinės garo katilais, pastatydavo siurblius ir netrukus pradėdavo gręžti.

Bokšto viduryje ant milžiniško metalinio kablio pakabintas didžiulis plieninis grąžtas. Ant grindų jis įtvirtintas į plieninį panašų į malūno girnas skydą, kurį kartu su grąžtu suka pūkšdama kaip garvežys mašina. Sukamas grąžtas skverbiasi vis gilyn ir gilyn. Gręžimo darbai tęsiasi du, tris mėnesius. Kol pasiekia naftą arba dujas, į žemės gelmes tenka prasiskverbti kilometrą ir daugiau.

Dujų spaudžiama nafta, susimaišiusi su vandeniu, fontanu prasiveržia į viršų. Žiemą, šalčiams svilinant, ištryškęs vanduo virsta ledu ir barbėdamas krinta žemėn. Žmonių drapanos apledėja. Rankose stingsta kraujas. Reikia įgudimo ir didelio jėgų įtempimo užveržti gręžinio angai ir sulaikyti trykštančiai naftai. Gręžimo darbus dirbo laisvieji ir tremtiniai.

Laimė - reliatyvi sąvoka. Kas vienam laimė, kitam gali būti nelaimė. Iš dviejų nelaimių mažesnioji yra laimė. Ir aš buvau laimingas, kuomet 1948 metų vasario mėnesį iš bokštų montavimo kolonos buvau perkeltas į statybos kontoros lietuvišką brigadą, kuri tuoj už lagerio statė Voi-Vožo miestelio namus. Dėkingas esu tuometiniam jos brigadininkui Pranui Ramanauskui, kuris sugebėjo išprašyti Banevą, kad man tą malonę padarytų.

Lageryje niekam nėra gera, bet gyventi skyrium nuo kriminalistų buvo, galima sakyti, didelė laimė. Todėl patekęs į šią brigadą džiaugiausi. Bokštų montavimo brigadų lietuviai tikrai man pavydėjo.

Visi trisdešimt brigados lietuvių nuteisti pagal 58 straipsnį po dešimt metų už rezistencinę veiklą. Iš jų keletas moksleivių, tarnautojų, o kiti - susipratę lietuviai ūkininkai ir darbininkai. Visi ramūs ir padorūs žmonės, gyvenime nieko nenuskriaudę, niekam pikto nepadarę. Tarp jų jaučiausi kaip tarp brolių. Joks gėris nėra malonus, jeigu nėra su kuo pasidžiaugti, pasidalinti, nes pasidalintas skausmas - pusė skausmo, pasidalintas džiaugsmas - dvigubas džiaugsmas. Taip sako vokiečių patarlė.

Žemame barake buvo sukimštos trys lietuviškos statybininkų brigados. Mūsiškė sugrūsta į šešių metrų ilgumo, pustrečio aukštumo ir penkių platumo kambarėlį. Barakų kambariai vadinami sekcijomis. Sekcijos pristatytos dviaukščių lovų. Be lovų kamšalyno, prie durų buvo didelė dujomis kūrenama virtuvės plyta sekcijai šildyti. Ja naudodavomės ką nors išsivirti. Laisvos vietos buvo tik siauras takelis praeiti. Lovose kiekvienas turėjome pjuvenų prikimštą maišą - čiužinį, puodkėlio baltumo paklodę ir sutrintą kareivišką antklodę. Vadinasi, kiekvienas turėjome savo guolį, tą nedidelę ramybės ir poilsio vietelę.

Be manęs, sekcijoje gyveno: Šivaitis (Navickas), Ramanauskas, Užkuras, Mieliauskas, Macevičius, Norkus, Bagdišenka (lietuvis!), Kontrimas, Šliekis, du Petrauskai, Miliušas, Teresius, Dagys, Palcvičius, Norvilas, Nazaras, Česnavičius, Puodžius, Mizeikis, Žvaginis, Sutkaitis, Sutkus, Mykulėnas, Šlepetys, Ramonas ir dar trys, kurių pavardžių nebeprisimenu."

Kiekviena sekcija turėjo tvarkinį. Jis kas dieną, brigadai išėjus į darbą, plovė grindis, pripildavo boselį vandens gerti, prižiūrėdavo tvarką, parnešdavo pietų talonus, vakarais nešdavo į dirbtuves taisyti suplyšusias drapanas ir autuvą, o rytą grąžindavo pataisytus ir t.t. Mūsų sekcijos tvarkiniu buvo aukštas, stambus vyras Jonas Šivaitis-Navickas. Lageryje jis sugebėjo visur prilįsti, sužinoti, mokėjo įtikti viršininkams. Net "blatnieji" ir "urkos" nedrįsdavo jo užkabinti. Apie ji sakydavo: "Ivan Ivanovičius nebadauja - jei reikia, jis ir sausoj vietoj žuvauja". Dėl populiarumo jį visi vadindavo "Ivan Ivanovičiu". Už sienos kitoje sekcijoje tvarkiniu buvo teatro aktorius Vytautas Likša, linksmo būdo, patriotas lietuvis.

Tą žiemą trys lietuviškos brigados miestelio centre statė didelį medinį pastatą - kultūros namus (teatrą). Gal du šimtai žmonių jį rentė aštuonis mėnesius.

Tremtinės Pavolgio vokietės ir bekonvojai kaliniai arkliais iš miško į statybos aikštelę tempė žalius rąstus, kiti iš po sniego plėšė samanų velėnas. Kaliniai vieni tašė, kiti rentė sienas, dirbo gegnes ir t.t. Čia pat prie laužo ant metalinių kartelių sudžiaustytos šilo ir džiūvo samanos sienoms samanoti.

Darbų vykdytojas kalinys Pavolgio vokietis Gaigeris inžinieriui ir tresto viršininkui rodė ir aiškino darbus.

- Bravo, vyručiai, gerai dirbate! - gyrė viršininkai meistrus.

Brigadininkas patenkintas, bet jam to maža - jis nori ir save iškelti, ir atkreipti viršininkų dėmesį. Priėjęs prie Bagdišenkos padarytos fermos (sijos ir gegnių bendros sistemos), rodo viršininkams:

- Prašom rasti, kurioje vietoje sudurta sija.

Bagdišenkos taip sudurta, jog tresto viršininkas ir akinius užsidėjęs negalėjo rasti sudūrimo. Patenkintas juokėsi ir gyrė meistrus. Brigadininkas kaip ant mielių pakeltas, nori, kad viršininkas suprastų, jog tai jo gudraus vadovavimo nuopelnas. Pakeltu, nusimanančiu tonu ragino:

- Norkau, nežiopsok! Miliušai ir Dagy, pasispauskite!

- Kurių perkūnų reikia! - supykęs atkirto Norkus.

- Tylėk! - pro dantis košė brigadininkas. - Taip reikia! Nueis, ir vėl galėsite krapštytis. Vakare, kai reikės nariadą uždaryti, greičiau pasirašys, ir visi rekordinius katilus gausite.

Geras brigadininkas žino, ką daro. Jo apsukrumu ir sumanumu brigada gali geresnį katilą valgyti, bet mūsų Ramanauskas tokio Dievo duoto gabumo neturėjo.

Gali dirbti puikiausiai ir sąžiningiausiai, bet jeigu gavęs maisto siuntinį vienas dorosi, gero "katilo" nesitikėk. Sumanus brigadininkas moka ir žino, ką ir kiek reikia tepti.

Mėnesio gale kaliniams mokėdavo už darbą. Sena červoncų valiuta išeidavo po 50-120 rublių. Gavęs pinigus, taip pat nemanyk sau visus pasiglemžti. Tam tikrą dalį duodavome brigadininkui "prilindimo" ir kitiems reikalams.

Brigados pajamas ir gaunamus siuntinius sekė lagerio "blatnieji", "urkos" ir visokie "pridurkai". Žiūrėk, kurį vakarą įvirsta į baraką keletas "blatnųjų" ir tiesiog prie brigadininko:

- Tai ką tu, padla, vienas mirksi taukuose, o mes ... žįsime!? - ir patylomis įteikia žodinį "ultimatumą".

Po to brigadininkui belieka dvi išeitys: apdėti brigadą "mokesčiais" ir mokėti duoklę arba - peilis į pašonę.

Lietuviai iš seno prisirišę prie savo krašto, visa buitimi suaugę su jo žeme ir žmonėmis. Kaip didelis ir gražus medis išauga tarp kitų medžių giliai į žemę įleidęs šaknis, taip ir pilnavertis žmogus iškyla tiktai savoje visuomenėje, tarp draugų ir tautiečių. Ir čia, toli nuo tėvynės, tautiniai saitai traukė lietuvius vieną prie kito jaukesnei ir malonesnei valandėlei praleisti. Vakarais pas mus ateidavo žmonių iš kitų barakų. Ateidavo lietuvių, nuteistų už kriminalinius nusikaltimus. Jie gyveno kartu su rusais ir kitų tautybių kriminalistais. Nelaimingi žmonės. Lageryje jie kentėjo

dvigubą bausmę. Ateidavo pasiguosti ir, kaip sakydavo, nors valandėlę tarp žmonių pabūti.

Viename politinių barake buvo Vilijampolės bažnyčios vargonininkas, baigęs Kauno konservatoriją. Į lagerį jis pateko kartu **su** kunigu Masaičiu, kuris buvo kitame lageryje.

- Padainuokime, vyrai, po šimts pypkių! - sušukdavo atėjęs vargonininkas ir lengvu, skambiu, malonaus tembro tenoru užplėšdavo:

- Bėk. bėk, žirgelį, bėk greičiau!

Ir visa sekcija griausmingai užtardavo:

- Kieme mergelę pamačiau.
Oi lylia, lylia, oi, tylia,
kieme mergelę pamačiau.

Tą pabaigę, traukdavome kitą. Dainos ir bendros vergystės jungas dar labiau rišo vienybėn. Dainų nuteikti, prisimindavome netolimą praeitį ir svajonių sparnais lėkdavome į tėvynę. O kai uždainuodavome "Lietuva brangi", ne vienam ir ašara nuriedėdavo. Tuomet tylus ir bebalsis ' Ivan Ivanovičius" nebeišturėdavo ir įsijungdavo į chorą. Jo balsas išsiskirdavo iš visų. Tarpais jis būdavo panašus į jaučio maurojimą, tarpais į kažkokį duslų staugimą. Kaip orkestrui būbinas, taip chorui jo balsas suteikdavo sodrumo ir tragizmo.

"Daina - širdžių raktas", - sako Tumas-Vaižgantas. Mūsų dainos užkrėsdavo kitų barakų lietuvius. Ten vadovaudavo linksmasis tvarkinys Vytautas Likša.

Pro atviras duris dainos sklido į lagerio zoną. Išgirdę ateidavo pasiklausyti prižiūrėtojai, kartais įkišdavo galvą Fėdotiukas.

Sakoma, jog kopūstais burną išsiplikęs, ir pro daržą eidamas pučia. Kaip kartą išgąsdintas arklys priėjęs tą vielą metasi į šalį, taip ir kaliniai, pamatę čekistą, sumyšta, sutrinka. Fedotiukui pasirodžius, staiga nutrūkdavo daina, ir kurti, nejauki tyla apgaubdavo sekciją. Pasidairydavo čekistas, liūdnai nusišypsodavo ir nieko nepasakęs išeidavo. Turbūt jis matydavo ir suprasdavo, kodėl ir už ką lietuviai čia pateko. Tas kontrastas, skyręs lietuvius nuo rusų, jam ir visiems viršininkams bei prižiūrėtojams be žodžių kalbėjo, ar galėjo lietuviai pamilti rusų okupantą. Jie matė, kad lietuviai ir kentėdami moka susidaryti prasmingesnį, sąmoningesnį gyvenimą. Tuo tarpu rusai gyveno šia diena. Ateityje jie nieko gero nebesitikėjo.

Kartais ateidavo rusų inteligentų. Jų čia buvo keliolika. Paminėtinas vienas pulkininkas. Labai gaila, kad per daugelį metų jo pavardė iš galvos išgaravo. Atsimenu, atėjo jis pirmą kartą, atsisėdo ir tarė:

- Kaip čia pas jus jauku ir gera.

Sakėsi buvęs Lietuvoje. Kuomet apsiprato ir geriau susipažino, pasakojo:

- Po 1940 metų Sovietų sąjungos ultimatumo Pabaltijo valstybėms aš su savo daliniu per Lietuvą žygiavau į Latviją. Ką tuomet pamačiau Lietuvoje, o ypač Latvijoje, man ir, manau, visiems kitiems rusams padarė nepaprastą įspūdį. Visa tai, ką pamačiau ir Rygoje gyvendamas patyriau, mano galvoje padarė perversmą.

Glostydamas ilgą juodą barzdą, pulkininkas papasakojo įspūdžius, patirtus peržengus Lietuvos sieną.

- Mums buvo įkalta, kad Sovietų sąjungoje geriausias ir laimingiausias gyvenimas. Mes kantriai kentėjome nepriteklius, guosdamiesi, kad kapitalistiniuose kraštuose žmonės dar labiau skursta. Pykome, kam Sovietų valdžia siuntinėdavo pašalpas badaujantiems kapitalistams. Peržengus sieną, atsivėrė visiškai priešingas vaizdas tam, kokį buvau susikūręs galvoje. Išvydę prekėmis užverstas krautuves, manėme - kapitalistinė propaganda. Bet kuo toliau žygiavome, tuo gausingesni gyventojų ištekliai mus pasitikdavo. Rygoje galutinai įsitikinau, jog visa, ką mums pasakodavo ir rašydavo apie Pabaltįjį, buvo grynas melas.

- Utėlės ir musės platina maro, šiltinės ir kitokias ligų bacilas. Jomis apsikrėtę, gali išmirti tūkstančiai žmonių. Bolševikai melo ir apgaulės bacilomis užnešė Rusijai negirdėtas nelaimes - badą ir masių nuskurdimą. Legendinis Romos karalius Numo Pompilijus kvailas minias valdęs pasakėčiomis, o bolševikai Rusiją valdo melu, pažadais ir teroru. Pažadų nesąmonėmis jie išjudino rusų liaudį revoliucinėms skerdynėms ir paskui atsisėdo jai ant sprando. Melas, šmeižtai ir nesąmonės, žinoma, nebūtų turėjusios tokio pasisekimo, jei žmonių tamsumas nebūtų nutiesęs kelią.

- Baigiau vidurinę, vėliau karo mokyklą ir akademiją. Tarnaudamas niekaip neįstengiau iš karto įsitaisyti visą naują kostiumą. Šiaip taip pasisiūdini arba nusiperki švarką - kelnėms pinigų neužtenka. Vėliau perkiesi kelnes, švarko negali įsigyti. Taip ir vaikštai žmogus nei nuplyšęs, nei apsitaisęs. Taip buvo mums, o kaip skurdo darbininkai ir kolchozninkai, tiesiog košmaras.

- Sakykite, kas anksčiau nežinojo rusų nuoširdumo, atvirumo, paslaugumo ir vaišingumo? Kas šiandieną iš viso to beliko? Rusija išsigimė. Šiandieną žodis "rusas" - tai vagies, plėšiko, melagio sinonimas.

Rygoje pulkininkas vedęs gydytoją. Buvęs nepaprastai laimingas. Užėjęs karas sugriovė jo šeimos laimę. Teko trauktis į Rusijos gilumą.

- Nepasakosiu fronto pergyvenimų ir vargų, - tęsė pulkininkas, - tai kariški, neišvengiami vargai. Kuomet amerikiečiai ėmė teikti karinę paramą, fronto gyvenimas pasikeitė. Savo dispozicijoje turėjau lengvą automobilį ir šoferį. Anglams ir amerikiečiamas sumalus vokiečių miestus, sugriovus komunikacijas, kelius, fronte mums atėjo kita gadynė, ir mes vėl žygiavome per Lietuvą į Vokietiją. Lietuvoje radome daug

išgriauta, išdeginta, bet materialiai kraštas tebeklestėjo. Vokietijoje - visur tuščia, dauguma gyventojų išbėgę. Man rūpėjo patirti, kaip gi ten žmonių gyventa. Rytprūsiuose ir apie Berlyną tyčia važinėjau į kaimus ir vienkiemius pasižiūrėti. Laukuose ganėsi paliktos gyvulių bandos, puikūs arkliai. Tuščių vienkiemių rūsiuose pilna gėrybių: mėsos produktų, privirtų uogienių, daržovių. Kambarių garderobuose palikti geriausi rūbai ir autuvai. Na, manau, čia buržujai gyveno, važiuosiu į lūšnas. Lūšnų neradau. Mažiukuose, bet švariuose namiukuose - taip pat visko pilna. Tuomet pamačiau, koks didelis skirtumas tarp Rusijos ir kitų kraštų žmonių gyvenimo. Man galutinai paaiškėjo, kodėl Vakarų Europos tautos atmetė Markso teoriją ir komunizmo doktriną.. Kuomet po Pirmojo pasaulinio karo Vakarų tautos kūrėsi laimingą gyvenimą, mes, rusai, murkdėmės melo ir propagandos dumblyne ir skurdome. Aš supratau, kad bolševizmas yra bjauri, pasibaisėtina liga. Įsitikinau, jog teroro ir uzurpacijos priemonėmis nei dvasinės, nei materialinės gerovės nepasiekiama.

Taip ašarodamas kalbėjo pulkininkas ir tęsė toliau:

- Gercenas taip pat tikėjo, kad galima ir reikia seną tvarką su šaknimis išrauti ir ant jos griuvėsių sukurti naują pasaulį. Bet tai buvo tiktai svajonė. Vėliau pats atsisakė tų sapaliojimų, kaipo neįgyvendinamos iliuzijos. Jis suprato, kad jėga ir smurtu įvykdyti perversmai nieko gero neduos. Žmogus esąs labai šakotas ir kreivamedis, iš kurio nieko tobulo sukurti negalima. Pirma reikia jį apšviesti, išauklėti. Kad Gercenas teisingai galvojo, dabar vaizdžiai rodo bolševikinė santvarka. Taip ir iš mano galvos bolševizmo sėkla išgaravo. Šito vidinio nusiteikimo nuslėpti nebemokėjau. Tai pastebėjo tie, kurie sekdavo kiekvieną aukštesnio karininko žingsnį. Netrukus po vokiečių kapituliacijos, nepaisant apdovanojimų ordinais, buvau areštuotas ir nuteistas. Ne aš vienas - daug fronto didvyrių atsidūrė lageriuose. Tai padaryta sąmoningai, kad nebūtų kam kėsintis prieš tuos, kurie šiltai įsitaisę Kremliuje sėdi.

Neilgai pulkininkas buvo Voi-Vože. Netrukus ji išvežė. Vėliau teko nugirsti, kad jis Uchtoje prausykloje pasikoręs.

Kuomet kaliniams po šiek tiek pradėjo mokėti už darbą, gyvenimas truputį pasitaisė. Už rublį buvo galima nusipirkti duonos, įsitaisyti naujus autus, už kyšį dieną kitą pailsėti.

Į lagerį atvežė gydytoją, kurį žmonės vadino "Moskvičiu". Turbūt iš Maskvos kilusį. Jis sanitarinėje dalyje tikrino sergančių sveikatą. Karščio turinčius, susižeidusius ir kitaip sergančius atleisdavo nuo darbo. Mūsų "Ivan Ivanovičius" netrukus su "Moskvičium" susipažino ir po kiek laiko mums pranešė, kad už du rublius galima vieną dieną pailsėti. Norinčių, suprantama, netrūko. Kad niekas neįtartų ir tarpusavyje nebūtų varžybų, sudarėme tvarkaraštį, kas katrą dieną "sirgs". "Ligoniai" iš vakaro

sumokėdavo pinigus, pasirinkdavo "ligų" ir eidavo į sanitarinę dalį pas "Moskvičių". Šis iš gauto sąrašo žinojo, koks pacientas ir ko jam reikia. "Skaudamą" vieta aptepdavo vaistais, aprišdavo, ligoniui duodavo patarimų ir atleisdavo. Ir taip per mėnesį po dvi tris dienas turėdavome ramaus poilsio, nes sergančio į jokius darbus nevarydavo.

"Moskvičius" įsismagino. Atleistųjų skaičius augo dienomis. Banevui kilo įtarimas. Sanitarinės dalies vedėją perspėjo, kad ligonių priėmimo metu dalyvausiąs jis pats arba kuris kitas viršininkas. Buvo sutarta dejuoti ausies skausmais.

Sanitarinėje dalyje radau sėdintį Banevą. Paklausė pavardės ir kuo sergu. Dejavau, kad baisiai gelia ausį. "Moskvičius" praplėtė ausies angą ir sako Banevui:

- Pilieti viršininke, jeigu Jūs protestuosit prieš šito ligonio atleidimą, tuomet prisiimkite ir atsakomybę dėl ligos pasekmių. Prašom pažiūrėti, koks stiprus ausies uždegimas. Jeigu nuo peršalimo liga persimes į galvos smegenis, komplikacijos gali būti katastrofiškos.

Viršininkas pažiūrėjo man į ausį, kaip Anderseno pasakų dabita karalius į apgavikų jam "pasiūtus" "rūbus", ir patvirtino:

- Да, да - правильно.

"Moskvičius" į ausį pripylė vaistų, apklojo vata ir aprišo.

- Tris dienas gulėti ir neišeiti iš barako. Paskui ateiti pasitikrinti.

Kuomet aprišta galva grįžau į baraką, visi išleipo juokais.

- Tik tylėkite, rupūžės, ir neplepėkite. Džiaukitės, kad galite pailsėti, - perspėjo "Ivan Ivanovičius".

Gera būdavo atleistam. Brigadai išėjus į darbą, guli sau ir mėgaujiesi netrikdomu poilsiu. Dujomis kūrenamos plytos geležis raudonai balta nuo karščio, barake šilta, gera. Miegi ir dar nori. Tik dvi, tris dienas išmiegojęs jautiesi šiek tiek pailsėjęs.

Viršininkui įsikišus į sveikatos tikrinimo reikalus, "Moskvičius" pasidarė atsargesnis. Mes vis dėlto nors po dvi dienas per mėnesį ilsėdavomės.

Vieną dieną "Moskvičius" sudegė. Sako, už kyšį atleistas beldikas įskundęs "kūmui". Mūsų geradarį patupdė į "būrą" ir paskui po kelių dienų išvežė.

Kita papildomų poilsiautojų grupė buvo "mastyrščikai", arba tie, kurie tyčia neduodavo žaizdoms užgyti, žalodavosi arba dirbtinomis priemonėmis sukeldavo ligą, kad tik nereikėtų dirbti. Grįžęs iš ambulatorijos, "mastyrščikas" aprištą žaizdą nudraskydavo, vaistus nuplaudavo, o ant žaizdos dėdavo nešvarumus, barstydavo pelenais arba tepdavo iš darbovietės parsinešta metalo suvirintojų išmesta karbido koše. Brigadai sumigus, "mastyrščikas" iš skausmo raitydavosi ir kaip vėlė

skaistykloje dejuodavo ir vaitodavo, nes prie žaizdos pridėta košė kėlė pasiutusį skausmą.

Už tokius darbus viršininkai bausdavo - sodindavo į "būrą" arba išveždavo į drausmės lagerius.

Žalodavosi dažniausiai rusai. Ne naujiena būdavo išgirsti, jeigu kas nusikirsdavo pirštą. Kartą miške rusas pasidėjo ranką ant kelmo, kita iškėlė kirvį ir sako brigadininkui:

- Daugiau nebedirbsiu! Baigta!

Su žodžiu "baigta" kairės rankos keturi pirštai nušoko nuo kaladės. Plonos kaip siūlai kraujo srovelės ištryško iš žaizdų.

- Šitiek maža! - sušuko ir antru kirčiu nušniojo rankos leteną.

Metęs kirvį, griebėsi skuduro plūstančiam kraujui sulaikyti. Išbalo ir suglebo.

- Daugiau tikrai nebereikės dirbti, - nusikvatojo brigadininkas ir nusisukęs nuėjo.

Po mėnesio berankį išrašė iš ligoninės. Sublogęs, išgeltęs valgykloje šluostė stalus ir trainiojosi apie virtuvę.

Būdavo įdomūs vakarai, kuomet iš kitų barakų ateidavo kauniškiai V.Baltrušaitis, Šolomskas, Naginionis, panevėžietis Kazanas ir kiti. Kalboms ir diskusijoms nebūdavo galo. Kalbėdavome apie Kremliaus carų, Stalino kumščio jėgos kultą, viduramžių krikščionišką ir dabartinę bolševikišką inkviziciją ir terorą, apie bolševikų diktatūrą ir "demokratiją", apie vokišką rudą ir rusišką raudoną fašizmą, apie okupaciją ir laisvę, apie tai, kaip bolševikai stengiasi įpūsti iliuziją, kad jų okupacija reiškia išlaisvinimą, ir t.t. Pokalbius ir diskusijas puošdavo Šolomskio pilni sąmojaus ir sveiko humoro anekdotai ir taiklios sarkastiškos frazės. Mat žmonės iš seno labiau mėgsta juoktis iš kvailysčių, negu gėrėtis ir džiaugtis rimtais kūriniais ir gerais darbais.

Buvo lageriuose ir vadinamų poetų. Jų kūrinėliuose gal nedaug buvo poezijos, bet dėl lietuviško jausmo ir patriotiško turinio jie buvo mėgiami ir lapeliais platinami. Ypač populiarios buvo kalinių maldos:

Ar prieblanda ryto, ar vakaras miršta, ,
Ar verkia už lango juodoji naktis, -
Tavo širdis, Kristau, lai maldą išgirsta,
Kai į žydrą dangų keliame akis.
Išgirski, kaip meldžiamės už brangią Tėvynę.
Tegul mūsų ašaros kaltes apiplaus.
Atleiski, jei jos ir Tavęs išsigynė,
Kas yra pasmerkta mėlyno dangaus.
O tiems, kam paskyrei Tu sunkiąją dalią
Toli nuo tėvynės, gimtųjų namų.
Leisk grįžti į savo numylėtą šalį,
Kad būtų gyventi ir mirti ramu.
O tiems, kurie sėdi šiandieną už grotų.

Tu, Kristau, ramybę, paguodą suteik,
Tą skausmą nubrauki nuo veidų ašarotų. -
Ateik nuraminti, paguosti ateik.
Krūtinei vaitojant, jei virpančios lūpos
Tavęs neminės, Tavo vardą užmirš.
Gyvenimo rytą - jaunystėj suklupus.
Tu, Kristau, nebauski, užmirški, atleisk...

Ir:

Rauda rudenų vėjas, verkia už lango,
O krūtinėje ilgu ilgu, neramu.
Skruostais nuriedėjo ašara viena.
Ir širdis vaitojo laisvės alkdama.
Tylios ir bežadės slenka dienos čia,
Naktys gi srovena tulžimi karčia,
Nieks, oi, nieks nežino, kiek tu čia kenti.
Kalinio dalužė - oi, sunki, sunki...
Pabundi iš miego, praveri akis -
Aidi sargo žingsniai, skamba raktai vis...
Ir tyli paguoda atskrenda tada,
Kai alpstančią širdį ramina malda.
Oi, neverk, motule, motule sena,
Nes čionai už grotų ašarų gana.
Takeliu sugrįšiu, laistytu krauju,
Nes tave, Tėvyne, taip karštai myliu.
Neapleidžia Dievas smilgos palaužtos,
Nei benamio paukščio, blaškomo audros.
Neapleis ir mūsų tėviškės brangios,
Čia Margos žemė, o mes vaikai Jos.

Didelį pasisekimą turėjo į kalėjimus ir lagerius atsinešti miškinių sukurti humoristiniai "poteriai":

Tėve Stalinai, kursai tupi Kremliuje, teesie prakeiktas tavo vardas, teprasmenga tavo karalystė, teneviešpatauja tavo valia nei Mask\voje, nei Lietuvoje. Kasdieninės mūsų duonos paskutinio kąsnio neatimk ir nevesk mūsų į pražūtį, bet gelbėk mus nuo bolšševikų smarvės - amen.

Sveika, Rusija, nelaimių pilnoji. Leninas su Tavimi. Tu paniekinta Europoje ir paniekintas tavo vaisius Stalinas.

Šventoji Lietuva, mūsų motina, gelbėti mus nuo azijatų. Būsime tau dėkingi dabar ir mūsų mirties valandoje - amen.

Tikiu į tėvą Leniną, kvailą ir nieko negalintį, žiauraus komunizmo įkūrėją, ir į velnio sūnų Staliną, kursai prasidėjo ir gimė iš giminų išviečių smarvės, kentėjo, caro Nikalojaus buvo įmestas į kalėjimą, vos nepadvėsė ir dėl to liko nepalaidotas. Spalių septintą įžengė į Kremlių ir atsisėdo šalia Lenino. Iš ten atėjo nekaltų lietuvių teisti, tremti ir žudyti. Tikiu į atgimstančią Lietuvą, su kultūringais kraštais bendravimą, raudonųjų budelių išvarymą ir laimingą, laisvą ir nepriklausomą gyvenimą - amen.

Tie Lietuvos partizanų poteriai yra tarsi Zaporožės kazokų laiško turkų sultonui analogija. Tai neapykantos prasivežimas dėl bolševikų Lietuvai padarytų skriaudų.

Yra žmonių, kurie tvirtina, kad vargas išmoko giliau mąstyti ir melstis. Sunku tuo patikėti. Vienuolyno celėse vienatvėje žmogus gali susikaupti, sukoncentruoti jausmus ir valią maldai, apmąstymams. Lageryje tokių sąlygų nėra. Be to, lagerinis gyvenimas neturi kontakto su žmonių moraliniu gyvenimu, nėra kas skatintų tobulėti ir siekti kilnumo. Lagerio gyvenimas visiškai priešingas krikščioniškai ir bendrai žmogiškai moralei. Čia nėra dirvos maldai ir religiniams apmąstymams. Alkano ir užguito žmogaus dėmesys nukreiptas į maisto problemą - kaip apsiginti nuo bado. Kalinius yra apgaubusi tokia nuotaika, jog, rodos, kilnesnių jausmų ir tikslų čia niekas neturi. Visą laiką tenka gyventi žmonių erzelyne, todėl žmogus negali atsipalaiduoti nuo kolektyvinės psichinės įtampos ir noromis nenoromis pasiduoda bendrai nuotaikai. O aplinka nepavydėtina. Dėl to tikinčio kalinio religija neekleziastiška, paviršutiniška. Užkabintas besimeldžiantis rusas meta poterius ir pratrūksta "matais" ir kitais šlykščiais keiksmais.

Lietuviškų brigadų sekcijose religiškai nusiteikti sąlygos buvo geresnės. Čia kas norėdavo, galėdavo nepašiepiamas ramiai papoteriauti ir religinėmis temomis pasikalbėti. Pokalbiuose vieni tvirtino, kad religijos šaknys glūdi žmogaus prigimtyje, todėl bolševikų kova su tikėjimu yra beprasmiška. Kiti įrodinėjo, jog netikinčių žmonių iš viso nėra. Kas netiki, kad yra Dievas, tai tiki, kad jo nėra. Bolševikai netiki Dievą, bet tiki Marksą, Leniną. Tai taipogi tikėjimas. (

Gal tokie išvedžiuojimai ir teisingi, nes bolševizmas, anot Tumo-Vaižganto, esąs religinė sekta, iškilusi ne visuomenės, bet idealų, pirmiausia tikybinių, dirvoje. Komunistams, kaip ir kitų tikybų apaštalams, daugiau rūpi ne žmonių materialinė (socialinė) gerovė, bet jų komunistiškas religinis nusiteikimas. Į šitą misiją jie įkinkė šimtus tūkstančių specialiai paruoštų agitatorių, visų mokyklų mokytojus, radiją, televiziją, kiną, teatrą, spaudą ir visas meno rūšis. Kaip viduramžių fanatikai, įvedė ' index librorum prihibitorum".

Bolševikinės religijos propaganda neaplenkia ir lagerių. Jų "kapelionai""kūmai" budriai seka, kaip kaliniai elgiasi, ką šneka ir ką galvoja.

Didžiausi vagys ir recidyvistai, visoki "urkos", kuriems neegzistuoja jokios moralės normos, turi savo tikėjimą. Jei laisvėje yra žmonių, tikinčių burtais, prietarais, sapnais, tai kriminalistai turbūt visi tuo tiki. Mažiausiam įvykiui ar sapnui jie teikia didžiausią reikšmę. Daug metų išsėdėję, patyrę bado ir kitokių kančių, tiki nuo mirties išsigelbėję todėl, kad turėję kokį amuletą. Dauguma kriminalistų tatuiruotas krūtines

apsikarstę rožančiais, škaplieriais, pavogtais arba atimtais iš katalikų visokiais medalionais, nes, jų nuomone, tokie daiktai apsaugoja nuo nelaimių.

Didelį pasisekimą turi chiromantai ir sapnų aiškintojai. Tarp kriminalistų jie turi ypatingą autoritetą ir pagarbą. Už laimingos ateities išbūrimą ir gerą sapno aiškinimą nepagailima žiupsnio tabokos, duonos "paikės" arba rublio. Kiti tiki įvairiais skaičiais. Vieniems laimingas ar nelaimingas vienoks, kitiems kitoks skaičius. Vienas ukrainietis buvo įsitikinęs, kad jo gyvenimą nulėmė skaičiai 20 ir 25. Jis gimęs 1920 metais. Areštuotas 1940 metų (40 = 20 + 20) spalių 25 dieną. Išeisiąs iš lagerio 1950 metų spalių 25 dieną.

Senoji iš palapinės padaryta valgykla nebesutalpino augančio lagerio kalinių. Anksti pavasarį buvo baigtas statyti didžiausias medinis pastatas - virtuvė ir valgykla. Didžiulė salė buvo skirta valgyklai ir įvairioms pramogoms. Kaliniai dailininkai ją išpuošė Repino, Šiškino, Bakševo ir kitų rusų dailininkų peizažų kopijomis. Naujoji valgykla nuobodų gyvenimą palengvino ir paįvairino.

Tą pavasarį Banevą kažin kur iškėlė. Naujuoju viršininku paskirtas tresto darbuotojas, aktyvus komunistas Kiriuškinas. Vieni kalbėjo, kad jis rusas, kiti laikė žydu.

Gamybos reikalai Kiriuškinui daugiau rūpėjo negu Banevui. Pirmiausia jis griebėsi sutvarkyti lagerį. Simuliantus, baltnuosius ir kitokius nieko nedirbančius nenaudėlius išvežė. Banevo paskirtus apie darbą nieko neišmanančius brigadininkus pakeiti sumanesniais ir žmoniškesniais. Mūsų Ramanauską pakeitė statybos darbus geriau išmanančiu rusu Mertviščevu ir brigadai pavedė statyti pramoninius pastatus.

Padaręs "čistką", Kiriuškinas griebėsi priemonių darbo našumui pakelti. Išradingumui nebuvo galo. Toje srityje Komi respublikos lageriuose turbūt jis konkurentų neturėjo. Į tą reikalą įkinkė visą lagerio administraciją, visus prižiūrėtojus, darbų vykdytojus ir brigadininkus. Po darbo vakarais sukviesdavo juos į naują valgyklą, kur turėdavo pranešti, kas, kur ir kaip buvo dirbama, kas trukdė darbo našumui. Išklausęs pranešimus, patardavo ir nurodydavo, kaip reikia dirbti. Tarp brigadų įvedė soclenktynes. Tam reikalui "Kaveče" pagamino kiekvienai brigadai po ornamentais išmargintą vimpelą, panašų į duonai šaudyti ližę. Eidamos į darbą, brigados privalėjo nešti iškeltus vimpelnus, nes juose būdavo užrašyta, kiek procentų išdirbta. Vakare brigadų-kultorgai "ližes" nešdavo į "Kaveče", kad įrašytų naujus davinius. Be vimpelų, brigados nešdavo ant lazdų ištemptus kaspinus, kur būdavo įrašyta darbą skatinantieji šūkiai ir skambūs pasižadėjimai bei įsipareigojimai. Rytą,

kuomet brigados išsirikiuodavo "razvodui" ir keliais pasipildavo į darbus, būdavo panašu į revoliucijos šventės paradą Raudonojoje aikštėje.

Lageryje netrūko įvairių profesijų, visokio verslo ir specialybių žmonių. Kiriuškinas įtaisė pučiamųjų orkestrui instrumentus, ir bematant, per kokią savaitę, susidarė dūdų orkestras. Sumanaus kapelmeisterio vadovaujamas, orkestras kiekvieną rytą lydėdavo brigadas į darbą ir skambia maršų muzika vakare pasitikdavo grįžtančius. Lietuvis Juodinskas buvo vienas geresniųjų grojikų.

Miestų fabrikų darbininkai soclenktynėse varžosi dėl raudonosios vėliavos. Kalinys - ne pilietis. Jo rankos nevertos liesti ir nešti raudoną vėliavą. Soclenktynėse mes "varžėmės" dėl "ližės". Pereinamasis vimpelas buvo daug didesnis ir gražiau išmargintas.

Kiekvieno šeštadieno vakarą valgykloje būdavo pereinamosios "ližės" įteikimo iškilmingos ceremonijos, į kurias suvarydavo visus kalinius. "Kaveče" viršininkas skelbdavo brigadų išdirbimo procentus, o Kiriuškinas, orkestrui trenkiant, nugalėtojams įteikdavo pereinamąjį vimpelą, kurį privalėjo kiekvieną dieną tampyti į darbą ir atgal.

Pereinamąjį vimpelą laimėjusi brigada būdavo tuojau čia pat, kad visi matytų, sodinama už stalo. Visų kalinių akivaizdoje virėjas iškilmingai atnešdavo papildomą maisto davinį - ataušusios tirštos kruopų košės "tortą", raudonųjų burokėlių kremu išmargintą. Kol brigada valgydavo, orkestras grodavo maršus, o kiti kaliniai seiles varvindavo.

Pereinamąją ližę dažniausiai laimėdavo mūsų brigada. Tai sumanaus brigadininko Mertviščevo nuopelnas. Kaip jis padarydavo, kaip susukdavo, kad mes nelenktyniaudami laimėdavome lenktynes, man ir šiandieną nesuprantama. Turbūt padėdavo mūsų siuntiniai ir piniginės duoklės.

Prie virtuvės angų, pro kurias į valgyklą duodavo šiltus valgius, įtaisė vitriną-stendą, kur būdavo ištatyti kalinių maisto "katilų" normų pavyzdžiai. Pirmoje vietoje - "viršrekordinis" davinys, po jo - "rekordinis", paskui - "otličnas", šalia jo - "garantinis" ir pačiame gale - baudžiamasis davinys. Koks viliojantis viršrekordinis ir koks baisus baudžiamasis! Skirtumas kaip tarp dangaus ir pragaro. Viršrekordiniame stende pūpso ko ne visas kepaliukas duonos, bliūdelis riebios sriubos, pusė bliūdelio košės, pusė sprindžio dešros ir stiklinė arbatos. Baudžiamojo davinio - trys šimtai gramų duonos ir bliūdelis liesos sriubos. Viršum stendo užrašas: "Kas nedirba, tas nevalgo".

Stendų maisto pavyzdžiai, suprantama, skyrėsi nuo faktiško davinio, nes visur Sovietų sąjungoje ir parodose, ir krautuvių vitrinose rodomos tokios prekės, kokių pirkti niekur negausi.

Darbo našumui skatinti, be "ližių" ir papildomo maisto, buvo dar vartojamos visos vaizdinės ir žodinės priemonės: šūkiai, plakatai, rodiklių

lentos, garbės lentos, fotografijų bei portretų vitrinos, radijas, paskaitos, pagyrimai, papeikimai ir įvairių rūšių fizinės ir kt. bausmės: iškoliojimai, iškoneveikimai, apspardymai, "būras" ir t.t.

Buvo pakabinę klausimų-pageidavimų bei pasiūlymų dėžutę, bet po kelių dienų nuėmė, nes kaliniai prikišo tokių klausimų ir pageidavimų, jog "kūmas" kokias dvi savaites šaukinėjo patikimuosius, kad padėtų išaiškinti, kas tokių nekultūringų klausimų prikišo. Per gamybinį "pasitarimą" Kiriuškinas išbarė, išdirbo, kad mes nekultūringi - negerbiame vyriausybės, partijos ir pareigūnų. Dėl tokių netašytų klausimų gresianti papildoma bausmė ir t.t.

Soclenktynės būdavo skelbiamos ne tik tarp brigadų, bet ir tarp lagerių. Dažnai koks lageris "iškviesdavo" lenktyniauti kitą lagerį arba visą lageryną. Tokioms lenktynėms skatinti pavasarį ir rudenį būdavo daromi " rekordininkų sąskrydžiai". "Sąskrydžio" dalyvius parinkdavo "kūmas". Dažniausia patekdavo ne tie, kurie sąžiningai dirbo, bet tie, kurie turėjo "kūmo" pasitikėjimą, atseit "saviškiai". Ginkluotų varovų lydimi, "sąskrydininkai" būdavo sunkvežimiais vežami į kitą lagerį, kur suveždavo viso lageryno "spartuolius". Ten viršininkai juos girdavo, žadėdami visokių lengvatų ir malonių, įrašant nuopelnus į asmens bylą (с внесением в личное дело). Kartais "sąskrydžiai" būdavo ir Voi-Vožo lageryje.

Reikia pasakyti, jog "sąskrydžiai" kalinių būdavo labai mėgiami. Vis naujas įvairumas. Dalyviai parveždavo įdomių žinių ir naujienų. Sužinodavome, kokiame lageryje kokių pažįstamų esama, kas kur mirė, kokių naujų žmonių iš Lietuvos atvežta. Per sąskrydžio dalyvius sužinojau, kad iš Šilutės į Uchtą atvežtas džiovininkas Kazlauskas, mėnesį išgulėjęs ligoninėje, mirė. Buvusio prokuroro Bylos nujautimas išsipildė: iš Uchtos jis pateko į kitą miško kirtimo punktą, kur persišaldęs mirė plaučių uždegimu. Kitame lageryje miško kirtimo darbuose sargybinis tyčia nušovė lietuvį Gedvilą.

Tais metais Kinijoje prasidėjo vadinamoji raudonoji revoliucija. Rusų sukurstyta, remiama ir vadovaujama, ji nuo Mandžiūrijos slinko į pietus. Bolševikiški laikraščiai tirpo džiaugsmu, nes, anot jų, "pajudėjo užslėpta liaudies jėga, kurią Lenino-Stalino idėjos pažadino revoliucijos žygiams". Apie Kinijos įvykius lagerio valgykloje Kiriuškinas skaitė kaliniams paskaitą. Jis kalbėjo:

- Tiktai keletas metų praėjo nuo to laiko, kuomet fašistinė Vokietija ir Japonija užpuolė taikingą, karui nepasiruošusią Sovietų sąjungą. Per tą palyginti trumpą laikotarpį Sovietų sąjunga, genialaus vado draugo Stalino vadovaujama, sutriuškino iki dantų ginkluotą Vokietiją ir Japoniją, išlaisvino iš fašistinės priespaudos ir teroro Rumuniją, Albaniją, Jugoslaviją, Bulgariją, Lenkiją, Čekoslovakiją, Austriją ir Korėją. Išlaisvintos tautos atsikratė kapitalistinio režimo ir kartu su Sovietų

sąjunga žygiuoja po Markso-Engelso-Lenino-Stalino vėliava į komunizmo pergalę. Europos politinis žemėlapis pasikeitė komunizmo pergalės naudai. Komunistinio demokratizmo ir laisvės saulei dar skaidriau nušvitus, prieš kapitalizmo priespaudą subruzdo ir kitos tautos. Aš noriu jus supažindinti su įvykiais, kurie vyksta Kinijoje, - kalbėjo Kiriuškinas ir išvyniojo didžiulį Kinijos žemėlapį, kuriame iš šiaurės į pietus buvo išbraižytos kreivos ir tiesios raudonos strėlės.

Rodydamas žemėlapį, Kiriuškinas aiškino, kaip Kinijos liaudis ir jos išsivadavimo armija negailestingai triuškino imperialistų palaikomą ir remiamą Čan-Kai-Ši armiją:

- Sovietų sąjunga nesikiša į Kinijos vidaus reikalus, bet atidžiai seka įvykius. Neužilgo raudonoji vėliava suplevėsuos virš Kinijos. Leninas yra pasakęs: "Kokia bus Kinija, toks bus pasaulis", - tęsė Kiriuškinas ir paskaitą baigė maždaug taip:

- Čia tarp jūsų yra nemaža Sovietų sąjungos priešų, kurie norėtų komunizmui pražūties. Jie tikisi ir laukia, kad Amerika ir Anglija ateis jų išlaisvinti. Tuščios viltys! Nėra pasaulyje galybės istorijos ratui atgal pasukti! Jūs verčiau meskite tuščias svajones ir blaiviomis akimis pažvelkite į realią padėtį. Nemėginkite bėgti ir sulaikykite nuo tos kvailystės besirengiančius. Kur jūs išbėgsite ir ką rasite pabėgę? Amerikos nepasieksite, o už pabėgimą galite susilaukti mirties arba, geriausiu atveju, - papildomos bausmės. Verčiau sąžiningu darbu stenkitės išpirkti kaltes.

- Tai priplepėjo Kiriuškinas! - juokėsi barake Tadas Miliušas. - Gyrė, kėlė Sovietų sąjungos galybę kaip šūdą ant šakių, o be Amerikos pagelbos kažin kaip būtų išėję.

- Kas daug plepa, tas arba daug žino, arba daug meluoja, - atsiliepė Jonas Dagys. - Kiriuškinas daug išmano, bet ne mažiau ir primelavo. Girdi, Sovietų sąjunga nesikiša į Kinijos vidaus reikalus. Pažiūrėjus į tą žemėlapį, ir vaikui būtų aišku, kas ten peklą užkūrė. Arba kaipgi galėjo karui nepasiruošusi Sovietų sąjunga sudoroti iki dantų ginkluotą Vokietiją ir Japoniją?

- Na, man rodos, Amerika už savo pasyvumą susilauks pirties, - įsiterpė Norkus. - Jeigu Kinijoje bolševikai paims viršų, Amerikai teks daug kraujo nuleisti.

Kiriuškinas rūpinosi ne tik kalinių darbo našumu, jų politiniu susipratimu ir kitokiomis komunistinės moralės dvasinėmis vertybėmis, bet ir lagerio "ekonomine" gerove. Nupirko keletą puskiaulių, netoli lagerio virtuvės prie sandėlio užtvėrė gardą, pastatė lovius ir įsakė virtuvės žmonėms kiaules penėti kaliniams skirtomis daržovėmis ir produktais.

Soclenktynės, sąskrydžiai ir tokia "ekonomika" buvo labai naudinga

Kiriuškino prestižui pakelti, nes buvo ką parodyti, buvo kuo pasigirti, pasididžiuoti. Kiaulių įsigijimas buvo aiškinamas kalinių sočiu gyvenimu. Kiaulės buvo šeriamos, atseit, maisto atliekomis, kurių kaliniai neįveikdavę sudoroti.

Rytą ir vakare alkani žmonės su skardinėmis rankose, pasislėpę už barakų kampų, tykodavo, kada atneš kiaulėms ėdalo. Kai virėjas bulvių košę, sumaišytą su miltais, sukrėsdavo į lovius ir pasišalindavo, tuomet, kaip Internacionale vadinama, išalkusių vergų minia per tvorą puldavo į gardą. Įvykdavo grumtynės su kiaulėmis dėl ėdalo. Minia, žinoma, kiaules nugalėdavo. Prisikabinę skardines ėdalo, žmonės paknopstomis smukdavo į barakus, o suerzintos alkanos kiaulės žviegdavo kaip skerdžiamos.

Kuomet pastebėta, kad nesąžiningi kaliniai apvalgo kiaules, prie gardelio stovėdavo prižiūrėtojas ir saugodavo, kad sukiaulėję žmonės neskriaustų kiaulių.

Vasarai įpusėjus, Eimanto ir Taldykino lietuviškos statybininkų brigados miestelyje baigė teatro, arba, kaip rusai vadino, kultūros namų, statybą. Beliko tinkavimo ir apdailos darbai. Statybos vadovai norėjo, kad klasikinį stilių imituojantis pastatas atrodytų gražiai ir įspūdingai. Iš Voi-Vožo ir apylinkės lagerių surinko prityrusius tinkuotojus, dažytojus ir keramikus ir iš jų sudarė teatro apdailos brigadą. Geriausi amatininkai, žinoma, Pabaltijo kraštų ir buvusios Lenkijos ukrainiečių žmonės. Prityrę ir įgudę tinkuotojai dailino teatro vidų, o kiti tinkavo ir puošė išorines sienas. Du dailininkai - lietuvis tauragiškis Martynaitis ir ukrainietis - lipdė ornamentus lubų, sienų ir ložių karnizams papuošti. Ornamentų detalėms multiplikuoti iš sandėlio buvo gauta reikiamos medžiagos.

Lietuvių barake dailininkai pasigyrė turį darbovietėje šarlakinio spirito. Kažkokiu būdu vieną vakarą butelys spirito atsirado barake. Atsirado ir "specialistas", žinąs ir išmanąs, kaip jį išvalyti, kad būtų galima gerti. Palovėje pasislėpęs, "specialistas" per anglį, vatą ir popierių spiritą košė, filtravo. Kitą vakarą buvo iškeltos išgertuvės. Tauragiškiai susinešė kas kokios turėjo užkandos ir susispietę pradėjo "vargelį skandinti". Pagyvėjo šnekos, pakilo nuotaika. Netrukus linksmybės virto siaubingu triukšmu. Ėjome žiūrėti, kas ten dedasi. Pamatėme baisų tragišką vaizdą: jaunas berniokštis anykštėnas sėdėjo lovoje, į sieną atsišliejęs ir baltas klaikias numirėlio akis išplėtęs. Tauragiškis šlubasis Pilypas, ant grindų parkritęs, mirties agonijoje raitėsi. Kiti, daugiau nugėrę, siaubo ir nuodų apsvaiginti, beviltiškai blaškėsi ir šaukėsi pagalbos. Tuojau buvo pranešta gydytojams. Nuodų ragavę nugabenti į logoninę. Mažiau išgėrusius pavyko išgelbėti, o penki žmonės mirė. Be anykštėno ir Pilypo, mirė tauragiškiai Bitneris ir Stundžia, o taipogi ir ukrainietis dailininkas. Žuvo vyrai kaip musės išrūgose.

Šis tragiškas įvykis skaudžiai prislėgė lietuvius ir pasunkino visų kalinių gyvenimą. Padažnėjo kratos barakuose, stropiai čiupinėdavo išeinančius dirbti ir grįžtančius. Prasidėjo tardymai ir klausinėjimai, kas ir kaip į lagerį parnešė spiritą. Buvo apkaltinti teatro statybos darbų vykdytojai, brigadininkai ir sandėlininkas. Kaltinamųjų padėtį pataisė ukrainietis dailininkas. Gal nujausdamas mirtį, jis prisiėmė visą kaltę. Prisipažino parnešęs spiritą, jį valęs, gėręs ir kitus vaišinęs. Mirusieji išvežti į kitą lagerį skrosti. Vėliau buvo teismas, ir kaltinamieji išteisinti.

Tarp miškų, pelkių ir raistų Voi-Vožas augo, plėtėsi, kaip tas Puškino pasakos karaliaus Šaitano sūnus bose. Kur neseniai buvo miškas, kelmynas, pridygo medinių ir mūrinių namų, išryškėjo gatvės, aikštės, išaugo stadionas. Prie kelio, vedančio į Troisk-Pečiorską, plėtėsi dirbtuvių ir pramonės rajonas. Kitoje mietelio pusėje pastatyta naftos siurblinė, į kurią iš gręžinių plaukė nafta. Iš čia ji didelėmis pompomis požemine vamzdžių linija pompuojama į Uchtos naftos perdirbimo fabriką.

Nepriklausomybės laikais Lietuvoje namus statydavo vasarą ir tiktai iš gerai išdžiūvusių, sausų rąstų. Grindis, lubas dėdavo, langus ir duris dirbdavo tik iš sausų lentų. Čia, Voi-Vože, mums būdavo neįprasta ir keista, kai reikėdavo namus statyti žiemą iš šviežiai nukirstų žalių medžių. Tiktai "kultūros namai" ir tresto viršininko gyvenamasis namas buvo statomi ant cementinių pamatų ir iš apipjautų sausų rąstų. Kitų namų statyba buvo panaši į Lietuvos daržinių ir klojimų statybą. Į duobes įkasdavo poruotus stulpus, ir tarp jų kraudavome apvalių rąstų samanotas sienas. Kaip tokie namai laikėsi, kaip juose žmonės gyveno, nebeteko matyti. Turbūt po dešimties metų nebeliko ten nei miškų, nei mūsų statytų namų.

Kartais iš Maskvos atklysdavo "Pravdos" arba kito kokio laikraščio korespondentas ir parašydavo straipsnelį, kaip bolševikinio patriotizmo" apsėsti komjaunuoliai stato Voi-Vožą, kaip jų darbo rankomis plečiama Uchta, nors tų komjaunuolių čia niekas nematė ir negirdėjo. Taip Sibire "komjaunuolių" rankų darbu išaugo Igarka, Norilskas, Komsomolskas, Solichardas ir kiti miesteliai.

Kultūros namai buvo Voi-Vožo pažiba. Jie pastatyti miestelio centre, fasadu į pagrindinį kelią. Šviežiai nutinkuoti ir nubaltinti, jie buvo panašūs į Vilniaus rotušę. Pabaigus statyti, miestelio ir lagerio gyvenimas pagyvėjo. Įtaisė kiną. Kartą arba du per mėnesį lagerio valgykloje ir kaliniams bodavo seansai. Be to, keletą kartų per metus iš Uchtos, atvykdavo gastroliuoti teatro artistai arba saviveiklininkai - taipogi kaliniai. Atvykę į Voi-Vožą, jie keletą spektaklių suruošdavo miestelio gyventojams ir vieną, lagerio valgykloje - kaliniams.

Tą dieną miestelyje būdavo didelė šventė. Vakare kultūros namai žibėdavo elektros lempomis ir prožektoriais nušviesti. Kaip mums nupasakodavo artistai, teatro ložėse susėsdavusi tresto vadovybė ir miestelio valdžios viršūnės, o parteris sausakimšai prisigrūsdavęs eilinių žmonių ir žmonelių. Iš lagerio zonos konvojus atvarydavo Uchtos artistus, choristus ir mūsų lagerio dūdų orkestrą. Scenos užkulisiuose, prie durų stovėdavo ginkluoti kareiviai - saugodavo, kad nepabėgtų meno veikėjai.

Publika griausmingai plodavo ir šaukdavo, kai vyrų oktetas, orkestrui pritariant, programą pradėdavo daina "Я другой такой строны не знаю, где так вольно дышит человек". Po to būdavo vaidinimas, paskui koncertinė dalis. Solistas Radžius su didžiausiu pasisekimu traukdavo "Еду к Любочке своей" ir kitas dainas bei arijas, pritariant styginiam orkestrėliui. Orkestrėlyje grodavo lietuvis Kriaučiūnas. Po spektaklio ir koncerto būdavo šokiai, kurie baigdavosi tradicinėmis rusiškomis muštynėmis ir girtų bliovimais.

Mes, lietuviai, laukdavome ne tiek spektaklio, kiek Radžiaus ir Kriaučiūno. Važinėdami po lagerius, jie susitikdavo su lietuviais ir pas mus atvykę papasakodavo naujienų, atveždavo pažįstamų linkėjimų.

Pabėgti iš šiaurės lagerių buvo lengviau negu Šilutėje. Nuo tos pagundos atgrasindavo klausimas, ką daryti ir kur dėtis pabėgus? Kraštas retai apgyventas. Pramoninės gyvenvietės apstatytos lageriais, kur būdavo knibždėlynas čekistų kariuomenės. Vietiniai gyvena tik paupiais. Už pabėgėlių sugavimą arba pranešimą čekistams paskelbtos stambios piniginės premijos. Vietiniai gyventojai, kaip pasakojo bėgliai, būdavo laimingi, jei pavykdavo sulaikyti bėglį arba pranešti čekistams, kuria kryptimi nukeliavo. Taigi pagalbos ir paramos nebuvo ko tikėtis, o su menku duonos kąsneliu toli nenukeliausi. Be to, vasarą gali pakliūti į neišbrendamas pelkes ir jose galą gauti. Jeigu geriausiu atveju išvengtum tų nelaimių, tai miškuose uodai ir mašalai užkapotų. Žiemą apie pabėgimą nebuvo ko ir galvoti. Keliu einantį tuojau pagautų, o miškais per pusnynus nepaeisi - greit išsektų jėgos ir badas su šalčiais bematant pribaigtų.

Vis dėlto buvo žmonių, kurie, nepaisydami sunkumų, rizikuodami gyvybe, bėgo. Mažiausia vilties kibirkštėlė ne vieną paskatino sprukti iš to pragaro katilo - lagerio. Per ketverius metus Voi-Voze apie dešimt žmonių bėgo, bet gal tik dviem pasisekė pasprukti. Visų kitų mėginimai buvo nesėkmingi. Vienus po dviejų-trijų dienų sugavo, kitus kiek vėliau. Šunų apdraskytus, suvargusius, uodų ir mašalų nukapotus grąžino į lagerį parodyti, kad kiti nemėgintų bėgti. Sugautąjį uždarydavo "būre", o vėliau išveždavo į drausmės lagerį. Tarp bandžiusių bėgti buvo trys lietuviai. Jie taipogi buvo sugauti ir išvežti.

Tik tie du minėti laimingieji - ar nelaimingieji - į lagerį nebegrįžo. Gal juos kur sugavo, gal nušovė, o gal jiems pavyko pasprukti ir paskui suklastotais dokumentais dingti Rusijos platybėse, gal už kelių šimtų ar tūkstančių kilometrų prisiregistravo ir gyvena.

Pabėgti jie ruošėsi kruopščiai ir ilgai. Tai du sumanūs ir energingi rusai, gerai žinoję Komi kelius, miškus ir pelkynus. Bėgo jie berods 1948 metų vasarą. Jie dirbo bokštų montavimo brigadoje už 6-7 kilometrų nuo lagerio. Susimokėliai kas dieną ten paslėpdavo duonos arba džiūvėsių. Kaip Šilutės artojai, taip ir juodu užmezgė draugiškus santykius su sargais. Vargšai kareivėliai nesuprato ir nenujautė, kokios pinklės jiems buvo ruošiamos.

Vieną dieną nuėję į darbą jie užkalbino kareivius ir pasiūlė rūkyti. Kareiviai pasistatė šautuvus ir degė popirosus. Susimokėliai čiupo už ginklų, surišo kareiviams rankas, surikiavo brigadą ir visus nusivarė per miškus. Po kelių valandų keletą žmonių paleido. Pavakary vėl kelis paleido.

Temstant viršininkai susirūpino, kur dingo brigada. Į darbovietę pasiųsti kareiviai nieko neberado. Rytą grįžo pirmieji paleisti žmonės. Kareiviai su šunimis išvyko pabėgėlių gaudyti. Šunys grįžusių žmonių pėdomis parsekė į lagerį. Visą dieną kaukė galinga sirena, kad brigados žmonės žinotų, kur grįžti. Paskutiniai peralkę ir pervargę grįžo po trijų dienų. Visą savaitę ieškojo pabėgėlių. Sako, ir lėktuvai skraidę virš miškų.

Tai ir nežinia, kur jie dingo ir ką padarė su suimtais kareiviais.

- Tai vyrai, tai galvos! - džiaugėsi kaliniai, kuomet visos pastangos sugauti nuėjo niekais.

Kadaise teko skaityti vieno rusų bolševiko, mokslų akademijos nario knygą, kurioje rašoma, jog Sovietų sąjungoje gimsta ne žmonės, bet organizmai, iš kurių "šlovingoji" komunistų partija ir sovietinė vyriausybė gamina kolchozninkus, traktorininkus, inžinierius, mokslininkus, visokius kitokius amatininkus bei specialistus bolševikiniam "rojui" kurti. Vadinasi, Sovietų sąjungoje ne tiktai žemės ir vandenų turtai, bet ir žmonės yra visiška "šlovingosios" partijos nuosavybė. Kaip su kiekvienu daiktu, taip ir su žmonėmis partija gali daryti ką tik nori. Taip ji ir daro. Žmonių suiminėjimai, trėmimai, nuteisimai yra čekistų išgalvotos priemonės sovietiniam piliečiui-robotui sukurti. Sumaišyti; sujaukti, atskirti nuo savųjų ir tėvynės, - tokie žmonės praranda vieningumą, nebepasitiki kitais, įtarinėja, intriguoja, skundžia. Tokius nesunku valdyti, todėl bolševikai ir vartoja iš seno žinomą vandalų ir hunų dėmesį - skaldyk ir valdyk.

Lageriuose, kaip ir laisvėje, vyksta nuolatinis žmonių maišymas, grupavimas, rūšiavimas ir iš vietos į vietą kilnojimas. Kilnoja iš barako į baraką, iš brigados į brigadą, iš lagerio į lagerį. Laisvi žmonės bijo

suiminejimų, areštų, trėmimų, o lageriuose bijoma etapų. Į Voi-Vožą beveik kiekvieną mėnesį atveždavo naujų žmonių iš kitų lagerių ir tiek pat išveždavo kitur.

1948 metų rudenį pasklido šnekos apie ruošiamą politinių kalinį etapą į Karagandą. Voi-Vože buvo neseniai iš ten atvežtų žmonių. Jie pasakojo, kad Karagandos lageriuose gyvenimo ir darbo sąlygos sunkesnės negu šiaurėje. Nors Komi krašte ilgos žiemos ir dideli šalčiai, bet geriau kaip Karagandoje. Ten - saulėtas kraštas. Apniukusių dienų labai maža. Dienos karščiai ir dykumų vėjai su genamomis smiltimis labai vargina. Šiaurėje per šalčius dirbant galima apšilti, o Karagandoje nuo alpinančių karščių nėra pagalbos. Daug žmonių ten žūsta nuo saulės smūgio ir širdies ligų.

Lapkričio pradžioje šnekos ir spėjimai išsipildė. Vieną dieną prieš "razvodą" nariadčikas iš sąrašo perskaitė, katrie mūsų brigados žmonės pasilieka ruoštis etapui. Į tą laimingų ar nelaimingų skaičių patekome: aš,"Ivan Ivanovičius" ir dar keli žmonės.

Sunku buvo skirtis su Voi-Vožo lietuviais. Nesmagūs, nusiminę vyrai palinkėjo mums kantrybės, pasiryžimo ir išėjo į darbą. Mus, etapininkus, nuvarė į sandėlį, kur nuavė veltinius, atėmė sveikus drabužius ir aprengė sudriskusiais skarmalais.

- Iki Karagandos užteks ir tokių, o ten gausite kitus, - paaiškino sandėlininkas.

Paskui visus 96 žmones išvarė už vartų ir perdavė kareiviams. Tie susodino į mašinas ir nuvežė į Uchtos skirstomąjį punktą.

Tris dienas iš Uchtos lageryno vežė čia žmones etapui į Karagandą. Užpildė visus barakus, paskui dar tris dienas tikrino sveikatą. Po to į lagerio zoną sugriuvo kareiviai. Lagerių viršininkai alfabeto tvarka perdavinėjo etapininkus konvojui, o šis iškratęs, iščiupinėjęs varė pro vartus ir sodino į vagonus. "Peresylkoje" kalinių skaičius mažėjo ir mažėjo, o manęs niekas nejudino. Kai paskutinieji išgarmėjo pro vartus, lageryje paliko tik 60 žmonių. Tarp jų buvome "Ivan Ivanovičius" ir aš. Gydytojų komisija pripažino mus etapui netinkamus. Kitą dieną iš Voi-Vožo atvažiavo kareiviai ir mus parvežė "namo".

Apie žmoną mažai ką žinojau. Vaikai parašydavo, kad ji tebėra Vilniaus Rasų lageryje. Ten ji, žinoma, buvo laimingesnė, nes vaikai ją nors retkarčiais galėdavo aplankyti. Ji dirbo siuvykloje kartu su bendrabyle mokytoja Jukniene. Tarp svetimųjų dviem buvo geriau.

Grįžęs gavau dukters liūdną dejonių laišką, kad mamytę iš Vilniaus lagerio kažkur išvežė. Tais metais kalinių grupavimas ir maišymas buvo palietęs ir Lietuvos lagerius. Praėjo keli naramūs ir sunkūs mėnesiai, kol sužinojau, kad žmona išvežta į Mordovijos lageryną, kur taipogi dirbanti siuvykloje.

Tuojau po karo iki 1949 metų už politinius "nusikaltimus" beveik visus leisdavo po dešimtį metų priverčiamiems darbams lageriuose. Nuo 1949 metų teismai politiniams ėmė krauti po dvidešimt penkerius metus. Taip, kaip kadaise carai rekrūtams kraudavo karinės prievolės po dvidešimt penkerius metus. Tais metais į Voi-Vožą atgabeno pirmą etapą dvidešimtpenkmetinių. Tarp jų buvo keliolika lietuvių. Jie atvežė žinių iš Lietuvos.

Lietuvoje čekistai tiesiog siautėja. Bet kuo stipresnė akcija, tuo didesnė reakcija, nes, kaip sakoma, yra šlykštu, kai žmogus žmogų engia, bet dar šlykščiau, kuomet engiamas nesipriešina. Lietuviai bolševikinei okupacijai spyrėsi kiek tik begalėdami. Miškuose partizanų veikla augo ir stiprėjo. Rusai pradėjo masiškai lietuvius tremti į Sibirą. Visų suimtųjų ir miškinių šeimos ir artimieji ten išgabenti. Tai 1939 metais Stalino su Hitleriu pasirašytos sutarties pasekmės. Tos sutarties pasirašymo dešimties metų sukaktuvės dabar laistomos lietuvių krauju ir ašaromis. Žudymais, ilgametėmis bausmėmis ir deportacijomis rusai pasiryžo palaužti lietuvių tautos pasipriešinimą, paruošti dirvą prievartinei žemės ūkio kolektyvizacijai ir prasituštinti šiltas vietas įmonėse ir įstaigose, kad iš ten galėtų diktuoti savo valią. Carų laikais jie įprato vartoti smurtą ir prievartą. "Быть по сему!" - jų nuomone, yra pati efektyviausia valdymo forma.

Rusų siautėjimo Lietuvoje kulminacija sutapo su Jungtinių tautų organizacijos žmogaus teisių deklaracijos paskelbimu. Konvencijos nuostatai, suteikiantys kiekvienam žmogui teisę apskųsti vyriausybę dėl jos neteisingų poelgių ir veiksmų, buvo absoliučia balsų dauguma priimti ir pasirašyti. Nors Sovietų sąjunga su kitomis bolševikiškomis šalimis nuo balsavimo susilaikė, bet ir joms konvencijos priimti nuostatai yra privalomi.

Tarptautiniuose santykiuose rusai įžūliai meluoja ir pučia miglas tvirtindami, jog žmogus niekur neturįs tokios laisvės kaip Sovietų sąjungoje. Jeigu kas išdrįsta prieš tironiją tarti tiesos žodį, bolševikai piestu šoka į akis, šaukdami, jog tai yra grubus kišimasis į jų vidaus reikalus.

Sustiprintą režimą pajutome ir lageriuose. Tais metais iš Maskvos į Uchtą atvykusi kažkokia komisija visą žiemą knisosi bylose ir rūšiavo kalinius. Nuteisti už kolektyvinę veiklą, už ginkluotą pasipriešinimą, už šnipinėjimą pripažinti ypač pavojingais ir pavadinti vienu vardu - režiminiai. Kad būtų lengviau susigaudyti, ypač pavojingų formuliarus (bylos dokumentų knygą) perbraukė dviem raudonais kryžminiais brūkšniais.

1949-50 metų žiema vėl buvo baisiai šalta, vėjuota. Šalčiai siekdavo 45 ir daugiau laipsnių. Iš pradžių, šalčiams pakilus iki 45 laipsnių, į darbą

nevarydavo - tokias dienas "aktuodavo", bet kuomet įsismaginę šalčiai be perstojimo svilino savaitę ir ilgiau, tokių dienų nebeaktavo.

Vargas pirmą žiemą patekusiems į Šiaurę. Pirmoji žiema - sveikatos ir ištvermės egzaminas. Pirmą žiemą išgyvenus, kitos jau nebe tokios baisios.

Naujo etapo žmonės per kelias savaites sunyko, išgelto. Tokių buvo ir keletas lietuvių. Jie man priminė pirmąją žiemą, praleistą Lek-Kemo miškuose. Panevėžietis nuo Vadaktėlių Vasiliauskas ir dar du lietuviai, kurių pavardžių nebeatmenu, nebeištvėrė. Šalčių ir bado pakirsti sunyko, o paskui dezinterija pribaigė.

Mirusius laidodavo už miestelio, miške. Dirbtuvėse iš papenčių sukaldavo lovius, į juos įdėdavo skalbiniais apvilktus lavonus. Prie kojų pririšdavo lentelę su kalinio asmens numeriu ir "karstą" užkaldavo atraižomis. Paskui veždavo į kapines ir ten į praraustą duobę įversdavo ir užkasdavo. "Умер Максим, ну и чорт с ним!"

Tą žiemą nelengva buvo ir mums, jau, galima sakyti, aklimatizavusiems. Stingo rankos brezentinėse pirštinėse, kai reikėjo tempti storus, slidžius ir sunkius rąstus pramoninių pastatų sienoms ręsti ir fermoms dirbti. Balo veidai ir nosys nuo žvarbaus vėjo. Cypė sniegas po kojomis ir spiegte spiegė po traktorių velkamomis rogėmis, kuriomis iš miško tempė rąstus statybai. Šalčių ir vėjo nugairinti vyrų veidai buvo mėlynai juodi.

Sausio ir vasario mėnesį statėme miestelio vandentiekio vandens rezervuarui 27 metrų aukštumo medinį bokštą. Šaltis svilino be pasigailėjimo. Dirbome pačioje viršūnėje. Sugrubusiomis rankomis bendradarbis neišlaikė slidaus rąstigalio, ir medis krito man ant kojos. Keliolika minučių raičiausi bokšto viršūnėje. "Saldumui" praėjus, draugų padedamas šiaip taip nusiritau žemėn. Koja ligi kelio sutino, negalėjau žemės prisiliesti, nes pėdos kaulas buvo skilęs. Draugai guodė, ramino, kad taip gerai išėjo.

- Niekis, - ramino, - garantuoju, mėnesį poilsio turėsi.

- Tegul ne mėnesį, - kalbėjo kitas, - vis tiek gerai. Visa bėda, kad skauda.

- Juokai, - įsiterpė trečias, - praeis skausmas, ir kaip ponas gulės šiltame barake bent keletą savaičių.

Koja degė kaip ugnyje. Vos pajudinus skausmai smelkė ligi pat širdies, ir aš nežinojau, ar džiaugtis, ar liūdėti. Darbų vykdytojas davė pakinkytą arklį, ir kareivis mane nuvežė į lagerį.

Dvi savaites negalėjau kojos priminti ir dar mėnesį vaikščiojau lazda pasiramstydamas.

Tresto "Voivožneft" naftos pramonė augo. Gręžinių tinklas plėtėsi, apimdamas visus miškus tarp Uchtos, Voi-Vožo ir Pečioros upės. Bokštų

statytojus sunkvežimiais vežiodavo net už dvidešimties kilometrų. Voi-Vožo lageris nebetalpino atvežamų kalinių. Apylinkės miškuose išdygo keli jo filialai.

Slinko dienos, koja pamažu gijo. Kovo pradžioje jau galėjau be lazdų šlubuodamas vaikščioti. Norėjau, kad iki pavasario nereikėtų eiti dirbti. Vėl pasklido šnekos apie ruošiamą "režiminių" etapą.

Šnekos pasitvirtino. Kovo viduryje du traktoriai didžiulėmis rogėmis per miškus, per pusnynus mus, šimtą "režiminių", nuvilko už 50 kilometrų į Šiaurės rytus nuo Voi-Vožo į naują nedidelį lagerį. Nauja vietovė vadinosi II-oji Kinijolė. Netoliese buvo kitas toks pat lageris, vadinamas I-oji Kinijolė.

Į naują lagerį kelio dar nebuvo. Jį, kaip ir Lek-Kemą, galima pasiekti tiktai žiemą traktorium arba arkliais.

Nedidelis dviejų barakų lageriukas buvo Voi-Vožo lagerio filialas. Nauji barakai kvepėjo pušų sakais. Šulinio nebuvo. Geriamą vandenį vežiojo bekonvojai iš kažkokio upelio. Prausėmės sniegu. Barakai apšildomi pypkės pavidalo malkomis kūrenamomis krosnimis, apšviečiami žibalinėmis spingsulėmis. Barakai pristatyti dviaukščių lovų - "vagonkų". Tarp jų tik siauri tarpeliai praeiti.

Po kelių dienų atvežė apie šimtą "bytovikų". Juos apgyvendino kitame barake. Kriminalistai sudrumstė ramybę. Jie įkyriai lindo, vis tai šio, tai to reikalavo, ieškojo progos muštis.

Buvo antroji kovo pusė, bet pavasario žymių nesimatė. Pūtė žvarbūs šiaurės vėjai, spigino stiproki šalčiai. Miškuose sniego priversta iki pusantro metro storumo. Beveik visą mėnesį apie lagerį kasėme sniegą, nes kitokių darbų nebuvo. Kasėme todėl, kad, čekistų supratimu, be darbo laikyti yra didžiausia nuodėmė, kuriai išrišimo neduotų ir pats "didysis mokytojas" Stalinas. Ką per mėnesį padarėme, išsprogęs pavasaris per vieną dieną nuvarė.

Lagerį tvarkė čekistų leitenantas ir keli prižiūrėtojai.

Saugojo ir į darbą vedžiojo kareiviai. Vidaus tvarkai prižiūrėti paskyrė stambų, tvirtą vyrą kriminalistą Krysovą. Barakų tvarkiniais buvo taip pat kriminalistai.

Balandžio gale prasidėjo pavasaris. Vandeniu pasruvo pelkės, virtusios dideliais ežerais, vandens klanai telkšojo zonoje ir apie lagerį. Nutrūko susisiekimas ne tik su Voi-Vožu, bet ir su kitais lageriais. Atskirti nuo pasaulio, laukėme, kada išėjęs pašalas sugers vandens gausybes, nes lageris ėmė stigti maisto. Jo atvežti buvo neįmanoma.

Šiame lageryje mūsų pirmasis uždavinys buvo pratiesti kelią iki vieškelio, vedančio iš Voi-Vožo į Troisk-Pečiorską. Kai sniegas nutirpo ir pelkės nuseko, tresto inžinierius, darbų vykdytojas ir dešimtininkai per pelkes ir miškus gairėmis nužymėjo būsimąjį kelią.

Apie pusantro šimto žmonių pradėjome darbus. Kirtome medžius, rovėme kelmus, nuo leduotos žemės plėšėme velėnas, klojome rąstus ir šonuose kasėme griovius, pylėme ant naujo kelio.

Keliui iškloti reikėjo daugybės rąstų, todėl medžius kirtome abiejose pusėse po trisdešimt metrų platumo ruožuose. Iškirstose vietose augo šakų ir viršūnių laužai, kuriuos netrukus sudeginome.

Nusidirbę, nusivarę vakare grįždavome į lagerį. Čia vėl reikalų reikaliukų netrūkdavo. Reikėdavo susilopyti drabužius, susitaisyti pirštines, iš atsiųstų kruopų košės išsivirti, laiškų parašyti. O čia padorios šviesos nebuvo. Ant sienos pakabinta maža žibalinė spingsulė rūko, ir jos silpna gelsvutė šviesa vos šiek tiek apšviesdavo nedidelį stalą. Barake tarp tirštai pristatytų lovų buvo tamsu kaip urve.

Kartą temstant grįžome iš darbo. Prie vartų patikrinti ir suskaičiuoti, tekini bėgome į baraką, čiupome katiliukus ir, iš boselio prisipylę vandens, skubėjome ant besikūrenančios geležinės krosnies pastatyti katiliukus. Paskui vėl paknopstomis prie virtuvės langelio maisto pasiimti. Kol valdišką davinį suvalgėme, išvirė kruopų košė, lašinių spirgučiais pagardinta. Valgėme, bet kažkodėl buvo neskani.

- Ei, jūs, žiūrėkite, iš šitos statinės vandens nesemkite, čia nešvarus vanduo - aš juo grindis ploviau, - šaukė iš kažkur išlindęs tvarkinys ir įkišęs ranką ištraukė didžiulį skudurą. - Švarus vanduo štai kitoje statinėje.

Tie, kurie buvome spėję suvalgyti, krankštėme ir spjaudėme, o kurie dar tebevalgė, sustingo akis išvertę ir nebeišmanė, ką daryti - ar baigti košę, ar išmesti. Suūžė, subruzdo barakas, šaukė, rėkė, tvarkiniui prakeikimus siuntė, o šis su kitais rusais susiriesdamas leipo juokais. Tvarkinys tyčia pamazgų statinę pastatė geriamo vandens vietoje, kad iškrėstų "šposą".

Gegužės pradžioje vandens klanai dingo, bet po samanomis tebebuvo ledas. Iš beržų tekėjo gausi sula, tik ne tokia saldi kaip Lietuvoje. Pakilusi saulė maloniai šildė, ir mes sušilome, atgijome lyg musės, saulės spindulių užgautos. Po ilgos šaltos žiemos pirmą kartą dirbome nusimetę viršutines drapanas.

Naujo tiesaus kelio juosta per dešimtį dienų nusitęsė daugiau kaip pusantro kilometro. Mūsų brigadininko padėjėjas, kuris niekada nieko nedirbo, sumanė prie šakų laužo saulės atokaitoje nusnūsti. Po kiek laiko - riksmas, dejonės, triukšmas. Pakirstas medis virto tiesiai ant tos šakų krūvos, kur miegojo padėjėjas. Kaltų nebuvo, nes niekas nematė ir nežinojo, kad ten žmogaus gulėta. Laiminga nelaimė, nes medis padėjėjui tik vieną šonkaulį sulaužė. Tą pačią dieną sužeistąjį išgabeno į ligoninę.

Kitą dieną tresto vadovybė ir mūsų viršininkas atvyko į darbovietę pasižiūrėti, kaip tiesiamas kelias. Nespėjo pasidairyti, kai iš lagerio atskubėjo prižiūrėtojas, dusdamas pranešė:

- Draugas viršininke, zonoje papjovė barako tvarkinį Volodią.

- Kas?! - sušuko viršininkas ir riebiai nusikeikęs nuskubėjo į lagerį.

Tresto viršininkų dėmesys nuo kelio darbų nukrypo, ir jie rankomis skerečiodami išvažiavo. Gal pabūgo Volodios likimo, nes kaliniai dirbo kirviais, pjūklais ir kitokiais metaliniais įrankiais apsišarvavę.

Vakare Volodios barake nebebuvo. Grindys, kur telkšojo didžiulis kraujo klanas, išplautos, kruvina patalynė išnešta.

Volodia buvo "urkų" kilmės kriminalistas, paskirtas barako tvarkiniu. Brigadoms išėjus į darbą, jis su kitu į save panašiu tipu lošė kortomis ir prasilošė, bet praloštų papirosų atiduoti nesutiko. Abu lošikai, kaip pasakojo įvykį matę, bjauriausiai išsikeikė ir, baisiausiai viens kitam grasindami, išsiskyrė. Volodia atsigulė ir antklode susisukęs užmigo. Tada kitas iš stalių dirbtuvės atsinešė kirvį ir vienu mostu miegančiam Volodiai nukirto galvą. Volodia timptelėjo kojomis, jo galva pasikočiojo ir nuo lovos pakibo ant gerklės stemplės.

Kitą rytą eidami į darbą, matėme žmogžudį, pasodintą į vežimą išvežti. Į mus žiūrėjo didvyrio žvilgsniu, ir jo veidas švietė nugalėtojo šypsena.

Levas Tolstojus savo raštuose sako, kad jo laikų rusų liaudis kultūroje buvo tiek pažengusi, kad iš jos susiformavo kažkokia tarpinė tarp žmogaus ir beždžionės būtybė. Bolševikinė lagerinė sistema tokio padaro evoliucinę raidą paspartino. Iš jo išugdė sužvėrėjusią žmogaus pavidalo būtybę, pralenkiančią didžiausius iki šiol žinomus plėšrūnus.

Gražiai prasidėjęs pavasaris nei iš šio, nei iš to pabjuro. Atsisuko šiaurys, prasidėjo šlapdribos. Gegužės antroji pusė ir birželio pradžia buvo tų metų bjauriausias laikas. Iš darbo grįždavome permirkę, nuvargę. Per atsivėrusias pelkes nebegalėjo nė traktorius atvežti maisto produktų. Vienintelė susisiekimo priemonė - arkliai. Bet raiti ne ką galėjo atgabenti. Nebeatveždavo nė siuntinių. Bulves ir daržoves pakeitė beržų lapų bei kažkokių žolių siloso ir skystų kruopų sriuba. Vietoj duonos duodavo po saują džiūvėsių. Žmonės sublogo, išgelto. Vėl atsirado nusivarėlių, kurie be kitų pagalbos nebepajėgdavo iš darbo grįžti į lagerį.

Viršininkija susirūpino greičiau baigti kelią. Iš kito galo atėjo į pagalbą 1-osios Kinijolės kaliniai.

Mums, režiminiams, tų darbų baigti nebeteko. Raitų kareivių lydimi, pėsti bridome per pelkes į pernai įkurtą 22-rą Voi-Vožo lagerio filialą. Ten prireikė statybininkų naujiems naftos gręžiniams. Kelią tiesti palikome kriminalistams.

Per vieną vasarą išdygęs 22-asis lageris didumo buvo panašus į Voi-Vožo. Jame buvo visokiausios rūšies kalinių knibždėlynas. Iš čia kiekvieną rytą mus sodindavo į mašinas ir veždavo už 15-20 kilometrų į miško gilumas pamatų gręžimo bokštams ir trobesių statyti. Didesnė brigados pusė buvo lietuviai, o kiti - ramūs ukrainiečiai ir rusai. Konvojus pasitaikė padorūs ir žmoniški vyrai.

Po ilgo bjauraus pavasario pagaliau prasidėjo graži, saulėta vasara. Debesys išsisklaidė, ir ant tyro mėlyno dangaus švietė skaisti saulė. Darbovietė buvo labai gražioje vietoje. Nuo pakilusios aukštumos, kur kasėme bokštui pamatus, aplinkui kauburiais bangavo taiga su smailiomis eglių ir pušų viršūnėmis, tarp kurių vietomis kyšojo didingai išsiskleidę kedrų vainikai. Miške mirgėjo laukinės gėlės, ir tarp jų raudonavo taigos radastėlių žiedai.

Pro statybos aikštelę iš miško tankumynų srauniai tekėjo nedidelis kalnų upeliukas. Švarus kaip krištolas vanduo pasišokinėdamas per akmenis, šaknis, zurzėdamas ir niurnėdamas skubėjo į pakalnę. Poilsio valandėlėmis sėdėdavome ant kranto ir grožėdavomės, kaip akmenuotame upelio dugne tekantis vanduo žaidžia su saulės spinduliais. Užkliudęs didesnį akmenį, vanduo tiško aukštyn, ir jo sidabriniai purslai žėrėjo vaivorykštės spalvomis.

Taigoje tyla. Jokio paukštelio, jokio vieversėlio. Retkarčiais pasigirsdavo skardus liūdnas gegutės balselis. Miškas kvepėjo sakais ir kitokių kvapų mišiniu.

Kiek čia grožio, kiek ramios paguodos sielai ir gaivinančio poilsio išvargintiems nervams! Rodos, ir visame pasaulyje turėtų viešpatauti tokia netrikdoma ramybė, kaip šitame tolimame nuo tėvynės kampelyje. Bet taip nebuvo. Raudonu apsiaustu apsisiautęs, bolševikinio pragaro šėtonas čia pat už miško dirbo baisų kruviną darbą.

Už kelių kilometrų buvo dar du lageriai - I-asis ir II-asis Nibeliai. Ten buvo sugrūsta šimtai kriminalistų. Vieną tokią gražią dieną ten įvyko baisios kalinių muštynės. Vagių brigada karjere kasė žvyrą keliams tiesti. Į aptvertą darbovietę iš kito Nibelio atvarė dar vieną brigadą, kurioje ko ne visi buvo "sukos". Na, ir kilo muštynės kastuvais, laužtuvais ir kirkomis, Tuoj keli žmonės buvo užmušti. Sargybiniai paleido perspėjamuosius šūvius, o paskui į besipešančius. Žuvo apie penkiolika žmonių. Dėl to įvykio niekas nesijaudino. Tai natūralu - taip reikia.

Kitą dieną į lagerio ligoninę iš Il-osios Kinijolės atvežė skrosti papjautą komendantą Krysovą. Mums iš Kinijolės išvykus, ten atvežė vagių. Vienas jų pažino Krysovą esantį "suka". Tą patį vakarą trys vagys barake jį peiliais subadė ir papjovė.

Ligoninės gydytojas pasakojo, kad per mėnesį laiko šiame lageryje skrodęs keturis nužudytus žmones.

- Nėra ko stebėtis, - kalbėjo gydytojas, - tokia sovietinio kalinio vergiška dalia. Laisvė reikalinga žmogui, kaip saulės šviesa augalui. Saulės šviesoje išauga ne tik naudingi augalai, bet ir piktžolės, kurios nenaikinamos stelbia naudinguosius. Laisvėje tarp žmonių išauga visokių sapaliotojų, kurie nesąmonėmis mulkina kitus žmones. Bolševizmas - gyvenimo piktžolė. Rusijos apleistoje dirvoje įsikerojusi, stelbia ir naikina visa, kas žmoniška, vertinga. Niekur pasaulyje nerasi tiek lagerių, niekur nėra tiek vagių kaip Rusijoje. Nebūtų bolševizmo, nebūtų tiek nusikaltėlių, nebūtų tiek lagerių ir žudymų.

- Patys rusai pasimūrijo tą peklą ir patys velniais pavirto, - pritarė felčeris Pakulis. - Tegul sau pjaunasi, tegul žudosi. Jų visur pilna kaip čigono gryčioje tarakonų - užteks. Mes žiūrėkime ir raitykimės, kad mūsų neliestų.

Iš gražiosios darbovietės dažniausiai grįždavome vėlai vakare, nes tekdavo po kelias valandas sėdėti ir laukti mašinų, kad parvežtų. Keikėsi sargai, pikta būdavo ir mums. Pavakary atsirasdavo milijonai uodų ir mašalų. Jų didžiuliai spiečiai sukosi apie galvas, nė minutėlei neduodami ramybės. Nustojus judėti ir gintis, bematant aplipdavo veidas ir rankos. Smulkūs mašalai lindo už apykaklės ir negailestingai kando ir čiulpė kraują. Kai kuriems žmonėms nuo sukandžiojimų sutindavo veidai. Negalėdami apsiginti, kurdavome laužą. Dūmų kamuoliai ir karšta liepsna didumą uodų ir mašalų nuvarydavo, bet nemaži spiečiai vis tiek atkakliai puldavo. Šiltomis dienomis ir lageryje būdavo pilna uodų ir mašalų. Naktį jie lįsdavo į barakus ir, apie miegančias galvas skraidydami, gailiais balseliais bimbė.

1950 metų birželio 25 dienos vėlyvą vakarą grįžusius pasitiko nebloga žinia - Korėjoje prasidėjo karas. Rusų paskatinti ir remiami, Šiaurės Korėjos bolševikai užpuolė Pietų Korėją. Tą žinią kaliniai išgirdo per radijo tašką ir mums pranešė.

Karas - baisus dalykas, bet jis vienintelis įvykis, galįs atnešti laisvę. Atsimenu, kaip 1941 metais birželio 22 dieną visa Lietuva nudžiugo, sužinojusi, kad prasidėjo karas. Ne dėdė buvo ir vokietis, bet tuomet jis buvo vienintelis, pasiryžęs bolševikams sprandą nusukti. Dabar Korėjos karas blykstelėjo skaidria vilties kibirkštėle, kad jo išskelta ugnis gali apimti Sovietų sąjungą. Mažų tautų likimas sprendžiamas didžiųjų valstybių grumtynėse. Prieš Amerikos ir viso laisvojo pasaulio galybę bolševikai neatsilaikytų, ir mums arba mirtis, arba laisvė.

Kas dieną iš darbo grįžę puldavome vakarinių žinių klausyti. Pirmiau niekam nerūpėdavo, ką radijas grodavo, ką kalbėdavo. Barakas ūždavo kaip ubagų kermošius. Dabar stropiai sekdavome, kada bus žinios. Nutilę ir ausis pastatę klausydavome, kas vyksta Korėjoje.

Kartą gydytojas man sako:

- Žinai ką, tu blogai atrodai. Eik į ambulatoriją, tave paguldys į ligoninę. Jeigu visokie blatnieji, sveiki kaip meitėliai, ten guli, kodėl tu nusivaręs negali pailsėti. Sakyk, kad esi silpnas, nebegali dirbti, šlubuok, skųskis kojos išelgija.

Jaunas ukrainietis gydytojas pasukinėjo koją, palamdė pilvą, paklausė krūtinę ir parašė nukreipimą į ligoninę.

- Čia bus geriau, - pasitiko Antanas, - neaišku, kaip vystysis įvykiai. Gali visaip būti. Karui išsiplėtus, tuojau pablogėtų maistas, nebegautume siuntinių. Neprisivalgęs darbe kaip mat išvirstum iš klumpių. Ligoninėje ir prastesniu maistu prasistumtume.

Nedidelė dviejų palatų ligoninė buvo pilna sergančių. Šalia manęs gulėjo apie 30 metų rusas, baigęs kažkokį technikumą, nuteistas dvidešimt penkeriems metams už dezertyravimą iš kariuomenės. Lageryje pateko į bendrus darbus kelių tiesti ir duobių kasti. Nusivarė. Prašėsi į buhalteriją ar kur kitur lengvesnio darbo dirbti, bet nepriėmė. Tada šiomis dienomis jis tyčia kirviu nusikirto kairės rankos keturis pirštus. Lagerio viršininkas pyko ir teismu grasino.

- Galite teisti, kiek tik norite, o aš, pilieti viršininke, daugiau duobių nebekasiu, - atrėžė bepirštis.

Toliau už bepirščio gulėjo kitas rusas Žukovas, darbų vykdytojas. Jis sirgo širdies liga. Už Žukovo stenėjo geologas inžinierius Terentjevas. Šone prie sienos dejavo buvęs Lietuvos vidaus reikalų ministeris pulkininkas Leonas. Nibelio lageryje jam rusas vagišius suvarė į šoną peilį, kad neatleido nuo darbo. Nibelio lageryje Leonas buvo sanitarinės dalies felčeriu. Toliau susirietęs gulėjo dusetiškis Andriejauskas. Jis sirgo skrandžio liga ir nieko negalėjo valgyti. Baisiais galvos skausmai^ vaitojo vilnietis Jasilionis. Be tų, buvo dar keletas rusų. Kitoje palatoje balsu šaukė šešiolikos-septyniolikos metų ruselis. Darbovietėje kitas toks vaikigalis kirviu perskėlė galvą, kam pasigriebė geresnį kastuvą. Gydytojas padarė operaciją, aptvarstė žaizdą. Dabar vaikinas, atsigavęs iš narkozės užmigdymo, karščiu ir skausmu kliedėdamas, nusidraskė tvarsčius ir kraujais paplūdęs šaukė: "Mama!" Kitose lovose gulėjo visokie "mastyrščikai", tyčia susižaloję arba apsikrėtę, kad nereikėtų dirbti. Bet kur čia visus besuminėsi.

Ligoninės vedėja buvo laisvoji rusė. Ji gyveno Voi-Vože ir tik retkarčiais atvykdavo pasižiūrėti. Ligonių gydymas ir priežiūra buvo palikta gydytojui Antanui. Jam padėjo du lietuviai felčeriai. Be to, ligoninės sesute dirbo lageriuose bausmę atlikusi Galė.

Kiekvieną rytą gydytojas Antanas, baltais chalatais pasipuošusių felčerių, sesutės ir sanitarų lydimas, vizituodavo ligonius. Apžiūrėdavo žaizdas, stetoskopu auskultuodavo ir pirštais išbarškindavo krūtinę.

Felčeriams ir sesutei nurodydavo, kaip gydyti ir prižiūrėti sergančius. Rimtai šypsodamas, apčiupinėdavo mano koją, liepdavo ją aukštyn kelti. Aš kaip tikras ligonis stenėdavau, vaitodavau, atseit labai skaudėdavo.

Po gydytojo apžiūros ką norėdavai, tą galėdavai veikti. Norėdavai miegoti - miegok, norėdavai vaikščioti - vaikščiok. Neišpasakyta gadynė! Dažniausia susispietę šnekėdavomės, ginčydavomės.

Inžinierius Terentjevas pasakodavo apie geologinius tyrinėjimus, beieškant naujų naftos telkinių Sibire ir Karagandoje. Po ilgų vargų širdis netverdavusi džiaugsmu, kuomet iš pragręžtos kiaurymės fontanu prasiveržda vusi nafta. Telegramomis sveikindavusi vyriausybė ir partija. Gaudavęs sveikinimų iš užsienio.

- Bet va, kaip sakoma, už gera dažniausiai užmokama piktu, Įtarė mane esant šnipą ir tėvynės išdaviką, - atsiduso pagyvenęs žilagalvis inžinierius.

Negalima būdavo rusų įtikinti, kad Nepriklausomos Lietuvos žmonių gyvenimas buvo daug geresnis negu rusų. Jų nuomone, mažosios tautos nepajėgios sukurti valstybę ir ją išlaikyti. Todėl mažosios valstybės niekada negali būti savarankiškos. Lietuva, Latvija, Estija gyvavusios tik todėl, kad didžiosios valstybės jas palaikiusios. Jeigu didžiosios valstybės būtų iš jų nieko nepirkusios ir nieko joms nepardavusios, jos ir metus nebūtų išgyvenusios. Amerikai, anglams, prancūzams ir vokiečiams rūpėję, kad Pabaltijys nepatektų Sovietų sąjungai, todėl tas tris valstybėles sukūrę ir palaikę.

- Jūs nieko savo neturėjote, tiktai duonos, bet ir tos jums neužtekdavo, - sapaliojo Terentjevas, - todėl su džiaugsmu atvykę į Maskvą prašėtės, kad priimtų į Sovietų sąjungą.

Tokios šnekos lietuvius labai įpykindavo. Ypač užsidegdavo Leonas.

- Taip mes "prašėmės", kad priimtų į Sovietų sąjungą, kaip jūs prašėtės, kad priimtų čia į lagerį. Ar jūs gyvenote Lietuvoje, ar žinote, kaip ten buvo? Jūs šnekate tą, ką jums rašė "Pravda", ką į galvas kalė agitatoriai. Jūs nematėte ir nežinote, kaip mes kūrėmės ir kaip tvarkėmės, ir nieko nežinodami čia niekus tauškiate. Tokias nesąmones galite kalbėti kam kitam, bet ne mums, gyvenusiems ir dirbusiems Lietuvoje. Tik mes kompetentingi spręsti, kada Lietuvai buvo geriau gyventi, bet ne Maskvos agitatoriai.

- Koks ten jūsų gyvenimas buvo, jei Sovietų sąjungai reikėdavo jus maistu ir visokiomis prekėmis šelpti, - spyrėsi rusai.

- Mes žemės ūkio produktų turėjome didelį perteklių. Į užsienį eksportuodavome tiek, kad už juos prisipirkdavome, ko reikėdavo. Iš Sovietų sąjungos mes gaudavome prekių, bet tai buvo ne pašalpa, bet

pagal prekybinį susitarimą pirktos prekės. Pagal tą susitarimą Sovietų sąjunga iš mūsų pirkdavosi nemažą kiekį lašininių kiaulių ir žemės ūkio produktų, ir mes nesigyrėme, kad jus šelpėme. Mūsų pramonė augo ir plėtėsi, žmonių gerovė kasmet kilo, - aiškino Leonas.

- Ta jūsų pramonė - vieni juokai. Jūs neturėjote traktorių, automobilių, neturėjote tankų... Jūs nepajėgėte bedarbių aprūpinti darbu, neįstengėte likviduoti beraščių, - pašiepiamai gėlė rusas.

- Mes arkliais žemę geriau išdirbdavome negu jūs traktoriais, bet kiek mums reikėjo, tiek turėjome ir traktorių. Tankai, armotos mums buvo nereikalinga, nes mes nesiruošėme karui. O automobilių turėjome daugiau už jus. 1938 metais vienas automobilis teko: Amerikoje kas penktam žmogui, Anglijoje - kas 25-jam, Vokietijoje - kas 100-jam, Lietuvoje - kas 300-jam, SSSR - kas 3000-tajam. Tai yra ne agitacija, ne propaganda, bet faktai, kuriuos skelbė tarptautinė statistika. Be to, valstybės ekonominį pajėgumą rodo jos biudžetas, o kultūrinį lygį - mokyklų ir kultūrinių centrų tinklas. Iš tūkstančio gyventojų besimokančių pas mus buvo daugiau negu Rusijoje. Mes turėjome privalomą pradžios mokslą. Beraščiai buvo tiktai iki septynerių metų vaikai. Jūs dar sapnuote nesapnavote apie aukštąsias mokyklas, o mes jau turėjome savo universitetą. Jūsų pirmasis universitetas įsteigtas 176 metams praslinkus nuo Vilniaus universiteto įsteigimo. Pirmoji lietuviška knyga išėjo spetyniolika metų anksčiau už pirmą rusišką knygą, - įrodinėjo Leonas.

Rusai netikėjo. Suniurkytas Terentjevas knerkštė, nebeturėdamas ką sakyti, pridūrė:

- Užtat į lagerį pakliuvai, kad niekus tauškei.

- Į lagerį patekau todėl, kad rusai pasodino. Kol jų nebuvo, niekas mūsų neareštavo, niekas neteisė. Pagaliau sunku su jumis aiškintis, nes jūs mažųjų tautų ir valstybių gyvenimu nesidomėjote, tik žiūrėjote ir taikstėtės, kaip jas pasiglemžti. Man gaila rusų, kad patys vargdami, dar kitiems vergovę perša ir neša. Negali būti laisva tauta, kuri kitas tautas engia.

Visi nutilo. Rusai šaipydamiesi viens į antrą žvalgėsi, bet norinčių ginčytis nebebuvo. Leonas išdrožė trumpą, bet aiškią ir tikrą teisybę. Terentjevas nosį pakabinęs kažką rimtai galvojo. Gal pagaliau ir pats suprato, jog laisvė reikalinga ne tik asmenims, bet ir tautoms. Juk neseniai skundėsi, kad už gera valdžia jam piktu sumokėjo - apkaltino šnipu ir tėvynės išdaviku. Humaniškumo ir laisvės principai yra tie patys atskiriems individams ir visoms tautoms.

Leonas pakilo ir užbaigė:

- Laisvės nori vabalai, nori žmonės, jos siekia visos tautos. O dabar, vyručiai, matote: sėdite jūs lageryje, sėdime ir mes, - nusispjovęs išėjo į koridorių.

- Gal per daug įsikarščiavau, - dejavo koridoriuje, - bet sunku iškęsti - negaliu.

Širdininką Žukovą ištiko priepuolis. Jis sėdėjo lovoje ir klausėsi diskusijų. Leonui išėjus, norėjo kažką pasakyti, bet staiga išbalo ir, akis stulpu pastatęs, išvirto ant patalo. Visą išpylė prakaitas, ir būtų savo paties liežuviu užspringęs, uždusęs, bet įbėgusi Galė ištraukė liežuvį ir laikė, kol atbėgo gydytojas. Suleido vaistų, ir Žukovas pamažu atsigavo.

- Nieko iš jo nebus, - išėjęs iš palatos kalbėjo gydytojas. - Išgelbėti jį nuo mirties jau per vėlu. Dar vienas priepuolis, ir bus baigta.

Kitoje palatoje rusiokas "mastyrščikas" degė karščiu ir raitėsi skausmuose. Jis tyčia į pasturgalį susileido kažkokių nuodų, kuriais užkrėtė kūną. Gydytojas Antanas rengėsi vakare operuoti ir pakvietė pažiūrėti, kaip pjaus votį.

- Gelbėk, gydytojau, nes mirštu - nebegaliu iškęsti, kaip baisiai skauda, - dejavo kaip drugio krečiamas ir dantimis griežė ligonis.

Paguldė jį ant stalo ir suleido migdomų vaistų. Ligonio pasturgalio vienas pusrutulis buvo ištinęs kaip arbūzas. Gydytojas skaudulį ištepė ir chirurginiu peiliu dūrė į sutinimo viršūnę. Skysti smirdantys pūliai kaip iš pradurto sviedinio šnypšdami ir čirkšdami ištryško beveik iki lubų. Spaudimui sumažėjus, pūliai su kraujais tiršta mase tekėjo ant stalo. Gydytojas abiem rankom skaudulį išmaigė, žaizdą prikimšo vaistais sumirkytų tvarsčių ir aprišo. Operacija baigta. Užmigdytą ligonį nunešė į palatą.

- Jei temperatūra kris, viskas bus tvarkoje, - kalbėjo gydytojas. - Beprotis. Jei ne aš, čia jam niekas operacijos nebūtų daręs. Tikriausiai būtų nusibaigęs.

Per kelias dienas ištinusios Žukovo kojos ir rankų pirštų nagai pajuodijo. Vieną naktį jis dar spėjo surikti "Gelbėkite" ir numirė. Kitą dieną iš Uchtos atvyko gydytojai Žukovo skrosti. Dėl jo ligos diagnozės Antanas ir Uchtos gydytojai nesutarė. Skrodimas turėjo parodyti, kieno teisybė.

- O vis dėlto - mano teisybė, - džiaugėsi gydytojas Antanas. - Skrodimas parodė, jog aš neklydau.

Išimtą Žukovo širdį įgrūdo į stiklinį indą ir pastatė lentynoje kaipo eksponatą.

Rugsėjo mėnesį iš Uchtos atvyko viršininkų ir gydytojų komisija apžiūrėti lagerį ir ligoninę, patikrinti ligonių sveikatą. Gydytojas Antanas vedžiojo po palatas ir aiškino, kas kuo serga.

- Šitas ligonis serga aštriu sėdimo nervo uždegimu, - rodydamas mane, paaiškino gydytojas.

- Išsitiesk! - paliepė storas svečias.

Išsitiesiau ir parodžiau, katrą koją skauda.

- Kelk koją aukštyn!

Truputį pakėlęs sudejavau, kad aukščiau kelti negaliu - skauda. Tada dručkis čiupo už kojos ir kilstelėjo. Aš surikau ir pašokau.

- Kur skauda? - klausė.

Paaiškinau, jog gelia visą koją nuo juosmens iki kulno, bet labiausiai sėdimąją ir ties kulnu. Paskui kėlė kitą koją. Tą leidau aukščiau pakelti ir dejavau, kad skaudamą koją vis tiek skauda.

Komisija išvažiavo. Pulkininkas Leonas juokėsi:

- Kokio teatro vaidybos studiją esi baigęs, kad taip puikiai suvaidinai?

- Vaidyba tikrai puiki, - pagyrė gydytojas, - jokio įtarimo. Visus įtikinai, kad esi rimtas ligonis. Dabar drąsiai galėsi toliau sirgti.

Atėjo ruduo. Berželių pageltę lapai nukrito. Ore skraidė sniegulės. Tiek džiaugsmo ir vilčių sukėlęs Korėjos karas lokalizavosi. Tikėtosios laisvės svajonės kaip gražios iliuzijos išblėso, nes tikrus bolševikų kėslus numatantis generolas Makarturas buvo nušalintas. Amerika vėl pasirinko "nuosaikios" politikos kursą.

Iš Lietuvos gauti laiškai taip pat nedžiugino. Nelygiose grumtynėse 1950 metais miškinių partizaninė veikla blėso.. Žudynės, areštai ir masiniai trėmimai palaužė Lietuvos atsparumą. Ūkininkų žemių ekspropriacija ir kolchozų steigimas vyko pilnu tempu.

Ligoninėje senų ligonių beveik nebeliko. Keli mirė, o kitus išrašė ir paskyrė į brigadas dirbti. Išvežė pulkininką Leoną. Žaizda suardė jam sveikatą. Iš ligoninės išėjo sulinkęs, susenęs, be nuotaikos.

- Likite sveiki, - kalbėjo išvažiuodamas. - Kažin, ar beteks susitikti?

Ruselis kirviu perskelta galva pasveiko, bet gadinta mikčiojanti kalba, gydytojo nuomone, nebeatsitaisysianti.

Spalių mėnesį išrašė iš ligoninės ir mane. Dvi savaites dirbau statybos darbus tame lageryje, o vėliau vėl nuvežė į Kinijolę prie bokštų montavimo darbų. Ten abu barakai sausakimšai prigrūsti žmonių. Viename politiniai, kitame kriminalistai.

Šiaurėje žiemos dienos labai trumpos. Dešimtą valandą aušta, penkioliktą - temsta. Naktį išvarydavo dirbti, sutemus grįždavome į baraką. Lauke sniegas ir speigai, o barake tamsa, kamšatis, stumdymasis. Iš upelio atvežto vandens gerti neužtekdavo. Kas kur kokią skardinę radęs, ant pečiuko tirpindavosi sniegą. Nespėdavai nusigręžti, vandens jau nebėra - pavogė. Vėl reikėdavo eiti į kiemą ieškoti švaresnio sniego. Jo rasti būdavo ne taip paprasta. Sniego daug, bet jis visas rudomis skylutėmis išgręžiotas.

Lapkričio mėnesį prasidėjo didieji speigai. Menki drabužiai, prastas apsiavimas, suplyšusios brezentinės pirštinės negalėjo apsaugoti nuo

šalčių. Speigai ir darbas buvo kasdieninė kančia. Lagerio maisto kalorijų nebeužtekdavo kūnui sušildyti, o čia dar reikėjo sunkiai dirbti. Nusivarę žmonės ėmė sirgti. Gydytojo nebuvo, sergančių sveikatą tikrino apie mediciną mažai ką išmanantis jaunas ukrainietis. Karščio turinčių į darbą nevarydavo. Gydydavo aspirinu ir dar kokiais milteliais.

Pasijutau, kad silpstu. Netekau noro valgyti. Skrandį deginte degindavo rėmuo. Felčeris davė kreidos - sunkumui užėjus graužti. Dirbti būdavo silpna, burna džiūdavo, skausmai krūtinę varstė. Per savaitę visiškai nusivariau. Darbe dienos šviesoje draugai pastebėjo, kad aš geltonas kaip citrina. Pagaliau ir felčeris įsitikino, kad sergu geltlige. Pranešė viršininkui, kad vežtų į ligoninę.

Gydytojas Antanas maloniai sutiko, žadėdamas padėti. Ligoninėje gerų vaistų nebuvo. Maisto dietos parinkti negalėjo. Vienintelė priemonė - retkarčiais gaunama gliukozė, kurios didelę ampulę suleisdavo į venas.

Sunku ir nuobodu ligoninėje sveikam gulėti, dar sunkiau - sergančiam. Pažįstamų nebuvo, palatoje gulėjau tarp nepraustaburnių palaidaliežuvių. Iki gyvo kaulo įgriso sublatnėjusių rusų kasdieninės vulgarios šnekos seksualinėmis temomis.

Įdomiausia būdavo, kuomet retkarčiais vakare į lagerį užeidavo pas gydytoją Antaną pasikalbėti Alfonsas Kaulėnas. 1940 metais jis kartu su kitais lietuviais veikėjais buvo areštuotas, nuteistas ir atgabentas į Uchtos lageryną. Dabar, jau atlikęs bausmę, dirbo tresto planavimo skyriuje. Jis papasakojo apie savo ir kitų 1941 metais čia atgabentų lietuvių likimą. Karo metu nemaža lietuvių išmirė, kiti išvežioti į kitus lagerynus. Jam pavykę išlikti todėl, kad pasisekę įsitaisyti medicinos darbuotoju. Vasarą per atostogas buvęs Lietuvoje. Įstaigose ir įmonėse prilindę rusų. Jie, kaipo "nepamainomi" komunizmo statytojai, apsėdę vadovaujančius postus.

- Dabar visur tas pats velnias, - pasakojo svečias, - o Lietuvoje gal dar blogiau kaip čia. Anot Balzako, šioje žemėje nieko nėra tobulo, išskyrus nelaimes, kurių Lietuvoje daugiau kaip kitur. Rusijoje iš seno, kaip Bielinskis rašė, nebuvo ir nėra garantijos asmenybei, garbei ir nuosavybei. Dabar ir Lietuvoje jau nebėra net policinės tvarkos, o yra tik didžiulė bolševikų ir įvairių tarnybinių prisiplakėlių-kombinatorių korporacija. Miestai apleisti, purvini, šaligatviai duobėti, netaisomi. Kaimuose suirutė, neviltis. Daug žmonių išžudyta, areštuota, išvežta. Rusų kariuomenės visur pilna. Miškinių veikla beveik užgniaužta. Ūkininkai prievarta suvaryti į kolchozus. Maistas brangsta, pramoninių prekių krautuvės apytuštės, o kainos labai didelės.

Nelinksma žinia atėjo iš Voi-Vožo. Ten mirė du lietuviai: Mikulėnas ir Nazaras. Mikulėnas - buvęs ūkininkas nuo Obelių, o Nazaras - Lietuvos

kariuomenės 5-to pėstininkų pulko kapitonas. Abu mirusieji buvo lietuviškoje statybininkų brigadoje, abu mirė širdies ligomis. Nazaras buvo susipratęs lietuvis patriotas. Lageryje jis mėgo rašyti eilėraščius. Savo poezijos buvo prirašęs keletą sąsiuvinių. Jam mirus, tie užrašai turbūt dingo.

1950 metų gruodžio gale vėl pasklido šnekos apie ruošiamus didžiulius etapus. Išvešią visus ypač pavojingus - režiminius.

- Kiek galėdamas ginsiu, kad čia pasveiktum ir sustiprėtum, - guodė gydytojas. - Viršininkas pasakojo, kad netrukus tikrai visus režiminius iš Uchtos lageryno išveš.

Tuojau po Naujųjų metų prasidėjo etapai. Pirmiausia išgabeno nebegalinčius dirbti senius ir invalidus. Po kelių dienų surinko visus bendrųjų darbų režiminius, kiek palaukus - specialistus, ir pagaliau - iš ligoninių sergančius.

1951 metų sausio 27 dieną atsisveikinau su geruoju gydytoju Antanu. Akių baltymai dar buvo geltoni, bet jaučiausi sustiprėjęs. Antanas ne režiminis, jis pasiliko.

Į Uchtą važiavome pro Voi-Vožą. Paskutinį kartą apžvelgiau miestelį ir toliau - prie sniego prisiplojusį lagerį, kuriame sunkaus vergiško gyvenimo išgyventa trejetas metelių.

Voi-Vožo miestelis, kaip laisvieji pasakodavo, jau turįs per dešimt tūkstančių gyventojų. Pravažiuodamas mačiau tą mūsų statytą pramoninį pastatą, kuriam vienas mūsiškių už tai, kad rusai Lietuvoje nušovė jo vienintelį sūnų, tyčia kampinį stulpą įkasė nusmailintą. Dabar pastatas buvo persikreipęs kaip dieglių suremtas ir pasiruošęs griūti.

Gerai žinomą Uchtos skirstomąjį lagerį ("peresylką") radau kimšte prikimštą žmonių. Iš viso Uchtos lageryno čia buvo režiminiai, sovietų valdžiai ypač pavojingi priešai, kėsinęsi "nuversti" liaudies taip karštai "mylimą" bolševikinį režimą. Čia pateko visi, nuteisti baudžiamojo kodekso 58 straipsnio punktu la ir 11. Čia buvo tokių, kurie Uchtos lagerynuose turėjo leidimus be konvojaus vaikščioti. Tresto vyriausiasis inžinierius, keletas geologų, darbų vykdytojas, "nepakeičiamų" naftos pramonės specialistų, teatro artistų bei solistų. Visi, kas pateko į režiminius, neteko leidimų ir atsidūrė už spygliuotų vielų skirstomajame punkte.

Čia radau daugiausia pažįstamų: Kazaną, Mykolą Krupelį, Boleslovą Radžiu, Viktorą Baltrušaitį, Kazį Šemerį, Zuloną, buvusius Lietuvos kariuomenės karininkus Kielą, Krakauską, Steikūną ir kitus. Visų nuotaikos neblogos. Lagerinis gyvenimas nė vienam nepalaužė vilties sulaukti laisvo gyvenimo.

Nežinia, kodėl viršininkai etapo kryptį slėpė. Tyčia buvo paleistos šnekos, kad vyksime į Karagandos naftos lagerius.

Dvi savaites stumdėmės skirstomojo lagerio barakuose. Nebuvo vagių, nebuvo kas drumstų ramybę. Pakenčiamas maistas ir dykas buvimas buvo panašus į savotiškas ramias atostogas.

Antros savaitės gale per tvoros plyšius matėme, kaip garvežiai stumdė ir sukabinėjo gerai žinomus prekinius vagonus su iškištais loveliais. Kai kuriuos žmones prižiūrėtojai šaukė į specialią dalį pas viršininkus.

- Beldikus renkasi, - sakė Viktoras, - prieš etapą visada verbuoja šnipus, kad pranešinėtų, ką vagonuose šneka. Kiekviename vagone esama po vieną, du beldikus, įpareigotus klausyti ir sekti, kas rengiasi bėgti.

Šaltis spaudė, po kojomis sniegas cypė. Storu šerkšnu apsitraukė medžiai, stulpai, barakai. Iš pirmojo lagerio pranešė, kad termometras rodo 42 laipsnius šalčio.

Vieną tokią spiginančią dieną zoną užplūdo viršininkai, prižiūrėtojai ir kareiviai. Vėl iš formuliarų smulkus tikrinimas, vėl išrengimai, kratos. Kai baigė:

- Выходите с вещами! - šaukė prižiūrėtojai.

Alfabeto tvarka būriais po keturiasdešimt žmonių buvome suskirstyti ir nuvaryti į netoliese stovintį traukinį. Sugrūdo į apšerkšnijusius, sniego pripustytus prekinius vagonus ir uždarė. Temstant traukinys pajudėjo į šiaurę.

- Važiuojame, vyrai, į Vorkutą, - pirmas prašneko buvęs tresto vyriausiasis inžinierius.

Kelionė buvo panaši į tą, kuomet iš Vilniaus vežė į Uchtą. Tik čia nebuvo vagių ir kareiviai buvo šiek tiek mandagesni.

Privažiavome Intą, paskui ant speigračio stovintį Abezą ir įvažiavome į Arktikos sritį - sniego, ledo ir vėjų karalystę, kur žiemą saulė neužteka, o vasarą nenusileidžia, kur šėlsta baisios pūgos ir tęsiasi tundros platybės, kur žiemos naktis puošia įvairiaspalvės Šiaurės pašvaistės. Artėjome prie Vorkutos, tos garsios ir baisios kalinių kančios ir mirties stovyklos, iš kur nebegrįžo tūkstančiai pasmerktųjų, kur žemės gelmėse, po amžino įšalimo klodais neįkainojamos vertės turtas - anglis.

Nekūrentame prekiniame vagone buvo šalta. Žmonės glaudėsi, klojosi, kas kuo turėjo. Pro plyšius matyti beribė tundros dykuma, horizonte susiliejusi su tokios pat spalvos apniukusiu dangumi. Neaiškioje ryto šviesoje tundra atrodė pilka. Sunku buvo atskirti, kur baigiasi žemė, kur prasideda dangus.

Garsios savo Žiaurumu buvo vokiečių Dachau, Osvencimo, Gotvaldo ir kitos stovyklos, bet jos turbūt nei didumu, nei skaičiumi negalėjo prilygti užpoliariniams lageriams, kuriais buvo nusėti Vorkutos ir Intos anglies baseinai. Iš tos ledinio pragaro šalies nebegrįžo daug lietuvių, patekusių čia 1941-aisiais ir pokario metais.

VORKUTOJE

Jei manote, kad žudydami žmones atgrasysite nuo priekaištų už neteisingą gyvenimą, tai labai apsirinkate. Toks būdas atsikratyti ir ne visai patikimas, ir nedoras. Vienintelis garbingas yra ir pats lengviausias: ne kitų burnas užčiaupti, bet savo gyvenimą sutvarkyti taip, kad būtum kiek galima geresnis.

(Iš mirti pasmerkto Sokrato kalbos)

Kelionė į Vorkutą truko tris paras. Sutemus išlipome iš vagonų. Neapsakoma daugybė sniego. Skirstomojo lagerio barakų tik stogai kyšojo iš pusnynų. Prakasioti takai lyg didžiuliai grioviai jungė barakus ir kitus pastatus. Barakai nekūrenti, langų stiklai storiausiu sluoksniu apgargėję šerkšnu. Ant plikų medinių narų raitėsi žmonių pavidalo pabaisos. Stiklinėmis, krauju pasruvusiomis akimis, žvėriškais žvilgsniais jos pasitiko mus ir nusiritusios nuo narų taikstėsi purtyti maišelius ir kišenes, Įėjo keli prižiūrėtojai ir baisius žmones išvarė už vielų į kitą lagerio skyrių.

Visą ilgą poliarinę naktį neteko akių sudėti. Kad nesušaltume, vaikščiojome ir trypėme. Nuo aukštų pusnynų aiškioje nakties šviesoje matėsi beribė dykuma, plazdančių žvaigždžių ir sniego nutvieksta.

Šiaurinėje dangaus pusėje staiga išdygo ilga pilkšva debesėlio juosta, iš kurios išsiskleidė spindinti ir judanti spalvota šviesa. Ji ryškėjo ir ryškėjo, kol pagaliau visas dangaus skliautas nušvito besikeičiančiomis spalvomis. Raudoni, žali, mėlyni ir kitokie liežuviai mirgėjo ir bėgiojo po dangų. Ledinė dykuma nušvito fosforine šviesa. Spalvų liežuviai bėgiodami susibūrė į darnų junginį - nepaprastai gražų judantį mirgantį ornamentą, apvainikuodami dangų stebuklingo grožio karūna. Buvo tylu tylu, tarsi dangus ir sniegu nuklota žemė sulaikę kvapą stebėjosi tuo nepaprastu erdvės stebuklu. Nuostabus reginys dingo. Po valandėlės vėl dangus nušvito didžiulio gaisro pašvaiste. Jo raudoname fone bėgiodami žaidė įvairiaspalviai stulpai. Apstulbę ir sušalę, drebėdami žiūrėjome į tą stebuklingą gamtos reiškinį.

Išaušus atvežtuosius pradėjo skirstyti į šachtų lagerius. Senbuviai pasakojo apie šachtas, jų įrengimus, apie darbą kasyklose ir gyvenimo sąlygas lageriuose.

- Vorkutoje anglies kasyklų yra kelios dešimtys. Nuo miesto į šiaurę jos nusitęsusios ratu, - pasakojo senas lagerininkas lenkas. - Dauguma lagerių skirti katorgos darbams ir pilni prigrūsti katorgininkų. Kiekviena šachta yra ne tik įmonė angliai gauti, bet ir baisus mirties kombinatas. Daug žmonių žūsta dėl nepakeliamos katorgos ir baisių sąlygų. Blogiausia naujame 29-osios šachtos lageryje. Ten blogiausias maistas, nėra vandens ir baisiai žiauri administracija.

Laimingas vargo ir bėdų nelaukia. Laimė įpratina ir išmoko laukti tiktai malonumo ir gero. O tas, kas patyrė kančios ir nesėkmių, tas nieko gero nebesitiki.

Neturėjau laimės ir nemokėjau lageriuose patekti į lengvesnius darbus. Buvau įsitikinęs, jog anksčiau ar vėliau sužlugs bolševikinė sistema ir baigsis žmonių kančios ir vargai. Nesitaiksčiau ir nesistengiau, prasimušti, todėl vilkau fizinių darbų jungą kaip juodas jautis. Ir dabar, išgirdęs apie 29-osios šachtos lagerį, jaučiau, kad būtent ten ir pakliūsiu. Kai pradėjo žmones rinkti į tą šachtą, pirmiausia išgirdau savo pavardę.

Dvidešimt devintoji šachta yra apie 30 kilometrų į šiaurę nuo miesto. Pastatyta ji prieš keletą metų pačiame šiauriniame miesto rajone. Už kokio kilometro nuo šachtos įkurtas lageris, Jo adresas buvo toks: город Воркута п/я 223 Р - 41. Pirmasis skaitmuo - lageryno numeris, antrasis - lagerio. Raidė "P" reiškia, jog lageris yra režiminis.

Sugrūdo mus į karantinui skirtą baraką. Sienos surūkusios, gultai paišini. Tą pačią dieną gydytojai tikrino sveikatą, nustatinėjo darbo kategorijas. Pirmosios kategorijos skiriami požemio - anglies kasimo darbams, antrosios- šachtos paviršiaus ir statybos darbams, trečiosios - lagerio vidaus darbams.

Lageryje apie tris tūkstančius kalinių. Dauguma - katorgininkai, nuteisti nuo 15 iki 25-erių metų. Jie visi numeruoti. Stambūs skaitmenys užrašyti ant kepurės, nugaros ir ant kairės kojos šlaunies. Kur eisi ar būsi, numeris visur matomas. Numeris reiškia ne tik kalinių sąrašo numerį, bet jis yra ženklas arba antspaudas, pažymintis kalinio prakeiktą dalią. Numeris veikia žmogaus psichiką ir pasmerktajam primena išskirtinę jo diskriminaciją. Lagerio "savivaldos" pareigūnų, brigadininkų ir visokių "pridurkų" numeriai užrašyti meniškai raitytais skaitmenimis. Jie savo numeriais didžiuojasi kaip karininkai žvaigždutėmis arba ordinais.

Vagių ir kitokių kriminalistų nebuvo. Jie laikomi atskiruose lageriuose. Čia suvežti ypač pavojingi politiniai nusikaltėliai, todėl nustatytas griežtas ir žiaurus režimas.

Barakų langai kaip kalėjimuose išpinti geležinėmis grotomis. Patikrinimai daromi du kartus per dieną - rytą ir vakare. Skambalui nuskambėjus, kaliniai rikiuojasi prie barakų ir laukia prižiūrėtojų. Kol visų barakų patikrinimo rezultatai skaičiuojami, kaliniai privalo stovėti ir

laukti, kada skambalas paskelbs, kad patikrinimas baigtas. Pasitaikydavo, kad laukti reikėdavo valandą ir ilgiau. Po vakarinio patikrinimo prižiūrėtojai barakus užrakina ir raktus pasiima.

Kaliniams neleidžiama turėti pinigų. Iš namų ar iš kur kitur gautus lagerio administracija paima ir laiko kalinio einamojoje sąskaitoje. Kartą per mėnesį lagerio viršininkas už gerą darbą duoda dvidešimt penkių rublių vertės taloną, už kurį lagerio krautuvėlėje galima nusipirkti machorkos, kruopų, kombinžiro ir dar kai ko.

Per metus leidžiama rašyti tik du laiškus. Laiškus tikrina "kūmas", registraciją tvarko kultūrinė dalis (КВЧ). Pasimatymai su giminėmis bei artimaisiais draudžiami.

Drausmei palaikyti ir kaliniams bausti priemonių ir priežasčių čia daugiau negu Uchtos lageryne. "Būras" didesnis ir baisesnis. Lagerio kampe jis dar užtvertas atskira tvora ir saugomas ne kalinių, bet prižiūrėtojų. Už menkiausia prasižengimu, darbo normų nevykdymą, brigadininkų arba "beldikų" įskųsti kaliniai kišami į "būrą". Dažnai į jį patenkama ir nežinia kodėl. Grįžta žmogus, kelias dienas ten išbuvęs, ir nežinia, už ką buvo nubaustas.

Kitas, dar baisesnis karceris įtaisytas šachtos zonoje. Darbe kartais kyla įvairiausių nesusipratimų, barnių, muštynių. Pasitaiko, kad šachtoje randa užmuštą žiaurų ir nesąžiningą dešimtininką arba "beldiką". Įtariamieji suimami ir sodinami į karcerį.

Baimei įvaryti ir disciplinai sustiprinti prižiūrėtojai pasičiumpa žmogų ir nusitempę į savo būstinę žiauriai sumuša. Už ką - sunku pasakyti. Kas nori mušti, visada randa priežastį.

Maisto daviniai suskirstyti "katilais". Keturi "katilai" dirbantiems šachtoje ir keturi - dirbantiems paviršiuje. Maisto kiekis skiriasi vienu kitu šaukštu košės ir kokiu šimtu gramų duonos.

Kiekvienas barakas turi savo šeimininką, vadinamą "pompobytu" (помощник по быту), kurį iš kalinių parenka "kūmas". "Pompobytas" - kūmo tiesioginė ausis ir akis. Barakams šluoti, grindims plauti, krosnims kūrenti ir kitiems juodiems darbams dirbti yra tvarkiniai.

Kaliniai barakuose miega ant dviaukščių gultų. Patalynės nėra. Žmonės guli apsiklostę suodinais viršutiniais drabužiais.

Šachtos požemio ir paviršiaus darbai vyksta ištisą parą trimis pamainomis. Pamainos keičiasi kas savaitę. Vadinasi, savaitę tenka dirbti dieną, savaitę - po pietų ir savaitę - naktį.

Pagal taisykles karantine turėtų būti laikoma dvi savaites. Lageryje to nepaisoma. Gydytojams patikrinus sveikatą, jau kitą dieną pirmos kategorijos vyrus atrinko šachtos darbams. Čia pat barake prasidėjo apmokymas - kelių dienų tech. minimumas, kaip reikia šachtoje dirbti. Kitus, kad nesimaišytume ir dyki duonos neėstume, išvarė sniego kasti.

Už kokio kilometro nuo lagerio, tundroje vasarą pradėta statyti gyvenvietė laisviesiems. Ten per visą amžino įšalo klodą pragręžtas artezinis šulinys, iš kurio katorgininkų rankomis pradėtas tiesti vandentiekis į šachtą ir lagerį. Vamzdžiams iškloti iškasti gilūs grioviai, kurie dabar buvo užpustyti. Apie trisdešimt žmonių iš karantino suvarė prie tokio griovio sniego kasti.

Buvo gražus rytas. Pro miglos tirštumą, dengiantį Uralo kalnus, tekėjo saulė. Auksinis diskas pamažu kilo aukštyn. Pro rūką jis atrodė baisiai toli. Spaudė stiprus šaltis, ir saulė skleidė tarsi ledinius spindulius.

Griovys kaip primintas sniego. Kasėme, krutėjome, o nevidonas šaltis per plonas pirštines čiupinėjo rankas, gnaibė ausis ir skruostus. Ir minutei nustoję krutėti, jautėme, kaip staiga darosi šalta. Veltiniuose kojų pirštus gėlė. Kasėme ir vis dairėmės į saulę, o ji taip pamažu slinko horizonto pakraščiu, ir vakaras buvo dar taip toli. Jau ir silpna darėsi. Griovys gilus - apie pora metrų. Iš dugno išmesti sniegą nebeliko sveikatos, o čia dar pakilo vėjelis - toks piktas, toks aštrus. Maži sniego kristalėliai, vėjo genami, pasišokinėdami riedėjo suplūktos tundros lyguma. Lyg iš miego išlindę, netoliese bėgiojo balti kiškiai, skraidė baltos kurapkos. Baltieji kiškiai didesni už mūsiškius pilkus.

Pamažu vėjas stiprėjo, balto judančio sniego sluoksnis storėjo. Iš po judančios sniego masės iškildavo visa kiškio figūra, tarpais matėsi tiktai šmėkščiojančios ausys.

Vėjas stiprėjo, lekiančio sniego greitis didėjo. Mūsų darbas ėjo niekais. Ką iškasėme, sniegas pamažu vėl užlygino. Šitoks beprasmiškas darbas buvo panašus į Korinto karaliaus Sizifo darbą pragare ir į Penelopės audimą. Teko girdėti, kad Rusijoje dar carų laikais katorgininkams duodavę panašių darbų: vienas būrys kasdavęs didžiulį griovį, o kitas iš paskos - užversdavęs.

Trumpa poliarinė žiemos diena geso. Genamas palaidas sniegas kilo aukštyn, kapojo veidą ir akis, kliudė žiūrėti, o šaltis stingdė rankas. Kilo sniegas nuo žemės, virš galvos baltame rūke formavosi nauji kristalai, ir visi susimaišę lėkė, švilpė tolyn.

Siaučianti ledinė tamsa didėjo. Prasidėjo poliarinė pūga.

Susikūprinę, ilgais baltais kailiniais susisukę, aukštas apykakles pasistatę, kareiviai šoko, trypė, rankomis šonus plakė. Ne pyragai ir jiems tokiame šaltyje be darbo stovėti.

Kuomet sutemus grįžome į zoną, plati, šalta tundra staugė, švilpė, kaukė. Reikėjo didelių pastangų nueiti į valgyklą pietauti.

Uchtoje teko girdėti apie tundros pūgas. Nesinorėjo tikėti, ką pasakojo. Dabar, rytą išėję iš barako, buvome apstulbinti stichijos galios. Per naktį įsismaginusi pūga virto baisiausiu uraganu. Pašėlęs vėjas, švilpdamas iš pietų, neapsakomu greičiu nešė iš bet kur nutvėręs sniegą į

šiaurę. Baisios galybės genama, baltoji siena kaukdama ir ūždama dūmė per tundros platybes. Smulkios ir aštrios sniego kruopelytės kaip adatomis badė veidą. Atsisukus prieš vėją, oro kamštis užkimšo burną, sunku buvo kvėpuoti. Akys ašaromis pasruvo, iš nosies pasipylė skysčiai. Į šiltą veidą teškiamas sniegas tirpo ir, susimaišęs su ašaromis ir snargliais, čia pat šalo, ir ant veido užsidėjo ledinė kaukė. Bematant viesulas kišenes prikimšo sniego. Pro apykaklę, drabužių susegimus ir rankogalius sniegas lindo užantin ir tirpo. Sušlapo marškiniai, o viršutiniai drabužiai sustiro į ožio ragą. Susikibę po keletą, šiaip taip suradome valgyklą.

Vargas tam, kurį pūga užklumpa lauke vieną. Gali rėkti, šaukti, ir už keliolikos metrų niekas nematys ir negirdės. Pūgos riaumojimas išsklaido ir nuslopina bet kokį šauksmą.

Dvi naktis ir dieną tundra ūžė, šniokštė, riaumojo. Kitos dienos rytą nurimo, ir mes išvydome jos šėlimo padarinius. Visa lagerio zona prikimšta sniego. Tarp sniego kalnų barakai buvo lyg žemėn prasmegę. Trijų metrų aukštumo spygliuotos vielos tvoros tik stulpų viršūnės bekyšojo.

Karantino žmonės, barakų tvarkiniai, atleistieji kasėme takus. Pusnynai taip kietai sumušti, jog, kaip sakoma, nors armotomis važinėk. Koja mygiamas kastuvas niekaip nelenda į sniegą. Kasti reikia klodais, nuo pusnies krašto. Tą dieną nebevarė į tundrą nenaudingų ir beprasmiškų darbų dirbti.

Po kelių dienų šachtininkų apmokymas buvo baigtas. Kartu pasibaigė ir karantinas. Visus paskirstė į brigadas ir išmėtė po barakus. Šachtininkus išmaišė tarp katorgininkų, o kitus - į įvairias brigadas paviršiaus darbams. Patekau į šachtos miško sandėlio brigadą.

29-oji šachta pastatyta ant aukštumos, už kokio kilometro nuo lagerio. Aukštas uolienų kalnas, iškilęs virš šachtos keliamųjų bokštų ir kitų pastatų, dunkso kaip juodas debesys. Švelnus ventiliatorių gausmas kaip kokia audros sukelta muzika sklinda tundroje.

Šachta - didelis kapitalinis tresto "Vorkutugol" įrengimas, vadinamas šachtkombinatu. Jos paviršiaus plotas keliolika hektarų. Čia pristatyta daug įvairios paskirties mūrinių ir medinių pastatų. Didžiausias - šachtkombinato rūmai. Tai didelis, kelių aukštų mūro pastatas, kuriame yra direktoriaus, inžinierių ir kitokių viršininkų kabinetai, buhalterija, planavimo, gamybos ir kitokie skyriai. Apatiniame aukšte įtaisyti dušai, drabužinės, dirbtuvės. Čia paruošiamos ir išduodamos šachtininkų lemputės ir visa kita, kas reikalinga šachtos darbams. Prie įeinamų durų didelė laukiamoji salė, kur kaliniai, išlindę iš po žemių, laukia, kada konvojaus viršininkas įsakys rikiuotis prie vartų kelionei į lagerį.

Du bokštai pastatyti prie kiaurymių, kur dideliais keltuvais žmonės traukiami iš šachtos ir leidžiami darbams į požemį. Tais pačiais keltais

keliama iškasta anglis, uolienos, leidžiama į šachtą reikiamos medžiagos. Šalia keliamųjų bokštų žemesni pastatai, kur įtaisyti keltų mechanizmai.

Nuo bokštų į geležinkelio atšaką nutiestos didžiulės rankovės, kuriose nutiesti transporteriai angliai iš šachtos į virš geležinkelio pastatytus bunkerius pergabenti. Po bunkeriais pastumiami vagonai ir per tam reikalui padirbtus aulus anglis pilama į vagonus. Be to, šachtos zonoje įrengta lentpjūvė ir visokių remonto dirbtuvių.

Brigada, į kurią mane paskyrė, tą savaitę dirbo nakties pamainoje - nuo dvyliktos iki ryto aštuntos. Vidurnaktį į darbą ėjome išvargę, nepailsėję, alkani, nes dieną reikėjo sniegas kasti, iš sandėlio gauti drabužius. Be to, buvo visokio kitokio tvarkymosi barake.

Iš visų šachtos paviršiaus darbų sunkiausi miško sandėly. Kiekvieną dieną atveždavo po du tris vagonus rąstų. Juos reikėdavo iškrauti, o paskui pjaustyti ir gaminti šachtos ramsčius. Pagamintus daiktus reikėdavo tempti į keliamuosius bokštus, krauti į keltus. Žalio medžio rąstai ledu apšalę, slidūs ir sunkūs.

Atšipusiais pjūklais kiaurą naktį pjaustėme rąstus, tempėme į bokštus, kad reikiamą kiekį greičiau nuleistume į šachtą ir turėtume kokią valandėlę pailsėti. Pabaigėme ir rengėmės poilsiui. Tuo metu atsivėrė geležinkelio šakos vartai. Pūkšdamas ir švilpdamas garvežys įstūmė tris didžiulius pulmanus rąstų.

- Na, vyručiai, pasispauskite iškrauti vagonus. Reikia paskubėti, nes iki darbo pabaigos bėra pusantros valandos, - ragino dešimtininkas.

Brigadininkas, Pavolgio vokietis katorgininkas, ramus, bet reiklus žmogus, žiūrėjo, kad dėl sandėlio darbų nesitrukdytų šachtos darbai. Prie kiekvieno vagono paskyrė po dešimt žmonių. Pradėjome krauti rąstus.

Įtempę jėgas, pagal komandą čiupome rąstą ir iškėlę virš galvų stūmėme per vagono sieną. Rąstas žnegtelėjo ir cypdamas nuriedėjo per sniegą.

Ilga poliarinė naktis pasibaigė. Šachtininkai, juodi kaip velniai, išlindę iš požemio jau seniai laukė, kad vestų į lagerį poilsio, o mes , iš visų pusių raginami, ujami ir keikiami, tebesikamavome. Pagaliau paskutinis rąstas pervirto per vagono sieną.

- Все! - šūktelėjo brigadinikas.

Lyg energijos srovę išjungus, žmonės vienu kartu išseko. Suglebę susėdome ir tylėjome. Tik dabar pajutome, jog kojų pavilkti negalime. Išbalusiuose veiduose matėsi nuovargis ir kančia.

Tą naktį anglies bunkeryje virš vagonų kalinys estas įkliuvo į transporterį. Storas, platus gumos ir brezento diržas pačiupo jo vatinio skverną ir ėmė sukti aplink volą. Kol atsisegiojo ir vieną ranką ištraukė iš rankovės, diržas susuko visą vatinį ir pačiupo ranką. Skausmo ir siaubo pagautas žmogus šaukė, klykė pagalbos, bet niekas negirdėjo. Kuomet

pro bunkerio plyšius kraujas ėmė varvėti į apačią, kur prie vagonų triūsė žmonės, tuomet skubiai buvo pranešta, kad bėgtų žiūrėti, kas viršuje įvyko. Kol ilga rankove atskubėjo pagalba, rado estą be sąmonės gulintį su nutraukta ranka. Tokia buvo pirmoji darbo naktis Vorkutos anglies kasykloje.

Tundroje viskas platu, didinga: beribės banguotos sniego lygumos, dideli šalčiai, kartais siekiantys iki šešiasdešimt laipsnių, stiprūs vėjai, ilgos žiemos naktys ir vasaros dienos, nuostabios dangaus pašvaistės, gilus žemės įšalimas. Čia daugybė lagerių, kur suvaryti ilgabausmiai kaliniai, čia pilna čekistų ir dar daugiau - kariuomenės.

Kovo mėnesį dar pasitaikydavo smarkesnių pūgų, bet tokių, kokią matėme pirmą kartą, daugiau nebebuvo.

Saulei kylant aukštyn ir dienoms ilgėjant, dažniau pasirodydavo saulėtų prošvaisčių. Tuomet rūkas skystėjo, virto tarsi prasišviečiančiais dūmais, pro kuriuos matėsi Uralo kalnų masyvas. Iš karto kalnų kontūrai būdavo neaiškūs, bet rūkui skystėjant apylinkės vaizdas keisdavosi ir pagaliau atsiskleisdavo plati, balta tundros panorama. Kalnagūbrių kirbinė, saulės nušviesta, dantytu ruožu tęsėsi iš pietų į šiaurę, kur, horizonte susiliejusi su žeme, ištirpo baltame fone.

Pakilusi saulė nutvieksdavo sniegu nuklotą tundrą. Švelnus gelsvai violetinis sniego atspindys kliudė žiūrėti. Akinanti šviesa plieskė į akis. Tokiomis dienomis akys labai pavargdavo. Ilgesnį laiką be akinių dirbdami, žmonės apžlibdavo - susirgdavo akių liga, panašia į vištatupį, kurią rusai vadina "snežnaja slepota".

Saulėtą vidudienį per įšilusį orą kaip per didinamąjį stiklą kalnai atrodydavo daug arčiau ir ryškiau. Jie buvo už 60 kilometrų.

Šachtos ir lagerio apylinkėse žėrinčio sniego skaidrumą mažino anglies dulkės ir suodžiai. Šachtos zonoje būdavo supilta didžiulės anglies krūvos. Anglies dulkes vėjas nešiojo po plačią apylinkę. Kaminų dūmai skleidė daug suodžių. Šachtos paviršiuje dirbantys žmonės būdavo murzini kaip kalviai.

Pirmąją žiemą lageryje švaraus geriamo vandens nebuvo. Virtuvėje valgį virė iš tirpdyto sniego, kuris nuo priemaišų buvo juodas kaip nudažytas. Tokį nusistovėjusį vandenį gerdavome. Prausdavomės sniegu. Pirtyje maudėmės taipogi sniego vandeniu. Skalbinių niekas neskalbė. Nuo utėlių apgindavo "prožarka". Dėl žmonių marmalynės lagerio zonoje švaraus sniego nebuvo. Be to, po sandėlių ir barakų grindimis pulkai pelių ir žiurkių. Naktį jos kaip katinai šmirinėjo iš pastato į pastatą, lindo į pamazgų ir šiukšlių dėžes ir duobes. Lakstydamos taipogi teršė sniegą, iš kurio virdavo valgį. Nuo visokių ligų saugojo vienintelė sanitarinė priemonė - virinimas.

Kad nesusirgtume dėmėtąja šiltine ir kitomis epideminėmis ligomis, visuose lageriuose, o taipogi ir Vorkutoje, kiekvieną pavasarį skiepydavo. Didžiulio švirkšto ilga ir stora adata durdavo ties mente į nugarą ir suleisdavo kažkokių vaistų. Stipriai skaudėdavo, kuomet leisdavo, o paskui kelias dienas būdavome tikri ligoniai. Pakildavo temperatūra, svaigdavo galva, kūną apimdavo silpnumas. Dūrimo vietoje iššokdavo skausmingas guzas, prie kurio nebūdavo galima nė prisiliesti.

Jeigu skiepydavo vyras, reikėdavo nusivilkti tiktai marškinius, o jeigu moteris - tuomet būtinai visus nuogus išrengdavo. Ar toks "paprotys" viršininkų būdavo sugalvotas tyčia, ar gydytojas taip reikalaudavo, mums būdavo nesuprantama.

Vieną pavasario dieną kilo didelis sujudimas. Režimo viršininko įsakymu iš speeiajiosios dalies ("kūmo" įstaigos) barakų pompobytams buvo duoti kalinių sąrašai su numeriais. Iki vėlyvo vakaro "Kaveče" žmogus baltais dažais teptuku numeravo kalinius. Ar tie numeriai reiškė Vorkutos lageryno, ar tik to lagerio kalinių eilės numerį, nežinojome.

Buvome įspėti, kad nuo šios dienos visi viršutiniai drabužiai turėtų numerius. Kaliniai privalo patys sekti, kad numeriai būtų visada aiškūs ir ryškūs. Prižiūrėtojai griežtai reikalavo užsitepusius ar nublukusius numerius atnaujinti. Vadinasi, mes, režiminiai, buvome "imatrikuliuoti" tikraisiais lagerių piliečiais ir visomis "teisėmis" , pareigomis ir "privilegijomis" sulyginti su katorgininkais. Čekistams tik nusispjaut, kad mes "teismų" buvome nuteisti bausmę atlikti lengvo režimo pataisos lageriuose, o ne katorgos stovyklose.

Kaip visuose lageriuose, taip ir čia kalinių nacionalinis mišinys labai margas. Daugiausia, žinoma, ukrainiečių, ypač iš buvusios Lenkijos, nuo Lvovo. Nemaža rusų, lietuvių, latvių, estų, armėnų, vokiečių, lenkų, vengrų. Po keliolika kiniečių, korėjiečių, mongolų ir kitokių.

Nacionaliniai santykiai čia buvo geresni kaip kitur. Intelektualų skaičius didesnis negu Uchtos lageriuose. Buvo profesorių, inžinierių, gydytojų, kunigų, karininkų ir kitokios profesijos bei specialybės inteligentų. Ūkininkai ir darbininkai čia buvo apsitrynę ir prasilavinę žmonės, patekę į lagerius už idėjinę tautinę veiklą.

Lietuvių buvo apie tris šimtus. Keletas katorgininkų, o visi kiti - režiminiai. Dauguma lietuvių dirbo šachtoje, kiti - paviršiuje įvairiose dirbtuvėse. Lietuvių tarpusavis sugyvenimas buvo pavyzdingas.

Mūsų kaimynai latviai nemėgo bičiuliautis, nors vienas kitas buvo labai malonūs ir nuoširdūs. Dauguma pasipūtę, išdidūs - jautėsi už mus pranašesni. Žinoma, tokio pranašumo, kokio latviai buvo įgiję Rusijoje revoliucijos metu, mes neturėjome. Bolševikai turi būti dėkingi latviams už tuometinį terorą, kuriuo taip pasižymėjo latvių daliniai. Patys rusai

tuomet sakydavę, kad "советская власть держится на еврейских мозгах, на латышских штыках и на русских дураках".

Visai kitokie estai. Nors laisvėje su jais tiesioginių sienų neturėjome, esame skirtingos kilmės, bet mūsų bičiulystė buvo nuoširdesnė. Kuomet 1918 metais jie kūrė nepriklausomybę, rusai bolševikai buvo pasiuntę į Estiją kurstytojų su dideliais kapitalais. Estai juos visus sugaudė ir sušaudė. Toliau rusai nebedrįso į estų vidaus reikalus kištis, nes buvo labai rizikinga ir pavojinga. Saviems bolševikuojantiems ir šaukiantiems, jog jie vieni atstovauja estų tautai, valdžia leido atskiru sąrašu laisvai dalyvauti rinkimuose, kad parodytų savo galybę. Iš 120 seimo narių bolševikų atstovai buvo tik penki, ir jie jokios įtakos estų tautai neturėjo.

Gruzinai, armėnai kilme, papročiais, charakteriu ir kitomis būdo savybėmis visiškai skirtingi. Jie ryžtingi, drąsūs, kaip ir visi kalniečiai, bet labai atsargūs. Jų palankumo ir draugiškumo pigiai neįgysi. Bet susidraugavęs - geresnio ir nuoširdesnio bičiulio nerasi.

Vokiečių buvo apie du šimtus. Iš Rytų ir Vakarų Vokietijos, Pavolgio bei Donbaso. Vokietijos vokiečiai lageryje buvo disciplinuoti, ramūs kaip nekalti avinėliai. Visiškai ne tokie, kokius matėme okupacijos metais Lietuvoje. Pavolgio vokiečiai iš jų juokdavosi: "Kaip jie galėjo kariauti, tokie lepšiai. Aš vienas juos ištalžyčiau". Bet tvarkingumu ir tarpusavio draugiškumu, mandagumu buvo pavyzdys kitiems.

Rusai iš visų išsiskyrė grubumu, akiplėšiškumu, nachališkumu ir brutalumu. Tikrai humaniški ir padorūs buvo tiktai pagyvenę, vyresniosios kartos žmonės, bet tokių buvo visiškai nedaug. Jaunesnieji, nors ir baigę aukštuosius mokslus, bet elgesiu ir kalba mažai kuo skyrėsi nuo mažamokslių nepraustaburnių kriminalistų. Bolševikai giriasi mokslu, didžiuojasi komunistine morale, bet jų mokyklos nesugeba išauklėti žmogaus tikra to žodžio prasme - inteligentiško. "Kas pažengia mokslu, bet atsilieka dorumu, tas daugiau atsilieka negu pažengia" (Qui proficit in litteris, et deficit in moribus, plus deficit quam proficit), sako lotyniška patarlė. "Kaip kiaulei tinka auksinė grandis šnipe, taip mokslas ir žinios neišauklėtam žmogui", nes "neišauklėtas žmogus yra ne kas kita, kaip žvėris", - sako garsus XVII amžiaus pedagogas Jonas Amosas Komenskiš savo veikale "Managnae didactica". Taip ir yra. Mokytų rusiškų žvėrių nemaža buvo ir Vorkutos lageryje.

1941 metų birželį bolševikai bėgdami iš Lietuvos iššudė daug žmonių. Masines žudynes iškėlė Pravieniškėse. Tuomet laikraščiai smulkiai aprašinėjo tą įvykį, pažymėdami, kad, iššudę visus darbo stovyklos kalinius, prižiūrėtojus ir sargybinius, bolševikai mėtė į lavonų krūvas granatas ir paskui pastatė mongolus saugoti, bene išlįs koks vienas likęs gyvas. Žodis "mongolas" tuomet reiškė sužvėrėjusio sutvėrimo sinonimą.

Baisiam įvykiui vaizdingiau nušviesti buvo rašoma, kad sargybiniai buvę mongolai.

Lageryje buvo keletas mongolų. Visi jie buvo malonūs, ramūs ir simpatiški žmonės. Neteko girdėti juos keikiantis. Užkalbinti draugiškai šypsojos ir nuoširdžiai, mandagiai šnekėdavo. Apskrito veido, kiek įstrižomis, primerktomis akimis ir retutėmis barzdelėmis jie buvo panašūs į pasakų geradarius, bet ne į žmogėdras.

Dar ramesni buvo korėjiečiai. Su vienu keletą savaičių teko gulėti gretimoje lovoje. Barake jis buvo vadinamas "Kim". Grįžęs iš darbo, jis įsikniaubdavo į sąsiuvinį ir smulkiomis raidėmis kažką rašydavo arba galvą delnais suėmęs rymodavo. Niekam neužkliūdavo, nieko neužkabindavo. Prašnekintas nusišypsodavo ir kaip mokėdamas pasakydavo vieną kitą žodį arba rankomis rodydavo. Rusiškai kalbėti beveik nemokėjo. Kuomet ateidavo kitas korėjietis arba kinietis, mūsų Kim atgydavo. Būdavo smagu žiūrėti į juos, kaip juokaudami svetima kalba čiauškėdavo.

Lenkų buvo kelios dešimtys, o gal visas šimtas. Buvo varšuviečių, iš Lodzės, Poznanės ir kitų sričių. Nelaimingi žmonės. Dėl jų prasidėjo Antrasis pasaulinis karas. Jie daugiausia patyrė nelaimių ir skriaudų. Per visą savo istoriją, o ypač per šį karą dėl laisvės jie yra sudėję labai daug aukų. Masiškai juos žudė ir trėmė vokiečiai, daug išžudė rusai bolševikai. Vien tik Katynės masinėse žudynėse likvidavo apie dešimt tūkstančių jų karininkų. Daugybė lenkų žuvo lageriuose. Tiesiant Kotlaso-Vorkutos geležinkelio liniją, tūkstančiai mirė bado, šalčių ir katorgos darbų palaužti. Šiame lageryje buvo gaila tų darbščių ir mandagių žmonių. Juk dar taip neseniai nuo vokiečių į Vakarus pasitraukusi jų vyriausybė, kariuomenės generalinis štabas ir Anderso armija buvo tarp karo laimėtojų, bet amerikiečiai, anglai ir prancūzai, tenkindami bolševikų užgaidas, begėdiškai juos pažemino ir iš karo laimėtojų padarė emigrantus, o jų tėvynę atidavė rusų įtakos sferon ir paliko už geležinės uždangos.

Šitame lageryje lietuviai lenkų ir lenkai lietuvių bičiulystės vengė. Gal čia būta įtakos iš nepriklausomybės laikų praeities, kuomet lenkai, užgrobę Vilnių, Gardiną, Suvalkus ir Seinus, norėjo ir visą nepriklausomą Lietuvą pasiglemžti. Tikriausiai ir vieni, ir kiti dar nebuvo užmiršę tų ne per senų laikų, kada lenkai Vilniuje isteriškai šaukė: "Smigty-Rydz, prowadz nas do Kowna!" Tuomet jie buvo didybės manijos apsėsti, ignoravo Lietuvos nepriklausomybę, sapaliodami, kad Liublino unijos sutartimi Lietuva priklausanti Lenkijai.

Ką jie lageryje apie lietuvius galvojo, Dievas žino. Užkalbinti būdavo malonūs ir nuoširdūs. Nesibičiuliavo ir su kitų tautybių žmonėmis.

Gegužės mėnesį dienos jau buvo labai ilgos. Pakilusi saulė pamažu tirpdė sniegą. Lagerio zonoje pusnynų kalnai supliuško, sudilo. Apie barakus saulės atokaitoje telkšojo vandens klanai. Nuo anglies krūvų, suverstų rąstų ir nuo stogų kilo kamuoliai garų. Ubagiškas tundros žiemos grožis baigėsi, bet saulei palindus po debesiu vėl būdavo šalta ir šiurpu. Naktimis šalčiai siekdavo iki dvidešimties laipsnių.

Tuščias ir laukinis šis kraštas. Aplinkui kiek tik akys aprėpia nesimato jokio medelio, jokio augalėlio, tik po sniego klodu tebemiega krūmokšniai. Vieninteliai medžiai - elektros ir telefonų stulpai. Tačiau ir tokiu iš žiemos į vasarą pereinamuoju laikotarpiu, vadinamuoju pavasariu, taipogi buvo savotiško, niekur kitur nematyto grožio. Šaltomis saulėtomis dienomis matėsi keturios saulės. Viduryje švietė tikroji, jos šonuose ir viršuje už keliasdešimt metrų silpnesne šviesa spindėjo dar trys saulės. Už horizonto, žinoma, buvo ir penktoji, bet jos nesimatė.

Pirmoji pamaina į darbą eidavo rytą, saulei gerokai patekėjus. Miško sandėlyje kas dieną vienodi ir tie patys darbai. Kuomet įpratome ir išmokome dirbti, likdavo kokia valanda pailsėti.

Didelis cementinėmis grindimis šachtkombinato laukiamasis be jokio suolo, be jokio baldelio pasėdėti. Angiakasiai, apsiprausę ir persivilkę, kas stati, kas ant šaltų cemento grindų sugulę arba susėdę laukė, kada konvojus įsakys rikiuotis prie vartų. Visi nori anksčiau patekti į baraką, pavalgyti ir paskui kristi į suodiną guolį ir užmigti išvargusio žmogaus kietu ir saldžiu miegu.

Laibas, ilgu kaklu ruselis, atsisėdęs, nugara į sieną atsišliejęs ir kojų kelius rankomis apkabinęs, linguodamas dainavo:

Заболеешь ты, братя, цынгою,
И осыпятся зубы твои.
Но в больницу тебя никто не положит.
Потому, что больницы полны.

(Susirgsi tu, broleli, cinga, išbyrės visi tavo dantys, bet į ligoninę tavęs niekas neguldys, nes ligoninės perpildytos.)

Dainuojančiojo išvaizda, aplinkui murzini, išbalę veidai ir liūdna dainos melodija kėlė šiurpų įspūdį. Dėl cingos tikrai į ligoninę niekas neguldo. Daug jaunų žmonių dėl tos ligos neteko dantų. Sudilo, išsiklaipė ir mano dantys. Teko visus pašalinti. Vargo ir skausmo buvo, kol išlupinėjo, ir paskui kelis mėnesius maniausi be dantų. Pagaliau vargais negalais gavau viršininko leidimą, kad iš mano einamosios sąkaitos pinigų padarytų protezus. Ligoninė, anot dainininko, buvo perpildyta, nes nėra dienos, kad iš šachtos neiškeltų vieno ar kelių sužeistų.

Štai ir dabar, tik pasibaigus dainos posmams, du vyrai už rankų nuvedė į ambulatoriją šachtoje sužeistą. Atšokęs uolienos luistas perskėlė galvą. Rado jį sukniubusį "zabojuje" kruviną ir apsvaigusį.

Nespėjus šito akimis nulydėti, girdime - vėl nelaimė. Paviršiaus darbininkas rusas skubindamas sumanė peržengti ištemptą plieninį lyną, kuris vyniojosi aplink veleną. Plonos pasišiaušusios plieninės lyno vieliukės užkabino vatines kelnes. Besistengdamas atsipalaiduoti, žmogus ėmė nervintis ir dar labiau susipainiojo. Koja pateko tarp lyno ir veleno. Žmonės, baigę pamainos darbus, buvo jau išsiskirstę. Riksmą išgirdo atsitiktinai ėjusi kelto mašinų skyriuje dirbanti moteris. Kol ji nubėgo pranešti, kol atskubėjo žmonės, nelaimingąjį rado gulintį su nutraukta koja. Kol suteikė pagalbą, vargšas neteko daug kraujo. Tą pačią dieną mirė.

Tokių ir panašių atsitikimų šachtoje labai dažnai pasitaiko. Teisingai skirstomajame lageryje lenkas sakė, jog šachta yra ne tik įmonė anglim gauti, bet ir didelis mirties kombinatas.

Dirbant šachtos paviršiuje, smalsumas traukte traukė į požemį savomis akimis pamatyti, kaip atrodo kasyklos ir po žemėmis milijonus metų gulinti anglis. Iš angliakasių turėjau šiokį tokį supratimą, bet norėjosi pačiam pamatyti, patirti.

Gražią, saulėtą pavasario dieną tokia proga pasitaikė. Sugedo požeminio geležinkelio linija. Skubiai prireikė keturių žmonių pagalbos. Gavę lemputes, sulipome į keltą. Dešimt metrų per sekundę greičiu smigome į prarają. Netekęs bent pusės svorio, stovėjau ir žiurėjau, kaip medinės urvo sienos lėkė aukštyn, o mes tarsi nejudėdami kabėjome vietoje.

Nuo paviršiaus iki pirmojo požeminio štreko leidomės aštuoniasdešimt metrų gilumon. Nuo to štreko prasideda anglies klodo sluoksnis, kuris 45 laipsnių kampu eina žemyn (gilyn). Kad būtų galima anglį kasti, keliasdešimt metrų nuo pirmojo štreko dar apie šimtą metrų giliau prakastas kitas, vadinamas išvežiojamuoju (откаточный). Iš paviršiaus į jį prakasta kiaurymė ir joje įtaisytas keltas. Ši keliamoji anga yra apie du šimtus metrų gilumo. Tuo keltu keliama anglis, uolienos, leidžiamos į šachtą medžiagos. Abu požeminiai štrekai sujungti urvais. Vienu tokiu urvu mes leidomės į išvežiojamąjį štreką - į Hado karalystę. Iš paviršiaus staiga patekęs į požemio tamsą, nieko nemačiau. Stovėjau ir nežinojau, kur eiti. Mūsų šachtininkų žibintuvėliai švietė kaip vasaros naktį miške švento Jono vabalėliai.

Akys nesugebėjo taip greitai adaptuotis. Patekau kaip į gilų kapą.

Pamažu šviesa didėjo, ir jau buvo galima įžiūrėti urvo sienas ir žemyn smingantį taką. Pusę urvo nukeliavus, lemputės taip gerai švietė, jog puikiai buvo matomas visas urvas, jo nelygios gumbuotos lubos ir sienos.

Sutaisę sugedusį kelią, iki pamainos galo turėjome gražaus laiko apsidairyti ir apžiūrėti. Gal dvi valandas maklinėjau apšviestais ir tamsiais požeminiais labirintais. Išvežiojamasis štrekas vietomis puikiai apšviestas.

Jo sienų nišose įrengta graži švarutė elektros pastotė. Nutiestas geležinkeliukas, kuriuo nuo kelto iki anglies kasimo vietos ir atgal lakstė tušti ir pakrauti traukinėliai. Tamsiame štreko gale kasama anglis. Ji pradedama kasti nuo išvežiojamojo štreko ir varoma aukštyn iki pirmojo štreko. Vieta, kur anglis kasama, vadinama "zaboju", o kasėjai - "zaboiščikais". "Zabojų" yra keletas.

Viename "zabojuje" baisus triukšmas. Vikšrinis kasimo kombainas slinko kaip tankas prie blizgančios juodos sienos ir plieniniais nagais gremžė anglies klodą su tokiu triukšmu, lyg ten būtų įtaisyta paties Hefaisto kalvė. Nuo kombaino nagų darbo drebėjo mediniai atramos stulpai, drebėjo geležinkeliuko bėgiai ir požeminės uolos. Apie kombainą tupinėjo lemputėmis apsišvietę keli žmonės. Jų rankos ir veidai juodi kaip ta anglis, kurią draskė maurojantis kombainas. Juodoji masė plačiu konvejerio diržu slinko žemyn prie išvežiojamojo štreko ir byrėjo į vagonėlius. Bildėdamas traukinėlis požeminiais urvais lėkė prie didžiulio kelto, kuris iškastą anglį kėlė į saulės šviesą.

Sunkus ir pavojingas angliakasių darbas. Kombainu ne visur galima kasti. Anglies sluoksnis nevienodo storumo - vietomis virš dviejų metrų, kitur tik keliasdešimt centimetrų. Tokiose vietose žmonės ropomis darbuojasi.

Ta vieta, kur iškasama anglis, lieka tuščia. Nuo didelio slėgimo ji gali užgriūti ir palaidoti žmones. Kad taip neatsiliktų, kita žmonių grupė, vadinama "kriepilščikais" (sutvirtintojais), ją sustiprina. Lubas kloja lentomis ir rąstagaliais paramsto. Kuomet nuo apatinio (išvežiojamojo) iki viršutinio štreko anglis iškasama, lieka paramstyta tuštuma. Po ją landyti pavojinga, nes nežinoma, kada ji gali užgriūti. Tokių tuštumų nelaiko. Ateina vėl kiti specialistai "posadčikai" (užgriovėjai). Aštriais ilgakočiais kirviais pakerta keletą ramsčių ir smunka šalin į nepavojingą vietą. Iš viršaus didžiulio svorio slegiamos uolienos ima griūti. Nepakirsti ramsčiai nebeišlaiko žemės slėgimo ir sulūžta tarsi degtukai arba ploni šiaudeliai. Pasitaiko, kad žmonės nebespėja pasprukti ir žūsta.

Anglies klodas suspaustas ir kietas kaip akmuo. Nei kastuvu, nei laužtuvu jos neišprašysi. Angliakasiai blizgančią anglies sieną ilgais elektriniais grąžtais sugręžioja. Sprogdintojai ("zapalščikai) į tas skyles kiša sprogstamuosius užtaisus ir laidais sujungia su elektros baterijomis. Su didžiuliu trenksmu anglies masyvas atvirsta. Pakyla debesis dulkių, kurias galingi ventiliatoriai per specialias "rankoves" siurbia į viršų. Vėliau dujų tikrintojai ("gazomierai") su reikiamais įtaisais patikrina, ar nėra metano dujų. Tik po to angliakasiai atvirtusią anglies sieną gali tvarkyti. Šiupeliais beria ir žeria anglį į metalinius lovius, kuriais ji švilpdama lekia žemyn į vagonėlius. Tuo tarpu "prochodčikai" kasa tolimesnius labirintus - plečia štrekų ir landynių tinklą, daro naujus

praėjimus. Giliai požemyje žemė suspausta kaip granitas. Raustis pro tokias uolienas yra sunkus darbas. Čia taip pat sprogdinama. Uolienų luistai ir subyrėjusios smulkios dalys vagonėliais varomos prie kelto ir keliamos į paviršių. Iš keliamojo bokšto transporteriais jos vežamos ir pilamos į didžiulę krūvą, vadinamą "terikoniku". Kiekvienos šachtos zonoje tokios krūvos iš tolo dunkso kaip Egipto piramidės.

Šachtos štrekai ir kiti praėjimai iš viršaus ir iš šonų sustiprinti rąstagaliais. Daug medžių sukišta į Uchtos "ležniovkas", bet ne mažiau jų suryja šachtos. Kituose kraštuose, kaip žmonės pasakoja, sustiprinimams vartojami metaliniai ramsčiai. Kuomet nebereikalingi, vėl išimami ir naudojami kitur. Rusų šachtose mediniai ramsčiai lieka amžinai palaidoti.

Pamainos darbo laikas pasibaigė. Tamsiuose labirintuose sumirgėjo šachtininkų lemputės, šmėkščiojo tamsūs žmonių siluetai. Jie skubėjo prie kelto. Iš išvežamojo štreko lindau į tą patį narvą, kuriuo nusileidau į gelmes. Daugiau kaip šimtą metrų pūksdamas ir dusdamas lipau prie kelto. Sušilau, sumirkau, net skalbiniai prie kūno prilipo. Kol pasiekiau pirmąjį štreką, net uždusau. Atsisukęs žvilgtelėjau atgal į žemyn smingantį urvą. Žmonių šešėliai lyg kokios požemio dvasios sekė paskui mane.

Į saulėtą paviršių grįžau juodas kaip tikras angliakasys, įdomių, bet kartu sunkių, niūrių įspūdžių prislėgtas. Juk tokiais ir panašiais požeminiais kalnais šachtininkams reikia kas dieną laipioti ir dirbti. Tenka aukštyn tampyti lentas, sunkius ramsčius, ventiliatorių "rankoves" ir visokias kitokias medžiagas. Jauni, sveiki, stiprūs ir gerai mintantys vyrai per keletą metų šachtose sugadina širdį, nuvargina kojas ir daugiau sunkiems darbams nebetinka.

Katorgininkai ir jų sveikata niekam nerūpi. Čia tik žiūrima, kad kiekvieną dieną į paviršių būtų iškelta nustatytas kiekis anglies. Pusalkaniai ir užguiti žmonės čia dar greičiau netenka sveikatos. Po šios ekskursijos supratau, kodėl lageryje taip daug jaunų vyrų serga širdies ligomis.

Pavasaris Vorkutoje daug trumpesnis negu Lietuvoje. Gegužės mėnesį pradėjęs tirpti sniegas birželio viduryje visiškai pranyko. Tik Uralo kalnų viršūnės bolkavo. Sniegui ištirpus, atsivėrė pelkės ir ežerėliai, į kuriuos kirbinėmis skrido klykiančios gervės, laukinės žąsys ir kitokie paukščiai.

Liepos pradžioje tundra sužaliavo, sužydo - pasipuošė saulėje žėrinčia spalvų fejerija. Banguotas jos paviršius ištisai apsidengė išsprogusiais kerėkšliniais berželiais, karkliukais, samaninėmis kerpėmis. Krūmokšnių lapeliai smulkučiai kaip kapeikinė moneta. Vienmečių žolių ir didelių medžių tundroje nėra.

Per kerpių storą sluoksnį žemė negali įšilti. Po juo ir vasarą esti ledas, o dar giliau - amžinas įšalimas, siekiantis iki septyniasdešimt metrų gilumo.

Pačiame Šiaurės ašigalyje 186 paras ir 10 valandą esti diena ir 178 paras ir 14 valandų tęsiasi naktis. Jeigu para susideda iš dienos ir nakties, tai ašigalio para - ištisi metai.

Vorkuta yra netoli už speigračio. Čia nuo gruodžio pradžios kelias savaites saulė neužteka, o vasarą nuo gegužės galo iki liepos vidurio nenusileidžia - pačiaužia šiauriniu dangaus skliautu virš horizonto ir vėl kyla aukštyn.

Tundros gyventojai - nencai, anksčiau rusai juos vadindavo samojedais, atseit jie vieni kitus valgydavo. Nencų tautinė apygarda turi 182 tūkstančius kvadratinių kilometrų ir joje gyvena apie 22 tūkst. gyventojų. Jų administracinis centras Narjanmaras turi apie 12 tūkstančių gyventojų. Jis yra Pečioros deltoje.

Iš seno nencai verčiasi naminių šiaurės elnių ūkiu.

Šiaurės elnias - viskam tinkantis gyvulys. Jis yra susisiekimo ir darbo priemonė, pagrindinis maisto šaltinis. Iš jo odos siuvami drabužiai ir batai, vadinami pimomis, išdirbamas zamšas. Elnių odomis dengiamos palapinės. Drabužiai ir pimos siuvami plaukais į vidų. Drabužiai minkšti, elastingi, nesukietėja ir per didžiausius šalčius, todėl jie yra nepamainomi.

Daug elnių suvalgydavo kaliniai. Dažnai ir į mūsų lagerį atveždavo sunkvežimius, prikrautus mėlynai juodos elnienos.

Vasarą tekdavo matyti, kaip pro lagerį pragindavo kelių tūkstančių elnių bandą. Iš kerėkšlinių krūmokšnių kyšojo judančių šakotų ragų tankynė. Vasarą elniai traukdavo į šiaurę, arčiau jūros. Vasarą tundroje privysta galybė uodų ir mašalų, kurie elniams yra baisesnė Dievo rykštė negu Sovietų sąjungos gyventojams čekistai. Stiprūs vėjai pajūryje išsklaido uodų ir mašalų debesis.

Seniau tundroje buvę daug laukinių elnių. Dabar jų nebėra.

Vorkutos anglies telkinys - tai nedidelė Pečioros anglies baseino dalelė. Visas Pečioros baseinas apima apie 130 tūkstančių kvadratinių kilometrų. Kitas jo didesnis telkinys yra Intos apylinkėse. Vorkutos ir Intos telkiniuose pristatyta daug lagerių, kuriuose prikimšta tūkstančiai katorgininkų ir kitų ilgabausmių kalinių. Čia išaugo nauji miestai: Vorkuta, Inta ir miesteliai Chalmerju ir Syrjaga.

Pavasarį iš laisvųjų gyvenvietės artezinio šulinio į lagerį baigė vesti vandentiekį. Zonoje šalia valgyklos pastatė medinį namelį ir jame įrengė vandeniui virinti punktą - "kipetilką". Čia buvo du kubilai šaltam ir šiltam (virintam) vandeniui. Krosnyje įtaisytas raitytas vamzdis, kurio vienas galas sujungtas su šalto vandens kubilu, kitas užkeltas ant virinto vandens

kubilo. Krosnyje raitytas vamzdis kaito, ir užviręs vanduo, garų spaudžiamas, prunkštė į kubilą. Dar trys vandentiekio šakos nuvestos į valgyklą ir virtuvę, į pirtį ir skalbyklą.

Įvedus vandentiekį, gyvenimas pagerėjo. "Kipetilka" barakus aprūpino šaltu ir karštu vandeniu. Kaliniai gavo po porą skalbinių ir paklodę. Kas dešimtą dieną ėjome į pirtį. Skalbykloje palikdavome nešvarius skalbinius, o iš ten gaudavome išskalbtus. Čia pat kirpėjai apkirpdavo ir apskusdavo. Per savaitę žmonės pasikeitė - nebesimatė murzinų ir paišinių. Visi buvo švaresni, šviesesni. Menkas ir prastas valgis, švariame vandenyje išvirtas, buvo gardesnis, malonesnis. Dubenėlio dugne nebenusistodavo suodžių ir purvo nuosėdų.

Birželio mėnesį bičiulio Radžiaus ir lietuvio gydytojo pastangomis man buvo nustatyta trečioji darbo kategorija. Iš šachtos miško sandėlio buvau perkeltas į lagerio zoną - komunalinio aptarnavimo skyrių, vadinamą "Keč", kurio viršininku buvo lėto būdo, tylus čekistas kapitonas, o brigadininku - kalinys Krainij. Krainij buvo sumanus, išsilavinęs žmogus. Laisvėje dirbęs kažkokios srities partijos sekretoriumi. Stalino "čistkos" metu areštuotas ir nuteistas katorgos darbams. Jo žinioje buvo visi lagerio komunalinio aptarnavimo punktai. Mane ir jauną ukrainietį paskyrė inventoriaus remontuoti. Darbas buvo nesunkus, nenormuotas. Niekas mudviem nesėdėjo ant sprando, niekas neragino ir padarytų darbų netikrino. Rytą, brigadoms išėjus į darbą, sėdėdavome barake ir laukdavome patikrinimo. Paskui eidavome pusryčiauti. Pavalgę dirbdavome. Žodžiu, po sunkių ir įtemptų miško sandėlio darbų čia buvo dykystė.

Taip kokį mėnesį krapštėmės apie barakus. Vėliau buvau perkeltas į "kipetilką" "etatiniu" darbininku lageriui vandenį virinti. Čia dirbome trys žmonės. Lietuvos rusas (nUo Jonavos) Rockinas buvo "kipetilkos" vedėju, o aš ir širdies liga sergantis rusas Savenkovas - darbininkai. Mudu pakaitomis iš zonos anglies sandėlio rogutėmis atveždavome anglies, kūrendavome krosnį, barakų tvarkiniams dalindavome šiltą ir šaltą vandenį. Turėdavau užtektinai laiko pasiskaityti, barakuose pažįstamus aplankyti ir padykinėti. "Kipetilkoje" buvo puiki proga pažinti žmones, patirti jų gyvenimo sąlygas, artimiau pabendrauti su lietuviais.

Lietuvių buvo kiekviename barake. Jie dirbo įvairiose vietose: šachtos požemiuose ir paviršiuje, statybos darbuose, kontorose, ligoninėje, siuvykloje, sandėliuose ir kitur. Sąžiningi, sumanūs, kruopštūs ir nagingi specialistai, jie buvo vertinami ir skiriami į atsakingas vietas. Viktoras Baltrušaitis dirbo šachtoje elektros pastotės inžinieriumi, Rinkevičius Pranas, Piepalis Jonas, Kozla ir dar keli - šachtos keltų mechanikais, Vaitkevičius Petras - požeminio traukinėlio mašinistu, kunigas Antanas Šeškevičius - dujų tikrintoju (gazomieru), Bylaitis Jonas - ligoninėje

gydytoju, Narakas Kazys - lagerio vaistinės vaistininku, Krupelis Mykolas - vaistinės tvarkiniu, kunigas Augustis - skalbykloje skalbinių presuotoju, Juodelis Petras - žuvies sandėlyje žuvies darinėtoju, istorikas Klimavičius - šachtoje budėtoju, Čekavičius Mykolas ir Kiela Jonas - kompresorių skyriaus budėtojais. Jonikas - siuvyklos vedėju, Kazanas Afanasijus - drabužių sandėlininku. Kur vienas geriau įsitaisydavo, ten tempdavosi draugus ir pažįstamus. Ir taip apie kiekvieną geriau įlindusį lietuvį spietėsi kiti. Net rusai stebėjosi lietuvių vieningumu ir gražiu sugyvenimu.

Atskirų lietuviškų brigadų (tokių kaip Voi-Vože) čia nebuvo. Barakuose buvo tiktai lietuviški kampeliai, kur gulėdavo po keletą lietuvių. Didžiausias kampas buvo pirmame barake, kur buvo apgyvendinti šachtos specialistai. Čia gyveno Baltrušaitis, Čechavičius, Piepalis, Mieliauskas, Kiela, Vaitkevičius, Rinkevičius, Kozla, Rakauskas ir dar keletas kitų. Vakarais būdavo lietuviški susibūrimai, čia kaupėsi visokios lagerio ir laisvojo gyvenimo naujienos, čia būdavo komentuojami politiniai įvykiai. Pobūvius įvairindavo lietuviškos dainos, pritariamos akordeono, mandolinos ir gitarų.

Tame barake gyveno didelis lietuvių bičiulis, Rygos konservatorijos dėstytojas kompozitorius Janis Licitis. Iš visų latvių jis išsiskyrė inteligencija ir tikrai humanišku kultūringumu, buvo tikra to žodžio prasme - dvasios aristokratas. Lėto charakterio, nuoširdus ir labai draugiškas, jisai įgijo visų simpatiją ir jam deramą respektą.

Janis Licitis labai mėgo lietuvių liaudies dainų melodijas, uoliai jas rinko ir užrašinėjo. Vakarais dažnai užsukdavo į "kipetilką", kaip jis sakydavo, pailsėti nuo barako erzelyno ir triukšmo. Atsinešdavo užrašų sąsiuvinį, ir man tekdavo dainuoti lietuviškas dainas. Jo nuomone, lietuvių ir latvių draugystė turėtų būti artima ir glaudi, tikra broliška, ne tokia, kokia buvo nepriklausomybės laikais. Lageryje Licitis surinkęs kelis šimtus lietuviškų dainų melodijų.

Kaip jau minėta, lageryje buvo du lietuviai kunigai - Augustis ir Antanas Šeškevičius. Augustis - ramus, nuoširdus ir draugiškas žmogus, didis patriotas, buvęs vienos žemaičių parapijos klebonas. Suimtas ir nuteistas už priešbolševikišką veiklą. Lageryje skundėsi negalavimais, turėjo trečią darbo kategoriją ir dirbo skalbykloje, kur lygino skalbinius. Konfesiniais reikalais buvo paslaugus. Prašomas neatsisakydavo kunigo patarnavimų.

Kunigas Šeškevičius - visada judrus, žvalus ir labai rūpestingas religiniais reikalais. Pats būdamas vienuolis, konfesinius reikalus laikė pačiais svarbiausiais. Kiekvieną rytą, susiradęs nuošalų, ramų kampelį, laikydavo mišias. Laisvalaikiu nuolat zujo po barakus, landydamas ir primindamas neužmiršti susitaikyti su Dievu. Krikščioniškas gerumas ir nuoširdumas liejosi per kraštus, todėl jo gausią atsargą dosniai eikvojo.

Sunkus, gal ir nedėkingas buvo jo darbas. Reikėjo saugotis pomopobytų, beldikų, kurie galėtų pranešti viršininkams. Už tokią veiklą grėsė "būras" arba nubloškimas į sunkius darbus. Be to, daug ko mačiusios, daug kentėjusios žmonių sielos buvo atšalusios, surambėjusios ir panašios į apleistus, kažkada purentus dirvonus. Daugelis jų kunigo rūpesčiams ir paslaugoms buvo abejingos, nejautrios. Dėl to kunigas sielojosi, nerimavo ir kartais gal netekdavo takto ir objektyvumo. Jo nuomone, kas ne katalikas, tas - bolševikas. Lietuviškus tautinius reikalus siejo su religiniais, todėl jam atrodė, kas blogas katalikas, tas prastas lietuvis.

Be lietuvių kunigų, buvo dar vienas katalikų kunigas latvis. Iš buvusios Lenkijos (nuo Lvovo) buvo keletas kunigų ukrainiečių. Jie graikų katalikai. Beveik visi jauni, bet jau vedę žmonės. Kaip ir mūsiškiai, jie nenešiojo ūsų ir barzdų, bet vadinami ne kunigais, o popais. Jie labai prisirišę prie savų šeimų. Visi turėjo žmonų ir vaikų nuotraukas, kuriomis patys gėrėjosi ir kitiems rodė. Tarp kalinių, net savųjų ukrainiečių, jie neturėjo tokio autoriteto, kokiu naudojosi mūsų kunigai. Ne kartą teko girdėti ir matyti, kaip supykę ukrainiečiai netašytais žodžiais plūdo savo tautietį kunigą. Neteko girdėti, kad kas panašiai plūstų lietuvį kunigą. Kitų tautybių žmonės, net ir nihilizmu apsikrėtę rusai, vengė juos įžeidinėti. Ori ir inteligentiška laikysena , iš pokalbių dvelkianti erudicija kėlė mūsų kunigų autoritetą.

Buvo keliasdešimt protestantų baptistų. Jie dažnai nuošaliose vietose būriuodavos ir tardavosi. Gerai išnagrinėję Šventąjį raštą, ginčuose su kitatikiais jie sugebėdavo oponentą suriesti į ožio ragą. Miklia sofistika pakišdavo tokį klausimą ar taip gudriai susukdavo atsakymą, jog oponentas nebeturėdavo ką sakyti. Tarp mažai išsilavinusių jie ieškojo pasekėjų. Prižiūrėtojai sekdavo jų sueigas ir išvaikydavo. Kartais iniciatorius arba visą susirinkimą pasodindavo į "būrą".

Pasigailėjimo verti buvo religinio fanatizmo ligonys. Apie tokius Erazmas Roterdamiestis rašė, kad jokie pamišėliai negali rungtyniauti su tais, kuriuos vieną gražią dieną apima krikščioniško pamaldumo įkarštis. Seniau tokių būdavę labai daug, o po vieną kitą pasitaiko dar ir šiais laikais. Vienas pagyvenęs rusas kiekvieną rytą ir vakarą barako kampe, tarp lovų melsdavosi. Iš pradžių tiesiai, kaip Gorkio senelis, kareiviškai įsitempęs tyliai poteriaudavo. Paskui, žiupsniu pirštus suspaudęs, imdavo žegnotis ir vėl puldavo ant kelių. Taip be perstojo kartodavo kokią valandą, kol nuo prakaito visas sumirkdavo. Įkarščiui atslūgus, būdavo tylus, nekalbus. Kai visai nusiramindavo, vėl būdavo normalus žmogus.

Į "kipetilką" dažnai užsukdavo pagyvenęs rusas inžinierius Aleksandr Petrovič. Kaip ir Licitis, lėto būdo, bet kitokio - rusiško charakterio ir geros širdies žmogus. Dėl savo kuklumo nesibruko į priekį, vengė viršininkų malonės. Dirbo lagerio komunalinio aptarnavimo skyriuje

virtuvės kūriku. Mėgo literatūrą, pasakodavo ir komentuodavo rusų ir kitų tautų klasikų kūrinius. Jo nuomone, rašytojas, jeigu jis neturi laisvės ir negali rašyti to, kas jam patinka, ką jis nori, nieko gero nesukurs. Rusų rašytojai nuo pat rusų literatūros pradžios iki šių dienų neturėjo ir neturi kūrybinės laisvės. Novikovas, Radyščevas, Gogolis, Lermontovas, Puškinas, Nekrasovas, Dostojevskis ir kiti rašytojai perėjo kalėjimus ir ištrėmimus. Jų gyvenimas - kankinių gyvenimas. Jie kentėjo todėl, kad savo kūriniuose vaizdavo rusų gyvenimą tokį, koks jis buvo, o ne tokį, kokio norėjo obskurantai carai. Gorkis, Majakovskis, Jeseninas mirė nuo bolševikų ir jų čekistų tironijos, o gyvi rašytojai tebekenčia moralines ir fizines kančias dėl bolševikų partijos šlykštaus prievartavimo.

- Mes, rusai, - nelaimingiausi žmonės. Mes neturėjome ir neturime tikrų tėvynės mylėtojų valdovų. Carai ir bolševikai - ne valdovai, bet tironai ir neprisotinami šakalai. Kol tokie žmonės sėdės mums ant sprando, jūs, lietuviai ir kitos mažos tautos, laisvės nematysite, - kalbėjo inžinierius.

- Kodėl tamsta, - kartą paklausiau, - kaip inžinierius, neprašai geresnio ir įdomesnio darbo?

Pritaikęs Krylovo pasakėčią, juokdamasis atsakė:

- Вам мою судьбу пояснить я готов. В нашей жизни начальники, хоть стыдно им признаться, с умом людей боятся, и терпят при себе охотней дураков.

Šalia "kipetilkos" buvo anglies sandėlis, kurį tvarkė ir barakams kurą išdavinėjo armėnas Aslanijanas ir rusas Kolmykovas. Tarp jų būdavo nesibaigiantys ginčai, barniai ir baisūs keiksmai. Ypač didelis keikūnas buvo Kolmykovas. Keikdamasis jis tikrai mokėjo rasti šviežių ir vaizdingų posakių ir išsireiškimų. Ne iš piktumo jie keikėsi, bet gal daugiau iš papratimo.

Kolmykovas - pagyvenęs žmogus, matęs revoliucijos žiaurumus ir vėliau laimingu būdu emigravęs į Prancūziją. Tenai gyvenęs iki Antrojo pasaulinio karo. Kuomet vokiečiai okupavo šiaurinę Prancūziją ir Paryžių, Kolmykovas savanoriu stojęs į Vlasovo armiją, kaip jis pats sakėsi, mylimą Rusiją vaduoti iš žydų vergijos - bolševizmo. Po vokiečių kapituliacijos Vlasovo armija patekusi anglams. Anglai vlasoviečius nuginklavę ir uždarę specialiai įrengtoje stovykloje, o vėliau visus perdavę bolševikams. Kelias, kuriuo buvę vežami vlasoviečiai, nuo stovyklos iki bolševikų užimtos Vokietijos buvęs iš abiejų pusių apstatytas ginkluotais anglų kareiviais. Bolševikai Vlasovą pakorę, karininkus sušaudę, o eilinius nuteisę ir išsklaidę po gausius Sovietų sąjungos lagerius.

- Kad juos kur perkūnas ištrankytų, mat, mat., tuos anglus ir amerikiečius! Už tokius darbus susilauks jie k—vos to, ko verti. Bolševikai ir jų nepagailės! - keikė Kolmykovas.

- Kodėl tu, Kolmykovai, taip keikiesi? - klausiau. - Daugiau kaip dvidešimt metų išgyvenai kultūringame krašte, matei, kaip žmonės gyvena, o dabar kaip koks urka be keiksmo nebemoki kalbėti.

- Ot, mat, mat... koks tu naivus. Tu gi žinai, kur ir kokiomis sąlygomis gyvename! Be keiksmo čia reikėtų pasikarti, o be to, aš - rusas.

- Tai kas, kad rusas, - sakau, - yra ir rusų nesikeikiančių.

- Eik tu po velniais su savo moralais... Lageryje žmogus - darbo gyvulys. Čia tiek tegali pasirodyti, kad esi žmogus, jog gali kiek tik lenda nedraudžiamas iš dūšios gilumos nuoširdžiai išsikeikti. Bolševikai laisvėje gyvenančius poetus Jeseniną ir Majakovskį chuliganais pavertė, ir jie paskui, baidydamiesi savo gyvenimo, nusižudė. Tai ko tu iš manęs nori? Rusas nuo amžių įpratęs kirminu žeme šliaužioti, vergauti ir keiktis. Visa Rusija keikiasi.

Lagerio apsaugos garnizono kareiviai savo reikalams vandenį veždavosi iš lagerio "kipetilkos". Lagerio skalbykla juos apskalbdavo. Kas dieną kareivis arkliais atvažiuodavo vandens. Kuomet apsipratome ir arčiau susipažinome, kareivis "kipetilkoje" kartais užtrukdavo gerą pusvalandį. Papasakodavo Vorkutos ir kareivinių naujienų, kartais iš boso iškeldavo puskepalį duonos, bryzą virtos mėsos arba žuvies. Aprūpino mus metaliniais šaukštais..

- Ar nebijai mums duonos vežioti? - klausėme. - Jeigu nutvertų, nubaustų.

- Neseniai buvau namo parvažiavęs atostogų. Mama įsakė mylėti kalinius, nes jie kenčia dėl mūsų gerovės, - kalbėjo kareivis. - Karininkai mums kas dieną kala apie kalinius visokius nebūtus daiktus. Aiškina, jog į lagerius suvaryti aršiausi tėvynės priešai, pavojingesni už hitlerininkus. Kareivio šventa pareiga saugoti, kad jie nepabėgtų. Bet kai aš dabar į jus žiūriu, juokas ima iš tokių kalbų. Juk čia žmonės kaip žmonės, gal net žmoniškesni už mūsų karininkus.

Mes dėkojome kareiviui ir prašėme, kad įmestų už zonos į pašto dėžutę mūsų laiškus. Kareivis mielu noru patarnaudavo. Atsirado puiki proga dažniau su savaisiais susirašinėti.

Kartą iš šachtos pabėgo kalinys. Gudriai po garvežiu pasislėpęs, kartu su anglimi išvažiavo.

Kareivinėse kilo sujudimas. Visas garnizonas su šunimis išgarmėjo į tundrą pabėgėlio medžioti. Kelias dienas kareivis nebeatvažiavo vandens. Vėliau atvykęs keikėsi:

- Jeigu jis paklius man į rankas, vietoje žarnas paleisiu. Patekai į lagerį - ir lauk bausmės galo. Dėl jo mes dabar kas dieną kaip šunys peršlapę lakstome po tundrą ir ieškome. Jūs neįsivaizduojate, kas dedasi kareivinėse. Ir karininkai, ir kareiviai keikiasi, nes niekam nebėra poilsio

ir ramybės. Garnizono vadas atsakingas už pabėgimą. Nesuradus - ir jam, ir visai pamainai, kuri saugojo, gresia bausmė.

- Bet tu sakai, - kalbėjome, - jog motina liepė mylėti kalinius.

- O jis ar pasigailėjo mūsų? Sakykite, ką jūs darytumėte, būdami mūsų vietoje?

Besikalbėdami priėjome vieningos nuomonės, jog kaliniai ir kareiviai yra beveik vienodi beteisiai ir nelaimingi vargdieniai.

Po kelių dienų bėglį sugavo. Po garvežiu įsitaisęs, jis nuvažiavo net iki Kotlaso. Neturėdamas asmens dokumentų, ten ir įkliuvo. Grąžino vėl į mūsų lagerį. Vakarais prižiūrėtojai jį vedžiojo po barakus, kur turėjo kalbėti ir aiškinti, jog bėgti neverta, nes pasprukti nesą jokios galimybės. Vienintelis nepavojingas būdas laisvei pasiekti esąs toks: sąžiningu darbu išpirkti kaltes ir laukti bausmės galo arba "mielaširdingos" ir "teisingos" sovietiškos valdžios malonės.

Kaliniai šaipydamiesi klausė, nes visiems buvo aišku, kad bėglys buvo "kūmo" išmokytas kalbėti.

Kiek Vorkutos lageryne buvo lagerių, tikrai nežinau, bet turbūt neapsiriksiu pasakęs, kad daugiau negu visoje Hitlerio Vokietijoje. Jų buvo prie kiekvienos šachtos. Be to, Vorkutos lagerynui priklausė Chalmerju apylinkės stovyklos. (Chalmerju yra už šešiasdešimt kilometrų į šiaurę nuo Vorkutos. Ten požeminis anglies klodas iškilęs beveik į paviršių. Anglis kasama, nuėmus žemės sluoksnį.)

Vorkutos lageryne buvo dvejopi lageriai - paprasto ir sustiprinto režimo. Paprasto režimo lageriai vadinosi vienu bendru pavadinimu - "Vorkutlagas", o sustiprinto režimo - "Rečlagas". Vorkutlage buvo laikomi kriminalistai ir nerežiminiai politiniai nusikaltėliai, o Rečlage - katorgininkai ir režiminiai. Rečlago viršininku buvo čekistų generolas Derevenka.

Retkarčiais generolas atvykdavo į mūsų lagerį. Pirmiausia jam, žinoma, rūpėjo administracijos ir apsaugos (garnizono) reikalai, bet neužmiršdavo ir į lagerį kyštelėti nosį. Prieš jo atvykimą kildavo sumišimas. Viršininkai ir prižiūrėtojai lakstydavo po barakus ir įsakydavo pompobytams, kad visur būtų švaru ir tvarkinga. Kaliniams išduodavo švarias naujas paklodes, kuriomis apgaubdavo antklodžių galus, kad atrodytų įspūdinga, gražu. Virtuvėje gamindavo pagerintą maistą. Viršininkai iš kailio nerdavosi, kad lagerio bent išorė būtų panaši į žmonių buveinę. Nežinia, ką jie tuo norėdavo apgauti: ar patys save, ar kalinius, ar generolą. Kaip Gogolio "Revizoriaus" valdininkai revizoriui atvykus griebiasi taisyti, skutinėti, prirašinėti, kad nieko nebūtų ir visko būtų, lygiai taip pat būdavo lageryje prieš generolo atvykimą. Tą dieną būdavo laimingi kaliniai, jei Derevenkos vizitas pasitaikydavo per pietus. Tada bent žmoniškiau pavalgydavo. Generolui išėjus pro varius,

tučtuojau dingdavo pagerintas maistas, nuo lovų - švarios paklodės. Taip jau surėdyta rusiška prigimtis, kad ji daugiau žavisi apgaulėmis negu sąžiningumu ir tiesa. Velnias dūšios, šuva skolos, o bolševikas sąžinės neturi.

Jeigu kas išdrįsdavo generolui pasiskųsti dėl prižiūrėtojų neteisingumo, su tuo, generolui išvykus, būdavo tučtuojau atsiskaitoma taip, kad daugiau nebedrįstų taip daryti. Tokį negudrų drąsuolį nusitempdavo į "nadziratelską", iš kur grįždavo netekęs bet kokio noro skųstis.

Paminėtinas vienas prižiūrėtojas Jaška. Dėl pasipūtusios laikysenos kalinių pramintas "generolu Jaška". Jis visada bastydavos ir slampinėdavo po lagerį, lyg ieškodamas ką sutikti ir aprėkti. Išėjęs iš barako, būtinai jį sutiksi. "Generolas" Jaška nepraeidavo nesulaikęs ir neapolbijęs:

- А ну-ка, становись! Как стоишь, болван?! А ну-ка, руки по швам! Ишь ты, какой! Фамилия? Звать?

Kalinys įsitempęs stovėdavo prieš "generolą", o šis, kaip katė pelę pasigavęs, mėgaudavos aukos bailumu. Jeigu kas nepatikdavo, žiūrėk, jau ir tempia į "nadziratelską".

Prižiūrėtojų būstinė buvo prie lagerio vartų. Joje buvo mėgstamas žiaurumas ir vykdomi apgalvoti kankinimai. "Būras", apspardymai, mušimai čia buvo, galima sakyt, kasdieninės pramogos. Prižiūrėtojai, kaip tie įgudę gyvulių varovai, nuolat laikė iškėlę drausmės botagą ir juo čaižė.

1952 metų vasara buvo kančių ir siaubo mėnesiai. Nebuvo dienos, kad neiškeltų iš šachtos kelių sužeistų arba užmuštų. Šachtos viršininkams ir lagerio administracijai visiškai nerūpėjo darbo techninė apsauga, kalinių sveikata ir gyvybė. Kaliniai buvo raginami bet kokia kaina iškasti kuo daugiau anglies. Brigadininkai privalėjo kiekvieną dieną teikti gamybos davinius. Neišdirbusius nustatytos normos prižiūrėtojai vakare tempdavo į "būrą" arba savose patalpose sumušdavo. Invalidų skaičius augo dienomis. Šalia šachtos esančios kapinės plėtėsi.

Po sunkios, nelaimių kupinos vasaros atėjo nė kiek ne geresnė žiema. Lapkričio mėnesį prasidėjo 40-50 laipsnių speigas. Ilgomis naktimis danguje žėrėjo šiaurės pašvaistė, dienomis žemai pagal horizontą rūke pasirodydavo purpurinis, auksu blizgantis saulės gniužulas. Barakų sienos ir lubos apsitraukė šerkšno kailiu. Plonomis, sutrintomis antklodėmis ir vatinukais apsiklostę, žmonės naktį drebėjo, o rytą patamsėję vėl eidavo dirbti.

Paviršiuje dirbantiems bjauriausias 'daiktas - vėjelis. Rodos, toks nedidelis, vos juntamas, tačiau baisiai piktas. Atsisukus prieš vėją, taip ir gnyba - kaip svilinte svilina.Daug žmonių nušalo skruostus, nosis, kojas, rankas. Sutemus į barakus grįždavo mėlynai pajuodusiais veidais šaltyje dirbę statybininkai ir šachtos paviršiaus darbininkai.

Sausakimšoje ligoninėje merdėjo širdininkai, skausmuose raitėsi sužalotieji. Barakuose slampinėjo iš ligoninės išrašyti bekojai, berankiai ir kitokie invalidai. Šimtai šachtininkų tvarsčiais apmuturiuotomis galvomis vaikščiojo tarsi sužeisti kariai prie karo ligoninės. Beveik kas naktį iš lavoninės išveždavo į kapines mirusius. Mirė lietuvis katorgininkas Naunikas, mirė dar du lietuviai. Vienam uolos luistas sulaužė nugarkaulį, kitą elektros srovė nutrenkė. Mirė "kipetilkos" Savenkovas.

Spalių revoliucijos šventės išvakarėse prižiūrėtojai iš kiekvieno barako parinko po kelis žmones ir sukišo į "būrą". Už ką ir kodėl - niekas nežinojo. Į tą skaičių pateko keletas lietuvių, tarp kurių buvo humaniškos prigimties inžinierius Mykolas Čekavičius, nuteistas dvidešimt penkeriems metams už rezistenciją.

Gruodžio mėnesį nežinia kur išvežė visus invalidus, iš ligoninės - nepagydomus. Tarp jų pateko panevėžietis Stasys Variakojis, kuris, kaip teko sužinoti, kitame lageryje netrukus mirė. Jis buvo nuteistas dvidešimt penkeriems metams todėl, kad Nepriklausomybės laikais tarnavo Kaune kriminalinės policijos identifikacijos skyriuje. Mirė lenkas profesorius. Šachtoje užgriuvo "posadčiką" ukrainietį. Tris dienas šachtos labirintuose sklido nelaimingojo šiurpulingas šauksmas. Kai po kelių dienų prie jo prisikasė, rado nebegyvą. Uolienos prislėgė jam kojas ir sulaužė.

Vokiečių priverčiamųjų darbų stovyklose daug žmonių išlėkdavo pro krematoriumų kaminus, o čia gal ne mažiau žūdavo šachtose arba mirdavo dėl žiaurių gyvenimo sąlygų. Vokiečiai, kaip rašo Balys Sruoga ir kunigas Yla, atrinkdavę nusivarėlius ir juos masiškai žudydavę. Čia nė prie vieno, šachtos viršininko neprikibsi. Žuvo žmogus, ir tiek. Nelaimingas atsitikimas, bet ne žudynės.

Be visokių fizinių ir moralinių kančių, kalinius graužė nostalgija. Atskirti nuo savųjų ir tėvynės, žmonės kiekvieną dieną laukdavo nors šiokios tokios žinutės iš savo krašto. Namiškiai, nežinodami tikros padėties, laiškuose skundėsi ir dejavo, kodėl jiems nerašoma. Tokie priekaištai kalinius dar labiau slėgė. Tiesos apie gyvenimą lageryje negalėjome rašyti, nes apie drausmę ir režimą rašyti buvo draudžiama.

Retkarčiais per Maskvos radiją duodavo lietuvių liaudies dainų koncertėlius. Kaip gera ir graudu būdavo klausytis širdžiai taip mielų melodijų.

Kartą, laimės šypsena nušvitęs, įgriuvo vokietis, buvęs Halės universiteto filologijos studentas. Tą dieną jis susilaukė pirmo laiško. Rašė motina. Vokietukas bučiavo ir džiaugsmo ašaromis vilgė brangų laišką.

Taip visų tautybių žmonės su laiškais eidavo pas draugus, pas pažįstamus pasidalinti širdyje netelpančiu džiaugsmu, nes joks gėris, joks džiaugsmas nėra pilnas ir tikrai malonus, jei juo naudojamasi be draugų.

Skelbimų lentoje "Kaveče" prikalė įsakymą dėl laiškų rašymo. Rašyti galima per melus tik du kartus. Pavyzdingiems ir gerai dirbantiems lagerio viršininkas gali leisti ir dažniau rašyti. Pavyzdingas, suprantama, kas "kūmui" teikia žinių. Įsakyme buvo nurodyta, kad japonai, korėjiečiai, kiniečiai, mongolai ir kiti Tolimųjų rytų ne Sovietų sąjungos žmonės namiškiams savo adresą nurodytų tokį: Chabarovskas, pašto dėžutė 223-p-41, vokiečiai ir kiti Vakarų Europos žmonės ir. ne Sovietų sąjungos piliečiai - Maskva, pašto dėžulė Nr. 223-p-41. Sovietų sąjungos piliečiai rašo: Vorkuta, pašto dėžutės numeris toks pat kaip užsieniečiams. Kilo klausimas, kodėl ir kam reikalinga ta apgaulė? Žinoma, tiktai tam, kad užsieniečiai manytų, jog jų artimieji laikomi ne už speigiračio tundroje, bet Chabarovske, Maskvoje. Sovietinė bolševikinio "humanizmo" reklama ir propaganda. Nuo savų piliečių slėpti nėra reikalo. Dar geriau, jei žinos tikrą katorgos vietą - kiti labiau bijos ir bus ištikimesni. Ir taip visur ir visiems skleidžiama akiplėšiškas melas ir apgaulė.

Daugiau kaip prieš šimtą metų, kuomet pasaulis dar neregėjo bolševizmo, Dostojevskis, išėjęs iš carinės katorgos, romane "Velniai" (Бесы) herojaus Šigaliovo lūpomis išpranašavo diktatorinio režimo visuomenės padėtį, kuri labai panaši į dabartinės bolševikų valdomos visuomenės būklę. Ten valdanti mažuma turi neribotą galią ir teises, o dauguma paversta be nuomonės, be idėjų banda, kurioje slopinami ir išvejami bei žudomi talentai. Visuomenėje viešpatauja baime pagrįstas paklusnumas. Ten kiekvienas žmogus yra sekamas ir turi kitus sekti. Ten nėra jokios pareigos ir atsakomybės jausmo. Valdžiai ten visi yra priešai, kurie kitaip galvoja negu valdantieji.

Išgyvenęs mirties siaubą, kartu su katorgininkais dirbęs priverčiamus katorgos darbus, Dostojevskis gerai žinojo tokių darbų reikšmę, vertę ir naudą. "Užrašuose iš mirusių namų" jis rašo, kad prievartos darbas žmogų ne tik kankina ir žemina, bet ir tvirkina, išplėšia iš jo žmoniškumą ir išmoko neapkęsti. Smurtas ir prievarta luošina ne tik aukas, bet ir pačius prievartautojus. Katorgoje žmogus netenka iniciatyvos, įpranta simuliuoti, veidmainiauti ir nebranginti valstybės ir žmogaus turto.

Lageriuose dažnai tekdavo girdėti, kaip kaliniai keikdavo Staliną, visą bolševikinę valdžią ir jos santvarką. Kiek apie juos sukurta anekdotų, dainuškų ir visokiausių eilėraščių, kaip sakoma, ir ant jaučio odos nesurašytum. Ne kartą kaliniai keikdavosi, kad Rusijoje nebelikę drąsuolių, kurie nudėtų Staliną. Prieš carus būdavę pasikėsintojų, negi nebeatsirasią ryžtingo žmogaus, kuris tą bestiją sudorotų. Kolmykovo nuomone, tą, kuris nukeptų Staliną, reikėtų paskelbti šventuoju, nes tai būtų didžiausia ir pati geriausia auka Dievui.

Stalino mirties nebereikėjo ilgai laukti. 1953 metų vasario gale radijo "govorilka" paskelbė naujieną - paraližuotas Stalinas be sąmonės

merdėja. Džiaugsmo banga nusirito per lagerį. Turbūt nebuvo nė vieno, kuris gailėtų tirono.

Kovo trečią Stalinas mirė. Giltinės dalgė neaplenkė dvidešimtojo amžiaus pabaisos, žiaurumu ir baisenybėmis toli pralenkusio Ispanijos inkvizitorių Torkvemadą, sudeginusį daugiau kaip šimtą tūkstančių eretikų.

Tris dienas radijo garsiakalbiai skleidė klasikinės gedulingos muzikos koncertus, kurie visiškai netiko ir nesiderino su mirusio darbų vaisiais ir kalinių džiaugsmo nuotaika. Mums, nublokštiems į Europos šiaurės rytų užkampį ir suvarytiems už spygliuotų vielų užtvaros, buvo vienintelė proga pasigėrėti Mocarto, Bacho, Bethoveno, Šūberto ir kitų žymių kompozitorių kūriniais.

Laidotuvių dieną pagal įsakymą šachtų ir dirbtuvių sirenų kauksmas ir garvežių švilpimas sutrikdė tundros ramybę. Visi, kas tik gyvas, išlindo pasiklausyti to klaikaus kaukimo, skelbiančio tirono gyvenimo galą.

Kaliniai klausėsi santūriai. Džiaugtis ir šypsotis ar kaip kitaip rodyti pasitenkinimą buvo nedrąsu. Gal ir viršininkai širdyje džiūgavo, bet tą dieną jie buvo rimti, susikaupę, pilni neregėto orumo. Jų išvaizda rodė, jog pasitenkinimo grimasų jie nepakęs.

Kadaise Herostratas savo vardą įamžino supleškinęs Efese garsią deivės Dianos šventovę. Muravjovas išgarsėjo kartuvėmis ir nusipelnė koriko vardą. Stalinas nusipynė nevystantį dvidešimtojo amžiaus tirono vainiką. Jis nusilipdė didžiulį paminklą - tobulą ir gerai išbandytą tironijos valdymo sistemą, kurioje glūdi jo paties "didybė". Tas siaubingas paminklas jo įpėdiniams bus įspėjantis testamentas, jog bolševizmas pridaigintas ir tegali būti gyvas tik apgavystėmis, klastomis, smurtu ir krauju. Stalinas mokėjo melu ir apgaulėmis apsukti galvas, o paskui be pasigailėjimo žudė tuos, kurie jo žodžiais tikėjo. Jis akiplėšiškai juoda vadindavo balta, o šimtai tūkstančių pakalikų iš baimės kartodavo ir per spaudą ir radiją skleisdavo.

Vydūnas rašė, jog žmogus veikia taip, kaip jis supranta gyvenimą. Gyvenimo supratimas yra toks, kokios yra žmogaus juslės. Žmogus pasaulį supranta tokį, kokį susikuria jo sąmonė. Stalino darbai rodo, kokį pasaulį jis pats įsivaizdavo ir užkrėtė pataikūnus. Jų smegenyse susikurto pasaulio vaizdas kaip fotoaparato objektyve apvirtęs aukštyn kojomis. Tik dėl to jie žiauriausią diktatūrą ir tironiją vadina liaudies demokratija. Lietuvos okupacija jiems - išlaisvinimas, melo šaltinis - "Pravda", žmonių nekenčiama bolševikų partija - mylima ir šlovinga partija ir t.t., ir t.t.

Mums, lietuviams ir kitiems, gyvenusiems laisvės ir demokratijos santvarkoje, būdavo neįprasta ir keista, kad pasitaikydavo tokių, kurie aklai tikėdavo bolševizmo nesąmonėmis. Iš mažų dienų žinojome, kad melas ir šmeižtai yra blogybės, žeminančios melagį, ir versmės, iš kur kyla

barniai, nesantaikos, kerštai ir neapykantos. Mes žinojome, kad kiekvienas žmogus turi teisę turėti gerą vardą ir pareigą saugoti kito žmogaus orumą. Stalino valdymo sistema šitą dėsnį su purvais sumaišė. Melą ir šmeižtus bolševikai padarė komunistinės "moralės" pagrindu, nepastatomo komunizmo "statybos" kertiniu akmeniu. Žmogaus garbė, geras vardas jiems nieko nereiškia. Ne bolševiką ir kitaip galvojantį, jų nuomone, ne tik galima, bet reikia šmeižti ir niekinti bjauriais prasimanymais, nes tikslas pateisina priemones.

Pagal Lenino-Stalino doktriną ir jos "etikos" dėsnius balševikų pagrindinis ir nesikeičiantis tikslas - pasaulio užkariavimas. To tikslo siekdami, jie nepripažįsta nei laisvės, nei teisingumo. Jų teisė - melas, šmeižtai, represijos. Bet kokios tiesos išsižadėjimu ir teroru jie stengiasi palaužti ir priversti žmoniją, kad paklustų ir "pripažintų" jų valdžią taip, kaip ją "pripažino" jau pavergtos tautos, ant kurių kailio ištyrė, jog represijos aušiną kiekvieną kilnesnį užsimojimą, pakerta energiją, ardo ir žlugdo pasiryžimą.

"Odisėjos" Prokrustas jam į nagus patekusius guldydavęs į lovą. Per ilgiems nukirsdavęs kojas, o trumpesnius tempdavęs. Stalinas dar gudriau darydavo: į bolševikišką lovą netelpantiems galvas kapojo, o trumpesnius atiduodavo čekistams, kad lageriuose dešimt arba dvidešimt penkerius metus temptų. Tik per dvejus 1937-38 "čistkos" metus areštuota, kaip skelbia "Didysis teroras", aštuoni milijonai žmonių. Iš jų per milijoną sušaudė. Savų partiečių areštuota apie vieną milijoną. Apie šešis šimtus tūkstančių jų likviduota. Du trečdaliai 17-to kompartijos suvažiavimo delegatų buvo sušaudyta. Tokiomis ir panašiomis priemonėmis bolševikų valdžią "pripažino" pavergtos tautos. Dabar jau nebėra kam priešintis.

Stalinui mirus, kaliniai džiaugėsi, bet tikėtis ko nors geresnio buvo maža vilties. Stalino įpėdiniai, jeigu norės išlikti valdžioje ir jeigu sieks pasaulinio viešpatavimo, žinoma, turės vykdyti Stalino testamentą.

Lagerio gyvenimas ir toliau sukėsi sena tvarka. Tie patys viršininkai, tie patys prižiūrėtojai tęsė jiems įprastą brutalų režimą. Į valdžios priešakį išlindus Malenkovui, kaliniai ginčijosi ir spėliojo, kaip čia dabar bus. Rusai džiaugėsi ir laukė kažkokios malonės arba bent lengvatų, nes negi pridėsi Malenkovą prie Stalino. Stalinas gruzinas, o Malenkovas - savas žmogus ir, žinoma, būsiąs žmoniškesnis ir geresnis.

Tuo tarpu pavasarį kalinių gyvenimo ir darbo sąlygos dar labiau pasunkėjo. Gegužės pirmosios ir naujosios vyriausybės garbei paskelbtos soclenktynės. Buvo šaukiama ir rėkiama duoti tėvynei kuo daugiau anglies. Lenktynių karštligėje kalinių likimas ir jų darbo sąlygos niekam nerūpėjo. Šachtoje užgriuvo trys žmonės. Po kelių dienų kasykloje darbininko kaplio kliudytas sprogo užsilikęs sprogstamasis užtaisas. Vėl du žmonės žuvo ir dar keliems į veidus privarė smulkių kaip parakas

anglies dalelyčių. Iš ligoninės jie išėjo baisiais mėlynai juodais, lyg tatuiruotais veidais. Tokie jie liko visą gyvenimą. Kitą dieną iš kelto su anglimi iškrito gabalas anglies ir apačioje ties anga dirbančiam jaunam lietuviui perskėlė galvą. Tą pačią dieną vaikinas mirė. Menkesnių ir lengvų sužeidimų nė nesuskaičiuosi. Pamainų kolonos kas dieną iš lagerio į šachtą eidavo niūriai tylėdamos, tarsi kokios liūdnos šešėlių procesijos. Kaliniai buvo patyrę tiek skausmo ir baisenybių, tiek vargo ir skurdo, kiek gali pakelti žmogus.

Žinomas rusų filosofas Solovjovas yra pasakęs, kad jeigu kuomet yra taip bloga, jog blogiau nebegali būti, tai yra tikras ženklas, kad bus geriau. Kuo sunkesnė būklė ir tamsesnė ateitis, tuo labiau kyla džiaugsmingų ir raminančių jausmų. Kaliniai, vilkdami sunkų gyvenimą, įgavo pasitikėjimo savimi, nes, anot Dostojevskio, nors ir kažin ką bedarytum, negalima žmogaus paversti kokiu daiktu. Nors kalinys - nuasmenintas žmogus ir jo asmenybės pasireiškimas laikomas nusikaltimu, tačiau jis yra ir lieka žmogumi su visais jausmais, siekimais ir noru gyventi. Negalėdamas laisvai reikšti savo valią, jis tačiau gali netgi maištauti, rizikuodamas gyvybe.

Tą sunkų pavasarį kartą kareiviai mane ir dar du žmones nusivarė į kareivines išklerusių lovų ir kieme medinių takų sutaisyti. Kareivinių barakai aukštesni, erdvesni ir šviesesni, nes langai be grotų. Rečiau sustatytos dviaukštės lovos, geresnės ir švaresnės patalynės. Sienos nukabinėtos plakatais su lozungais ir šūkiais, iš kurių mums buvo aišku, kas kareiviams kalama apie kalinius. Ant vieno plakato nupieštas būdelėje stovintis ginkluotas karęivis, po juo užrašas: "Kary! Vidaus priešas pavojingesnis už išorinį. Būk budrus, nes tu saugai tėvynę nuo vidaus priešų!" Kitoje vietoje vėl: "Kary! Tu atsakai už liaudies priešų pabėgimą!" Ir dar: "Kary! Tie, kuriuos tu saugai, aršiausi tėvynės priešai. Būk pasiruošęs!" Pabaigus darbą, kareiviai, karininkams nematant, "liaudies priešams" pasuko po gabalą kareiviškos duonos.

Nors lageryje viršininkai tebelaikė senąjį režimą, bet iš laikraščių ir radijo jautėsi, jog kažkas nebe taip, kaip buvo Stalino laikais, nes ir geriausia kūrinio kopija negali prilygti originalui. 1953-ieji buvo kruvinų įvykių metai. Vasarą išgirdome žinią apie Berlyno gyventojų kruviną sukilimą. Laikraščiai rašė, kaip Raudonoji armija ginklu sutriuškinusi imperialistų ir nebaigtų mušti fašistų sukeltą neramumą.

Paprastai bolševikiniai laikraščiai apie tokius dalykus labai nemėgsta rašinėti. Jiems daug labiau patinka girtis, kaip okupuotų kraštų gyventojai "džiaugiasi" atimta laisve, kaip džiaugsmingai sutinka okupantus, kaip juos myli ir t.t. Dabar fakto apie sukilimą nuslėpti, žinoma, nebegalėjo ir buvo priversti paskelbti, kad numalšinant neišvengta aukų. Esą buvę daug užmuštų ir sužeistų. Kiek suimtų ir ištremtų, apie tai nutylėta.

Kitas baisus ir kruvinas susidorojimas įvyko mūsų lageryje. Už laisvės siekimą kaliniams teko sumokėti didelę ir brangią kainą.

Iš kažkur atėjo žinia ir pasklido kalbos apie Karagandos ir Norilsko lagerynų kalinių sukilimus. Ten kaliniai metę darbus ir reikalaują laisvės.

Žmonės būreliais, susikišę nosis, šnibždėjosi ir kažką tarėsi. Liepos mėnesį atsirišo liežuviai. Imta drąsiai kalbėti tai, apie ką anksčiau niekas nedrįsdavo prasižioti. Vieną dieną tamsiame šachtos štreke rastas užmuštas žiaurus ir neteisingas dešimtininkas. Kaltininkų nesurado. Vėliau įsidrąsinę kaliniai barakuose apkūlė "beldikus". Nuščiuvo ir sušvelnėjo pompobytai, suminkštėjo brigadininkai. "Kūmo" ir kitų viršininkų pakaušiai nebeišnešė, ką daryti. Į "būrą" kur čia visus besukimši. Į šachtą ateidavo vagonai su rąstais, tarp kurių kaliniai rasdavo prikaišiota lapelių, raginančių nutraukti darbus ir reikalauti laisvės. Gerovė pati neateisianti - ją reikia išsikovoti. Laisvės šūkiais nurašinėta pakelės stulpai, barakų sienos. Per bekonvojus gauta žinių, kad sustreikavo daug šachtų. Po kelių dienų sustojo veikusi kaimyninė 7-oji šachta. Mūsų 29-oji vis dar tebedirbo. Viršininkija matė ir jautė, kad bręsta nauji įvykiai, nes kur yra dūmų, ten esama ir ugnies, kuri kiekvieną valandą gali prasiveržti. Apsaugos garnizonas sustiprino sargybą. Bokšteliuose pastatė po du kareivius, apie lagerį budėjo patruliai. Bokštelių sargybą apginklavo kulkosvaidžiais ir stipriais prožektoriais. Lagerį iš visų pusių apstatė smėlio pripildytomis statinėmis, kurios kareiviams pavadavo apkasus.

Pagaliau liepos 26-ąją, dienos pamainai baigus darbą, iš šachtos išlindę angliakasiai pareiškė nutraukią darbą. Sustiprinta apsauga maištininkus grąžino į lagerį. Sukilimo iniciatoriai prašė kalinius laikytis vienybės ir drausmės. Streikuoja tiktai angliakasiai ir kiti bendrųjų darbų darbininkai. Sanitarinės ir komunalinio aptarnavimo dalys tęsia savo darbą.

Iš visų tautybių atstovų iniciatoriai sudarė sukilimo komitetą. Jo atstovai pranešė lagerio viršininkui Tunalkinui, jog kaliniai nutraukė darbą ir reikalauja, kad lagerio vadovybė iškviestų iš Maskvos vyriausybinę komisiją, kuri išklausytų kalinių skundus ir pageidavimus, vietoje ištirtų gyvenimo ir darbo sąlygas.

Norėdamas išvengti galimų provokacijų, komitetas pareikalavo, kad iš lagerio zonos tuojau išsikeltų visi prižiūrėtojai ir laisvieji administracijos pareigūnai. Prižiūrėtojai į zoną gali ateiti tik patikrinimo. Patikrinę ir suskaičiavę kalinius, privalą vėl išsinešdinti. Komitetas lagerio viršininką užtikrino, kad, kol atvyks vyriausybinė komisija, tvarka ir drausmė nebus pažeista. Be to, pareikalavo, kad "kūmas" iš lagerio zonos pasiimtų visus "beldikus", nes komitetas negalįs garantuoti jų saugumo. Tą pačią dieną laisvieji ir nemažas būrys "beldikų" iš zonos išsinešdino.

Vakare iš visų barakų pasipylė kalinių eisena į "būrą" išlaisvinti suimtųjų, kuriuos sukilimo pradžioje prižiūrėtojai spėjo uždaryti. Lagerio "Bastilijos" užimti kaliniai ėjo linksmai nusiteikę, dainuodami. Prižiūrėtojai atrakino duris ir suimtuosius paleido. Pakilusia nuotaika žmonės išsiskirstė į barakus.

Kitą rytą atvyko Vorkutos prokuroras, generolas Derevenka ir lagerio viršininkai išklausyti kalinių pageidavimų ir paraginti, kad baigtų beprasmišką maištą ir eitų į darbą. Į lagerio zonos aikštę susirinko visi kaliniai. Komiteto atstovas, išėjęs į priekį ir ranka rodydamas į susirinkusią minią, kreipėsi į viršininkus:

- Štai žmonės! Tai ne plėšikai, ne vagys ir ne žmogžudžiai. Tai žmonės, kurie laisvėje dirbo ir kovojo dėl geresnio savo krašto žmonių gyvenimo. Juos čia sugrūdo Stalino ir Berijos išperėtų čekistų kruvinos rankos. Tai žmonės, kurie ir laisvės netekę, stumdomi, ujami, mušami ir niekinami dirba ir maitina ne tik dorus žmones, bet ir ištisas gaujas veltėdžių ir parazitų. Tie žmonės Didžiojo tėvynės karo metu nuo Kotlaso iki Vorkutos ant savo kaulų nutiesė geležinkelį, iš žemės gelmių iškėlė naftą ir akmens anglį. Tai žmonės, kurių kruvinais pečiais ir prakaitu laikosi Sovietų sąjungos ekonomika. O per tą laiką jūs, parazitai, ką davėte mūsų tėvynei? Tamsta, prokurore, ko dabar čia atvykai?! Kur Tamsta buvai, kada Berijos bernai mus čia mušė, kankino, kada kiekviename žingsnyje iš mūsų tyčiojosi? Pagal įstatymus mes čia suvežti tariamai bausmei atlikti, tuo tarpu lagerio administracija užsimojusi mus sunaikinti. Pažiūrėkite į žmones, apeikite ligonines, patyrinėkite darbo sąlygas šachtoje, pažvelkite į sparčiai augančias kapines ir įsitikinsite, kad aš teisybę kalbu.

Toliau komiteto nariai dar kartą pareikalavo, kad atvyktų vyriausybinė komisija. Įsižeidę ir raudoni kaip kalakutai, viršininkai pasišalino.

Visą savaitę vyko kruopštus darbas. Niekuomet lageryje nebuvo taip švaru ir tvarkinga, kaip sukilimo metu, belaukiant vyriausybinės komisijos. Kaliniai užmiršo visas tarpusavio fizines, nacionalines, moralines ir kitokias nuoskaudas. Rusai pasidarė mandagūs, švelnūs - nebe tie žmonės. Dingo barniai ir keiksmai. Vietoje zoologinio antagonizmo išaugo solidarumas, tikra širdžių ir bendros nelaimės draugystė, nes, kaip sako Ibsenas, kova dėl laisvės - aukščiausias žmogaus pasireiškimas. Laisvės siekimas išugdo asmenybes.

Rytą ir vakare prižiūrėtojai atvykdavo kalinių patikrinti. Pirmiau per patikrinimus jie šaukdavo, ieškodavo priežasčių žmogų nubausti, šaipydavosi. Dabar gi kaip žemė tylėdami suskaičiuodavo ir smukdavo atgal už zonos. Komiteto nariai prie vartų juos pasitikdavo ir išlydėdavo.

Kaliniai žinojo ir numatė, kad, komisijai atvykus, viršininkija raitysis ir stengsis visą kaltę suversti kaliniams, apšaukdama juos fašistais, Sovietų valdžios priešais, provokatoriais, sabotažininkais ir t.t. Todėl kaliniai lagerio zoną išlipdė plakatais, šūkiais, lozungais. Ant ligoninės stogo iškėlė didelį iš lentų padarytą šūkį: "Мы за мир и дружбу народов!" Kitoje vietoje: "Да здравствует Советская власть во главе с товарищем Маленковым!" "Мы дадим стране угля и просим свободу!"

Pirmajame barake, kur buvo sutalpinti pagrindiniai šachtos specialistai, kur dabar spietėsi sukilimo iniciatoriai ir aktyvistai, virė karštos diskusijos ir ginčai, spėliojimai, ar atvyks vyriausybinė komisija, o jeigu atvyks, tai kaip ji pasielgs.

- Geruoju nesibaigs, - kalbėjo pesimistiškai nusiteikę, - bus košės kaip Berlyne.

- Berlyne kitas reikalas, o čia vėl kitas. Berlyne buvo politinis sukilimas, o mes politinių interesų neturime, - aiškino optimistai. - Mes lojalūs tarybinei valdžiai ir reikalaujame tiktai atsitaisyti Stalino ir Berijos padarytą skriaudą. Mes prašome grąžinti laisvę. Vyriausybinė komisija būtinai turi atvykti, nes čia jau nebe juokai, kai sustojo visos šachtos.

Sukilimo komitetas gražia kaligrafiška rašysena parašė Sovietų sąjungos komunistų partijos centro komitetui ir Sovietų socialistinių respublikų sąjungos vyriausybei memorandumą. Vieną egzempliorių paruošė įteikti vyriausybinei komisijai, o kitą iškabino lagerio zonoje, kad kaliniai pasiskaitytų ir susipažintų su jo turiniu.

Memorandume išdėstyta čekistų siautėjimai, provokacijos, masiniai areštai, neteisingi teismai, baisios gyvenimo sąlygos lageriuose. Pavyzdžiais išdėstyta lagerio administracijos žiaurumai, kuriais siekiama kalinius sunaikinti. Memorandume prašoma čekistų provokatorių padarytą skriaudą, žalingą visuomenei ir vyriausybei, panaikinti. Atsižvelgdami į Sovietų sąjungos ekonominę struktūrą, kaliniai pasižada dvejus metus dirbti šachtose ir prašo tuojau panaikinti lagerius ir grąžinti laisvę. Kaliniai pasižada būti lojalūs ir sąžiningi Sovietų sąjungos piliečiai.

Po kelių dienų pranešta, kad iš Maskvos atvažiavo vyriausybinė komisija ir netrukus atvyksianti į lagerį.

Kaliniai sujudo, sukruto. Aikštėje prie vartų pastatė ilgą stalą, apdengtą raudonu užtiesalu, pirktu lagerio krautuvėlėje už kalinių sumestas kapeikas, sustatė taburetes aukštiems svečiams susėsti. Į aikštę susirinko minia kalinių.

Po kiek laiko atsivėrė vartai ir gausios viršininkų svitos lydimi įėjo Sovietų sąjungos generalinis prokuroras Rudenka, vidaus reikalų ministro pavaduotojas generolas Maslenkovas ir visas būrys uniformuotų čekistų.

- Ko jums reikia, ko norite? - užklausė generalinis prokuroras.

Prie stalo priėjo komiteto narys ir žemai nusilenkęs ištiesė kalinių memorandumą.

- Jūsų raštas mums nereikalingas - žodžiu išdėstykite, ko jums reikia!

Nežinau, ką atsakė kalinių atstovas, bet, valandėlę svyravęs, generalinis prokuroras pagaliau memorandumą priėmė ir, jo neskaitęs, griežtu tonu įsakė nedelsiant gaišatį baigti ir eiti dirbti. Pagrasinęs, kad už nepaklusnumą būsią pavartotas griežčiausios priemonės, apsisuko, ir visos sovietiškos diduomenės tabūnas išgarmėjo pro vartus.

Sukilimo metu visą savaitę buvo nepaprastai gražios ir šiltos dienos. Pro miglas saulė spindėjo geltona šviesa ir skleidė karštą šilumą. Buvo tylu, jokio vėjelio. Neberūko kaminai, tylėjo šachtos ventiliatoriai, nesigirdėjo keliamųjų bokštų ūžimo. Būriai pusplikių kalinių prieš barakus saulės atokaitoje kaitinosi. Poliarinė saulė ir vos juntamas vėjelio dvelkimas per dieną kūną labiau nugairina negu Lietuvoje per savaitę. Įdegę kūnai, geltonų spindulių nutvieksti, taipogi buvo geltoni. Geltonavo tundra, geltoni buvo bokšteliuose stovintys kareiviai. Už zonos vaikščiojo tylūs, paniurę viršininkai ir susimąstę skersomis dėbčiojo į lagerį.

Išaušo toks pat gražus rugpjūčio mėnesio pirmųjų dienų rytas. Virš Uralo kalnų pakilusi saulė vis skleidė geltonus spindulius. Tą rytą kaliniai anksčiau sukilo, anksčiau papusryčiavo. Po generalinio prokuroro grasinančio "atsisveikinimo" negeras nujautimas slėgė nuotaiką.

Už zonos pasigirdo mašinų gaudimas ir jaunų, beveik dar vaikiškų balsų kareiviškos dainos. Sunkvežimių kolona pasuko prie lagerio vartų. Atvyko Maskvos čekistų mokyklos auklėtojai su auklėtiniais. Reta proga žinias pritaikyti praktikoje.

Karininkai vedė būrius kareivių ir skirstė aplink lagerį. Skubūs žingsniai, kariški mostai, griežti komandos žodžiai, grandine pasipylusių kareivių bėgiojimas nieko gero nežadėjo.

Atvažiavo didžiulė gaisrinė mašina, pasirodė baltais chalatais būrelis moterų. Radijo mechanikai aplink lagerį tempė laidus ir ant tvoros kabinėjo garsiakalbius.

Į "kipetilką" užbėgo inžinierius Mykolas Čekavičius ir Afanasijus Kazanas.

- Žinai, tamsta, kas bus, tas, bet per tą savaitę bent žmoniškai pailsėjau ir nusideginau, - džiaugėsi Čekavičius. - Gero turbūt nebus. Kariuomenės kaip varnų primarmaliavo.

- Mano nuotaika, - atsiduso Kazanas, - kaip prieš ataką. Duok giros išdžiūvusiams liežuviui pavilgyti.

Iš barakų minios kalinių rinkosi prie vartų. Užtvindė kelią ir aikštę. O užvartų krūva čekistų karininkų ir būrys ginkluotų kareivių. Aplink lagerį taip pat kariuomenės daliniai parengti kautynėms. Mūsų apsaugos kareiviai išsidėstė prie kareivinių.

Plačiai atsilapojo lagerio vartai ir per garsiakalbius pasigirdo balsas: "Alio, alio! Kaliniai, klausykite! Kalbės Vorkutos rečlago viršininkas generolas Derevenka".

Čekavičius ir Kazanas nuskubėjo prie vartų.

- Piliečiai kaliniai, - prabilo Derevenka, - dauguma jūsų padorūs ir sąžiningi žmonės, nuoširdžiai dirbote ir stengėtės darbu išpirkti nusikaltimus tėvynei. Bet tarp jūsų atsirado saujelė agitatorių ir provokatorių, kurie sudrumstė ramų lagerio gyvenimą, sukurstė jus mesti darbą ir kelti kažkokius reikalavimus. Perspėju: vartai atidaryti - tuojau visi išeikite už zonos. Lageryje pasilieka tiktai ligoninės ir sanitarinės dalies darbuotojai. Nepaklausius už poros minučių šis įsakymas bus dar kartą pakartotas. Vėl nepaklausius - bus pavartotos pačios griežčiausios priemonės.

Kapų tyla. Kelioms minutėms praslinkus, generolas vėl pakartojo įsakymą.

- Mes prašome laisvės. Kito gyvenimo mums nebėra: laisvė arba mirtis, - pasigirdo kalinių balsai.

Paleido priešgaisrinės mašinos siurblį. Keli prižiūrėtojai griebė žarną ir tekini pasileido pro vartus į minią.

Kaliniai nustūmė prižiūrėtojus, pačiupo žarną, ištempė ją kiek tik išneša ir kojomis užmynė. Vienas karininkas metėsi į zoną šūkaudamas ir mėgino po vieną stumdyti už vartų. Kaliniai už pakarpos jį išmetė už zonos.

Pasigirdo komanda, ir sugriaudė šautuvų ir automatų salvė. Kulkų audra virš galvų nušvilpė per lagerį. Priekyje stovintieji kaliniai susikibo rankomis ir sušuko:

- Ko jūs bijote, ko nešaunate! Šaukite, mes mirti nebijome!

Vėl salvė, ir keliasdešimt kalinių, kulkų pakirsti, krito. Visi kiti sugulė ant žemės, puolė į griovius. Atsivėrė tikras pragaras. Iš visų lagerio pusių tratėjo šautuvai, klekeno automatai ir kulkosvaidžiai. Padegamosios kulkos atsimušusios sproginėjo. Liepsnojo užmuštų ir sužeistų drabužiai. Po kelių minučių šūviai nutilo. Vaitojo sužeistieji, konvulsijose raitėsi mirštantieji. Gyvųjų minia pakilo ir pasileido į barakus. Ant kelio liko užmuštieji ir sunkiai sužeistieji.

Perkirpę spygliuotos vielos tvoras, būriai ginkluotų kareivių iš visų pusių sugriuvo į lagerį ir, durtuvais išstūmę iš barakų kalinius, varė pro vartus už zonos.

Kruvinu, lavonais nuklotu keliu skubėjau pro vartus. Automatą atkišęs pusbernis, didvyrio poza išsirietęs, šaukė, kad iškelčiau rankas. Už vartų gailestingosios seserys tvarstė sužeistuosius.

Už vartų apsupo kareiviai ir suskirstę būriais nuvarė į tundrą. Dabar, - galvojau, - surengs mums Katynę". Tundroje susodino ir įsakė

nesidairyti, nesikalbėti. Baltais chalatais moterys atrinko sužeistuosius ir nusivedė į perrišimo punktą.

Kokias keturias ar penkias valandas išsėdėjome tundroje. Pavakary grąžino į zoną. Prie lagerio vartų buvo pastatytas stalas, už kurio popieriais apsikrovę sėdėjo viršininkai, keli pompobytai ir darė kalinių atranką. Pompobytai gerai žinojo, kas buvo sukilimo iniciatoriai, kas pasižymėjo kalbomis ir darbais. Tuos jie nurodinėjo viršininkams, o šie tuojau sodino į mašinas ir kažkur išvežė.

Kaip drobė išbalęs lagerio viršininkas Tunalkinas rankove braukė prakaitą ir šaukė:

- Dabar žinosite, kaip streikuoti! Ar pasižadate dirbti?

Baisių įvykių sukrėsti, ginkluotų kareivių apsupti, bijodami, kad neįvyktų kas nors baisesnio, kaliniai riaumojo:

- Pasižadame!

Nors sukilimas buvo žiauriai numalšintas, tačiau jis paliko neišdildomą pėdsaką.

Kelias, kur neseniai gulėjo lavonai ir telkšojo kraujo klanai, buvo gaisrininkų mašina nuplautas. Lageryje kalinių iškelti šūkiai ir plakatai nudraskyti. Ant stulpų ir barakuose radijo garsiakalbiai trenkė maršų muziką, kad išsklaidytų bjaurių pergyvenimų nuotaiką. Skelbimų lentoje ir barakuose iškabinėti pranešimai, kad vidaus reikalų ministro įsakymu režiminiai lageriai padaromi bendro režimo. Kaliniams nuo drabužių nuimami numeriai, nuo barakų langų - geležinės grotos. Leidžiama rašyti neribotas kiekis laiškų, leidžiama pasimatyti su giminėmis. Lageriuose įvedama ūkiskaita (хозрасчет). Kaliniams už darbą būsią mokama kaip ir laisviesiems pagal nustatytas kategorijas ir tarifus. Visiems kaliniams lageriuose būsiąs duodamas vienodas kalėjimo maistas ir apranga. Be to, pagal normų išdirbio procentus kaliniams būsią daromi dienos įskaitai.

Kai vienam vokiečiui kaip mokėdamas papasakojau, kas skelbime parašyta, tas palingavo galvą ir pasakė:"Das ist Politik der Peitsche und Zucherbrot" (tai yra rimbo ir saldainių politika).

Kol mes tundroje sėdėjome, čekistai ruošėsi lagerio zonoje. Suvarę ligoninės ir ambulatorijos darbuotojus, išvilko už zonos lavonus, į ligoninę sunešė sužeistuosius, nuplovė kruviną kelią, prikabino savų skelbimų.

Sužeistieji netilpo ligoninėje. Tam reikalui užėmė dar du barakus. Paaiškėjo šaudymo rezultatai: šešiasdešimt du žmonės užmušti ir daugiau kaip trys šimtai sužeistų. Lietuvių žuvo dešimt žmonių: Čekavičius Mykolas, Kairys Kazys, Kazanas Afanasijus, Martynavičius Vitolis, Milkauskas, Pukys, Riauba, Velička Stasys, Kilbauskas Alfonsas ir Laiconas Alfonsas. Apie trisdešimt lietuvių sužeista. Iš jų penki liko invalidais.

Tą dieną mums buvo padaryta didelė kraujuojanti žaizda, sukėlusi sunkų fizinį ir moralinį skausmą. Iš tundros grįžę į lagerį, mes buvome tarsi nuskendusio laivo žmonės, kuriems kažkaip pasisekė išsigelbėti. Po viso to dar ryškiau iškilo, ko Sovietų sąjungoje yra vertas žmogus.

Gaila žuvusiųjų, ypač tautiečių. Mykolas Čekavičius buvo visuomet pasiruošęs padėti, patarti, suraminti. Jis tvirtai tikėjo šviesia Lietuvos ateitimi ir Nepriklausomybe. Ne kartą su entuziazmu pasakojo, kokie darbai jo kaip inžinieriaus laukia išlaisvintoje Lietuvoje. Afanasijus Kazanas, nors ir ne lietuvis, bet Lietuvą mylėjo kaip tikras jos sūnus karininkas. Jis visą gyvenimą buvo paskyręs Lietuvos gerovei, jos nepriklausomybei. Jis lietuviams atstovavo lagerio sukilimo komitete. Kiti žuvusieji lietuviai - visi dar jauni žmonės, bet susipratę, dori patriotai. Vieni buvo partizanai, kiti - jų rėmėjai.

1919 - Lietuvos Nepriklausomybės kūrimosi metais, laidojant už laisvę žuvusį šešiolikmetį savanorį-kūrėją, kunigas Tumas-Vaižgantas Kauno kapinėse didžiulei miniai kalbėjo: "Į mūsų brangenybių rūsį lietuvių Tauta pila ne tik vienus savo kūdikius. Pila dar savo ašaras. Ar jūs numanote, kas gali išaugti iš to kauburiuko, kurį minia, ištisa minia gausiai įdrėkino savo ašaromis, kurios ištryško savaime, iš pat gražiosios širdies kertelės, kur sukrauta Tėvynės Meilė [...] Į tą kapą tiesiai suleistos, turi žemę padaryti vaisingą. Jos turi išdaiginti mums dvasios milžinus, herojus, tuos, kurie neabejotinai apgins mūsų Tėvynę nuo visokių invazijų [...] ta tauta nenuveikiama! nors ir dešimtį, ne triskart, okupuojama ".

Šie Tumo-Vaižganto žodžiai ypač reikšmingi šiais laikais, kuomet esame netekę laisvės. Laisvė ir Nepriklausomybė perkamos pačia brangiausia kaina - krauju ir mirtimi. Miškuose, kalėjimuose ir Rusijos lageriuose pralietas kraujas ir ašaromis permirkusi Lietuvos žemė išaugins naujų milžinų, kurie sugrąžins prarastą laisvę. Kieno teisybė, to ir bus paskutinis laimėjimas. Pasaulis matė daug tironų, ir jie visi susilaukė pelnyto galo. Susilauks ir rusiškas bolševizmas.

1946 metais Niurnberge teismo procese bolševikų generalinis prokuroras Rudenka šaukė:

- Savo sugalvotoms piktadarybėms įvykdyti fašistinio sąmokslo vadeivos sukūrė nusikalstamą organizuotą sistemą. Dabar tie, kurie buvo užsibrėžę tikslą viešpatauti pasaulyje ir išnaikinti tautas, drebėdami laukia teismo nuosprendžio. Tas nuosprendis turi ištikti ne tik teisiamųjų suolą, - jis turi pasmerkti visą nusikalstamą sistemą, tą sudėtingą, plačiai išsišakojusį tinklą partinių, vyriausybinių, esesinių, karinių organizacijų, kurios vykdė piktadariškus svarbiųjų sąmokslininkų užsibrėžimus.

Panašios ir dar baisesnės organizacinės sistemos, turinčios lygiai tokius pat tikslus, šulas Rudenka taip reikalavo griežtos bausmės hitlerininkams. Niurnberge jis buvo humanisto skraiste apsigaubęs, o

Sovietų sąjungoje jis lygiai toks kaip hitlerininkai. Jo kalba be pataisymų tiktų Kremliaus tironams apkaltinti ir pasmerkti.

"Komunizmo statytojo moralės bruožuose" žmonėms mulkinti rašoma: "tiktai komunistinė visuomenė leidžia žmogui pajusti ne "darbo gyvuliu", o Žmogumi, rašomam didžiąja raide". "Humanizmas ir komunizmas yra neatskiriami".

Henrikas Senkevičius "Kryžiuočiuose" apie kryžiuočius sako: "Šeškas dvokia, o kryžiuotis meluoja". Melu, apgavystėmis ir kitomis niekšybėmis bolševikai daug stipriau dvokia už patį bjauriausią susmirdusį šešką.

Sakoma, jog mirusieji gyviesiems atveria akis. Po šios baisios tragedijos visi, kurie lageryje dar tikėjo bolševikų humanizmu, pagaliau įsitikino, kad iš tokių žmonių, kurių rankose rimbas ir revolveris, o smegenyse bolševikiško fanatizmo bacilos, nieko gero netenka laukti.

Kiekvieno sveiko ir normalaus žmogaus galva neišnešė, kam ir kokiu tikslu reikėjo šaudyti į beginklius žmones, kurie niekuo nesikėsino ne tik į sovietinę valdžią, bet ir į lagerio viršininkiją. Jie prašė tiktai laisvės, į kurią veržiasi kiekvienas gyvas sutvėrimas. Memorandume partijai ir vyriausybei kaliniai pasižadėjo visišką lojalumą. Tie keli šimtai ginkluotų kareivių, keliasdešimt prižiūrėtojų ir nemažas skaičius čekistų karininkų galėjo be kraujo praliejimo susidoroti. Jeigu Derevenka iš karto būtų paskelbęs vidaus reikalų ministro įsakymą, jam tikrai būtų nereikėję krauju susitepti. Greičiausia taip buvo įsakyta Rudenkos, kuriam mirties bausmes sankcionuoti ne naujiena. Rusai iš seno taip įpratę. Jie tik ten laimi, kur gali parodyti aklą ir žiaurią kumščio jėgą, teikiančią jiems malonumo ir pasididžiavimo. Milijonus žmonių išžudę, jie ir dabar kraujo klanais tebebraidžioja. Taip bolševikai pasigrobė valdžią, tokiais metodais valdo didžiulę raudonojo fašizmo imperiją.

Po sušaudymo vietos ir iš kitų lagerių atvežti gydytojai kelias dienas ir naktis teikė sužeistiesiems medicinos pagalbą. Pirmiausia gelbėjo sunkiai sužeistus. Dieną ir naktį chirurgai operavo, perpylinėjo donorų kraują. Po operacijos gydytojas Bylaitis į baraką atsinešė pilną dubenį kulkų, išlupinėtų iš žaizdų.

Barakuose kaliniai dalinosi patirtais įspūdžiais, svarstė sukilimo tikslą ir pasekmes.

- O vis dėlto jie didvyriai, - kalbėjo inžinierius Aleksandr Petrovič. - Mirtis vertinama ne pagal tai, kaip ir kokiu būdu mirštama, bet kodėl ir už ką mirštama. Nieko neveikimas ir blogo nedarymas - dar ne dorybė. Doro ir garbingo žmogaus vardą nusipelno tas, kas ryžtasi ir aukojasi netikusią, sugedusią tvarką pakeisti, nors jo darbas atneš priešingus rezultatus. Neteisybė visada žadina norą priešintis, nes niekas taip netrokšta laisvės, kaip tas, kuris kenčia priespaudą. Jie mirė garbingiausia mirtimi - už laisvę.

Buvo ir tokių, kurie smerkė sukilimą, kaltino iniciatorius, kad dėl jų kaltės žuvo tiek daug žmonių. O kiti įrodinėjo:

- Kur nėra kovos, ten nėra laisvėjimo, kur nėra mirties, ten nėra prisikėlimo. Gal netolima ateitis parodys, ar sukilimas buvo prasmingas. Štai jau dabar paskelbtos lengvatos. Be bruzdėjimo kažin ar valdžiai būtų šovę į galvą taip padaryti. Žinoma, gaila ir skaudu, kad tiek žmonių padėjo galvas ir dar daugiau neteko sveikatos. "Но где, скажи, когда без жертв была искуплена свобода?" - sako Puškinas.

Nepritarė sukilimui ir kai kurie lietuviai. Jie kalbėjo:

- Gera šnekėti mirusių vardu, bet kažin ką jie pasakytų, jei galėtų prabilti. Donelaitis teisybę sakė, kad dumplės geras daiktas į žaizdrą pūsti, bet prieš vėją jos niekad nederėjo. Dėl tokių lengvatų tikrai nevertėjo gyvybe rizikuoti.

Kiti lietuviai spyrėsi ir įrodinėjo:

- Verta ar neverta - ne dabar ir ne mums spręsti. Šios lengvatos taikomos turbūt ne tik Vorkutos lageriams - jos palies visus Sovietų sąjungos lagerynus ir gal išgelbės ne vieną tūkstantį žmonių nuo mirties. Dėl katorginio režimo ar maža mūsų žuvo? Reikia ir šito neužmiršti.

Keliolika žmonių, nuvaryti į kapines, kasė dvi dideles duobes - brolių kapus žuvusiems. Turbūt buvo nuspręsta lavonus be karstų suversti į dvi duobes ir užpilti. Bet vėliau, galimas daiktas, iš aukščiau įsakyta žmoniškiau palaidoti. Didelių duobių kasimą sulaikė ir liepė kasti kiekvienam atskirą. Lagerio zonoje esančioje stalių dirbtuvėje sukalė iš netašytų ir nedailintų atraižų 65 lovius - karstus. Net žmoniškesnių lentų pagailėta. Sudėjo į tas baisias dėžes kankinių lavonus, nuvežė į tundrą ir kaip kokius gyvulius pakasė.

Praeis dešimt ar daugiau metų, ir gal niekas nebežinos, kas čia vyko, kokia kaina prasiskverbta į žemės gelmes. Nebebus nė žymės pralieto kraujo, ir gal niekam nė į galvą neateis mintis, kiek čia iškentėta bado, šalčio ir smurto, kiek po tundros velėna ilsisi jaunų žmonių - katorgininkų. Tiktai paliks tų ujamų ir iškoneveiktų vergų darbai, jais didžiuosis tie, kurie rimbais ir lazdomis kalinių nugaras pliekė.

Jeigu kartais šie blankūs prisiminimai išplauktų į saulės šviesą, bolševikinė propaganda pakeltų triukšmą, pultų koneveikti mano vardą, kolioti ir šmeižti. Užrėktų, kad čia grubus prasimanymas, sovietinės tikrovės iškraipymas ir melas. Mulkindama jaunimą, šauktų, kad tie, kurie skelbia tiesą, yra niekšai ir istorijos falsifikuotojai.

Jau kitą dieną po tragiško įvykio lagerio gyvenimas pasisuko nauju vingiu. Savaitę tylėję, vėl sugaudė šachtų ventiliatoriai, iš kaminų raitydamiesi kilo juodi dūmai.

Dingo "generolas" Jaška ir kiti žiaurūs prižiūrėtojai. Administracija uoliausiu stropumu vykdė vidaus reikalų ministro įsakymą. Dar tą pačią

dieną nuo langų nuplėšė geležines grotas, ir niūrūs barakai prašviesėjo. Kaliniams įsakyta nedelsiant lopais užsiūti drabužių numerius. Po keliolikos metų iš lagerio į darbą išėjo nenumeruoti žmonės.

Pasikeitė, viršininkų ir prižiūrėtojų elgesys. Vietoje plūdimo ir nuolatinio "ты" jų lūpose neįprastai ir keistai skambėjo "вы".

Valgykloje įtaisė komercinį skyrių, kur jau kitą dieną buvo galima nusipirkti bandelių, ryžių ir makaronų košės, gardesnės sriubos.

Atidarytas šiokių tokių pramoninių prekių skyrius.

Šachtoje sustiprinta techninio saugumo kontrolė. Nuo krintančių uolienų ir anglies skeveldrų apsisaugoti angliakasiai gavo šalmus.

Darbovietėje sumažėjo keiksmų ir barnių, nes nebereikėjo ginčytis dėl išdirbio normų. Žmoniškesnės gyvenimo ir darbo sąlygos, piniginis atlyginimas yra daug geresnis stimulas darbo našumui kelti negu nuvalkiotos ir bevertės soclenktynės, viršininkų keiksmai, "būras", maisto normų mažinimas ir visokios kitokios fizinės bei moralinės sankcijos.

Grįžę iš darbo, žmonės rašė namiškiams laiškus, pranešdami apie naują gyvenimą. Apie kruvinus įvykius rašyti buvo draudžiama. Tie, kurie rašė, buvo "kūmo" iškviesti ir perspėti.

Praslinko kelios savaitės, ir dingo nusivarėliai. Kalėjimo davinio 600 gramų duonos niekas nebeįstengė sudoroti. Rytais tvarkiniai krepšius nesuvalgytos duonos tempė iš barakų ir vertė į šiukšlyną. Dėl to įsakyta valgykloje raikytą duoną išdėlioti ant stalų. Kas kiek norėjo, tiek galėjo vaalgyti ir išsinešti.

Pasitaisė ir kitos buities sąlygos. Kaliniai gavo švarias patalynes ir naujus skalbinius. Barakų pompobytai lenktyniavo, kas gražiau išpuoš patalpas. Iš uždarbio kaliniai sumetė po keletą rublių, ir ant langų pakibo užuolaidos, stalai pasipuošė staltiesėmis, lovos - švariais pagalviais.

Šalia pirties atidaryta kirpykla, kur spindėjo veidrodžiai, švietė kirpėjų balti chalatai, mirgėjo odekolono buteliukai.

"Kaveče" nupirko orkestrui dūdas, įsteigė knygynėlį, kuriame, be bolševikinės propagandos ir gausaus agitacinio šlamšto, buvo ir gerų knygų. Čia buvo galima gauti pasiskaityti rusų ir kai kurių pasaulinės klasikinės literatūros veikalų. Per aštuonerius metus, praleistus lageriuos, čia po sukilimo pirmą kartą turėjau neblogas sąlygas pasiskaityti ir geriau susipažinti su rusų literatūros istorija ir žymesnių rašytojų kūriniais.

Tarp kalinių buvo įvairių specialistų ir visokio verslo žmonių. Vienas estas kaip mat suorganizavo pučiamųjų orkestrą, ir kaliniai pietaudami dažnai klausydavosi muzikos.

Buvo keliolika smuikininkų, turinčių savus smuikus. Lageris nupirko dar keletą. Janis Licitis sudarė styginį orkestrėlį ir vadovavo lagerio saviveiklai, kuri ruošė vaidinimus ir koncertus. Solistas Radžius sau lygių

dainininkų neturėjo. Valgykloje per koncertus jis, kaip kadaise Uchtoje, vėl traukė linksmąją "Еду к Любочке" ir operų arijas. Žinoma, tokia saviveikla buvo nekokio meninio lygio, bet vis šiokios tokios pramogėlės.

Kalinių pramogų pasižiūrėti ir pasiklausyti susirinkdavo viršininkai su * šeimomis ir pažįstamais. Jie audringai plodavo ir lagerio įpročiu kojomis trypdavo, tarsi norėdami užtrinti ir užglostyti kruvino įvykio prisiminimus, kurių iki šiol dar negalėjo užmiršti ne tik kaliniai, bet ir viršininkai.

Žiauriomis diktatūros priemonėmis bolševikai sumindė žmogaus teises, atėmė žodžio, spaudos, organizacijų bei susirinkimų laisvę. Geležiniu kumščiu užčiaupė žmonių burnas. Per visą bolševikinės propagandos aparatą pavergtų žmonių vardu jie klykia, kad tokio laimingo gyvenimo pasaulyje niekur nerasi.

Tuo tarpu Vorkutos kalinių sukilimas parodė, kad vis dėlto bolševikai patys netiki savo melu ir bijo, kad jų "rojaus" tikrasis vaizdas neprasiskverbtų. Kaliniai įsitikino, kad vieningomis priemonėmis galima ir iš bolševikų išplėšti žmoniškesnio gyvenimo sąlygas.

Jei laisvasis pasaulis vieningai pareikalautų Sovietų sąjungos tautoms žmogaus teisių laisvės, bolševikinio arogantiškumo ragai būtų gerokai aplaužyti.

Netrukus vėl didelė sensacija: suimtas bolševikinio pragaro pabaisa, buvusi Stalino dešinioji ranka ir jo galybės pagrindinis ramstis - čekistų vyriausiasis vadas Laurentijus Berija. Prieš buvusį komunistų (bolševikų) partijos ir sovietinės valdžios saugotoją per radiją ir laikraščius pasipylė baisiausi kaltinimai, plūdimai ir srautai prakeikimų. Berija esąs išsigimėlis, praradęs komunisto dvasią ir vardą, pasidaręs intriguotojas, pasiryžęs pasigrobti valdžią ir t.t., ir t.t.

Iš tokios varomos akcijos buvo aišku, jog Laurentijaus dienelės suskaitytos, jog jam mirtis ant nosies kabo. Negi jis pirmas toks. Prancūzijos revoliucija sudorojo Maratą, po giljotina paguldė Dantoną, Robespjerą ir kitus vadus. Po daugybės kruvinų susidorojimų Sovietų sąjungoje Berijos likimas - ne naujiena. Kaip kartais kiaulės nugula ir suėda vaikus, taip bolševizmas ryja savo kūrėjus ir Lenino bendradarbius. Čia visą laiką vyko ir tebevyksta kruvini susidorojimai, nes, kaip rašo Liudas Dovydėnas, bolševizmas gyvas tik neapykanta. Tuojau po revoliucijos jie įniršę masiškai naikino Rusijos inteligentiją. Ją likvidavę, išrado naujus liaudies priešus tarp komunistų, ir paguldė galvas Bucharinas, Tuchačevskis, Putna, Bliucheris, Uborevičius ir tūkstančiai kitų komunistų. Bolševikai siautėjo, o laisvasis pasaulis - šaipėsi, nes tai bolševikų vidaus reikalas.

Kuomet Beriją sušaudė, mums, lietuviams, buvo lyg ir gailoka, nes tuomet kalbėta, jog Berija tikrai norėjęs pasiglemžti valdžią ir

pavergtoms tautoms grąžinti laisvę. Kalbėta, kad jo pastangomis buvę įsakyta Lietuvoje esantiems rusams išmokti lietuviškai arba išsinešdinti.

Atėjo ketvirtoji žiema - iš visų šalčiausia. Buvo dienų, kuomet, termometras rodė 56 laipsnius šalčio. Tokiomis dienomis būdavo tirštas rūkas. Menkas vėjelis užgniauždavo kvapą. Plikomis rankomis ar be kepurės nė nemėgink nueiti iš barako į valgyklą. Daug žmonių apšalo rankas, veidus, kojas. Betgi ši žiema buvo ne tokia sunki, nes žmonės buvo stipresni, sotūs ir geriau apsitaisę.

Užšalo vandentiekis, ir lageris vėl liko be vandens. "Kipetilščikams" atėjo sunkios dienos. Lagerio zonoje rinkome švaresnį sniegą, neštuvais vilkome į "kipetilką", vertėme į didžiulius kubilus, tirpinome ir virinome. Po dienos darbo gėlė atpratusias dirbti rankas. Mūsų laimei, tuojau po Naujųjų metų kilo smarki užpoliarinė pūga. Dvi dienas ir naktį dūko, šėlo, užversdama lagerį pusnynais. Iš toliau "kipetilkos" nė stogo nebesimatė. Aplink ją susidarė didžiulė sniego bazė. Milžiniškas sniego kopas vienrankiais pjūklais pjaustėme dideliais luistais ir tempėme į kubilus.

Giedriomis naktimis mirgėdavo šiaurės pašvaistė, ir žvaigždėtas dangus būdavo panašus į didžiulę šachtas gaubiančią palapinę.

Kuomet dėl techninių kliūčių sugesdavo elektrinė, šachtas ir lagerius apgaubdavo nakties tamsa. Kareivių voros eidavo aplink lagerius ir šachtas, šaudydamos raketas. Dangų raižė šviesos laukai, ir visa Vorkutos apylinkė būdavo panaši į karo veiksmų teatrą.

Pasiekta gerovė kalinių vis tiek nepatenkino, nes, kaip sako lietuviškas priežodis, paleidęs pavadį, arklio už uodegos nesuvaldysi. Teisingai rusų literatūros kritikas BeTinskis sako, jog pažangos priežastis yra žmogaus vidinis neramumas, nepasitenkinimas, nuolatinis veržlumas. Toks vidinis nusiteikimas stumia žmogų veikti, ieškoti, siekti ko geresnio, kilnesnio. Iš to kyla veikla, kova, grumtynės su kliūtimis, iš to didvyriškumas, genialumas ir kitokios žmogiškos vertybės. Dažnai žmogui labiau patinka kova tikslui siekti, negu pergalės vaisiai.

Pavasarį barakuose ir šachtose žmonės šnekėjo, ginčijosi, kad dvidešimtajame amžiuje toks gyvenimas, kaip kaliniai gyveno, yra ne tik Sovietų sąjungos, bet ir visos žmonijos gėda. Kolmykovo nuomone, dėl tokios padėties kalta ne tiek Rusija, kiek Antrojo pasaulinio karo sąjungininkai - Amerika ir Anglija, nes jos sudarė visas sąlygas bolševizmui atsigauti ir įsigalėti.

Vieną rytą iš kažkur išdygę kaukėti žmonės barake užmušė viršininkų padlaižį žydą dešimtininką. Kaliniai būreliais, nosis sukišę šnibždėjosi ir neslėpdami reiškė pasitenkinimą. Žmogžudžiams išaiškinti viršininkai didelių pastangų nerodė. Kaltininkų nesurado. Administracija turbūt bijojo naujų neramumų. Ji stengėsi geruoju įsiteikti, kad žmonės

nusiramintų ir užmirštų. Tam reikalui ji rūpinosi lageryje sukurti gyvenimo sąlygas, panašias kaip laisvėje.

Sniegui nutirpus ir žemei pradžiūvus, suskato visu spartumu baigti statyti kelių kambarių viešbutį, skirtą kalinių pasimatymams su artimaisiais. Tuščioje lagerio vietoje įrengė futbolo ir krepšinio aikšteles. Kitoje vietoje įtaisė lygiagretes, kopėčias, skersinius ir kitokius fizinio mankštinimosi įrengimus. Be to, pastatė estradą orkestrui.

Tuojau susidarė dvi futbolo ir dvi krepšinio komandos. Futbolo žaidėjai daugiausia buvo rusai, vengrai ir vokiečiai, o krepšinio - beveik vieni lietuviai. Rusai ir ukrainiečiai krepšinio nemėgo, esą - moteriškas žaidimas.

Laisvalaikiu komandos treniruodavos, o poilsio dienomis būdavo varžybos. Į rungtynes ateidavo viršininkai, iš barakų susirinkdavo kaliniai. Kareiviai žiūrėdavo ant kareivinių stogų sulipę. Sportininkai žaidžia, estradoje trenkia orkestras. Futbolo varžybos būdavo lagerio sporto šventė.

Liepos mėnesį lageris visiškai pasikeitė. Keliai ir aikštelės prieš barakus pasipuošė baltomis ornamentuotomis tvorelėmis ir klombomis. Barakų langai, baltais dažais pagražinti, iš tolo švietė.

Krautuvėlėje, be maisto produktų ir visokių niekniekių, pasirodė šiokių tokių manufaktūros prekių. Kaliniai pirkosi ir siūdinosi marškinius ir kitokias drapanas. Siuvėjams atėjo uždarbių gadynė. Kaip niekada iki šiol nebuvo buvę, lageryje pasirodė padoriai apsirengusių ir kaklaraiščiais pasipuošusių.

Užguiti ir į liūdną rezignaciją įpuolę vokiečiai atkuto. Jų namiškiai, gavę laiškus, ėmė siųsti siuntinius. Be maisto produktų, jie gaudavo gražių drapanų. Be to, iš tėvynės jiems ateidavo Raudonojo kryžiaus standartiniai maisto ir drabužių siuntinėliai. Gaudami užtikrintą paramą ir jausdami vokiečių visuomenės pagalbą, jie atsisakė dirbti. Lagerio viršininkui jie pareiškė: "Началник, работать сам. Вир пойдет нет работать". Nustebusiam viršininkui išdėstė, kad jie politiniai kaliniai ir dar, be to, ne Sovietų sąjungos piliečiai, todėl lagerio darbai jiems neprivalomi. Atsisakiusius dirbti susodino į "būrą", bet vėliau paleido. Kad negadintų drausmės, netrukus kažkur išvežė.

Pasipuošusį lagerį ėmė lankyti laisvųjų gyvenvietės žmonės. Viršininkų arba prižiūrėtojų lydimi, apeidavo barakus, valgyklą, sporto aikšteles. Po pernykščio tragiško susidorojimo dabar tos ekskursijos buvo, žinoma, labai naudingos ir reikalingos čekistų prestižui pakelti.

Po vieną kitą artimieji ir giminės dar žiemą pradėjo lankyti kalinius. Atvažiuodavo iš Ukrainos, iš Sibiro, nuo Maskvos ir net iš Lietuvos. Tuomet pasimatymams skirto namo dar nebuvo. Svečiai apsistodavo Vorkutos mieste arba laisvųjų gyvenvietėje šalia šachtų. Su kaliniais

susitikdavo lagerio sargybinėje, kur kelias dienas po valandą galėdavo pasikalbėti.

Vasarą viešbutis buvo baigtas. Atvykusieji galėdavo keletą dienų jame apsigyventi. Tuomet ir kaliniui leisdavo iš barako persikelti pas savuosius. Svečiai taipogi galėdavo apžiūrėti lagerį ir savo akimis pamatyti, kaip gyvena nuteistieji. Juk dabar, viršininkų nuomone, būdavo tikrai ne gėda pasirodyti, kad štai, žiūrėkite, kokie mes humaniški.

Po sukilimo įvedus ūkiskaitą, kalinių piniginės santaupos augo kas mėnesį. Angliakasių uždarbis sena valiuta siekdavo iki 3000 rub. per mėnesį. Jiems, kaip ir laisviesiems, mokėdavo pagal išdirbius. Tiktai kaliniai negaudavo gana didelių Tolimosios šiaurės priedų, kuriuos mokėdavo laisviesiems. Komunalinio aptarnavimo skyriaus žmonėms mokėjo nustatytas algas nuo 400 iki 1200 rublių (sena valiuta) per mėnesį.

Praslinkus keliems mėnesiams, viršininkai ėmė raginti, kad kaliniai siųstu namiškiams pinigų. Reikia tik parašyti viršininkui pareiškimą ir nurodyti, kam ir kokiu adresu prašoma pinigus išsiųsti, ir administracija nurodytą sumą iš kalinio einamosios sąskaitos persiųs namiškiams. Kalinių piniginės perlaidos taipogi buvo puiki propaganda. Mums, lietuviams, seniai žinoma okupantų taktika. Kuomet teroro priemonės reikiamų rezultatų neduoda, okupantai griebiasi humanizmo. Bismarkas, užsimojęs suvokietinti prūsų lietuvius, neuždraudęs lietuviškos spaudos, pasiekė geresnių rezultatų negu rusų carai Lietuvoje. Bismarkas yra pasakęs: "Aš myluoju tam, kad uždusinčiau". Rusai Lietuvoje dabar vartoja abi priemones: vienus dusina, o kitus terorizuoja.

Tą vasarą gegužės pirmosios ar kokia kita proga kriminalistams buvo suteikta amnestija. Žmonės pasakojo, jog baisus daiktas, kas tuomet darėsi. Būriai asocialių padarų pasipylė po miestą ir apylinkes. Įžūlūs ir baisūs pažiūrėti, pasileidę, nachališki ir brutalūs, jie bastėsi tarp žmonių, vogdami ir plėšikaudami. Milicija ir kariuomenė turėjo darbo, kol juos sugaudė, susodino į traukinius ir išsiuntė namo.

Kriminalistų amnestija - taipogi "humanizmo" demonstracija. Juk vagys, plėšikai ir kitoks asocialus elementas valdžiai nepavojingas - jie bolševikų valdžios nuversti nesikėsina. Jie, kaip ir čekistai, skriaudžia tiktai padorius žmones. Anot vieno Vorkutos milicininko, vagystė - ne nusikaltimas. Ar daiktą turės Ivanas, ar Stefanas, tas reikšmės neturi - iš Sovietų sąjungos jis neiškeliaus.

Per tuos metus generolas Derevenka nebesilankė lageryje. Kur jis dingo, kur pasidėjo, to mes nežinojome. Sklido kalbos, kad už kruviną sukilimo numalšinimą suimtas ir būsiąs teisiamas. Tokios paskalos paleistos turbūt kaliniams nuraminti.

1954 metais man ir daugeliui kitų bausmės laikas baigėsi. Dienų įskaitai už darbą likusį laiką sparčiai tirpdė. Džiaugėmės besiartinančia

laisve, tikėjomės netrukus sugrįžti į gimtąjį kraštą pas savuosius. Sužinojome, kad kažkokiu čekistų nutarimu bausmę atbuvę režiminiai iki gyvos galvos tremiami iš tėvynės. Lagerio specialioji dalis ("kūmo" įstaiga) paleistuosius spirianti pasirašyti, jog čekistų nurodytą gyvenamąją vietą patys savo noru pasirenka. Šachtos administracija įkalbinėjami pasirašyti darbo sutartį ir pasilikti dirbti 29-oje šachtoje, žadėdama aprūpinti butais arba bendrabučiais.

Vasarą beveik kas dieną po keletą žmonių išeidavo į laisvę. Į laimingųjų skaičių pateko nemaža lietuvių. Vieni pasiliko dirbti 29-oje šachtoje, keletas įsitaisė Vorkutos mieste, kitiems buvo leista išvykti į Uchtos ir kitų Komi respublikos miestų rajonus arba pas ištremtus savuosius į Sibirą.

Apie besiartinančią laisvės dieną pranešiau žmonai, vaikams ir giminėms. Sūnus jau buvo baigęs Leningrade miško technikos akademiją ir dirbo Sibiro miškų tvarkymo kontoroje Maskvoje. Gyvenimo pradžiai gavau jo ir giminių piniginę paramą ir drabužių. Laisvės diena artėjo.

Spalių 25 dieną prižiūrėtojas įteikė man apvaikštos lapelį (обходной лист), kad skubiai atsiskaityčiau su lageriu, nes rytoj baigiasi bausmės laikas, vadinasi, paleisią mane iš lagerio.

Nervingos laimės ir reto džiaugsmo kupina širdimi mečiau "kipetilkos" darbą. Skubiai nunešiau į sandėlį valdiškus skarmalus, apėjau skyrių viršinkus, kad pasirašytų, jog niekam neliekų skolingas. Su parašais nuėjau pas lagerio viršininką. Šis parašė buhalterijai raštelį, kad iš einamosios sąskaitos išmokėtų visas santaupas, ir davė man tokį pažymėjimą:

Pažymėjimas Nr. 033788, duotas piliečiui Antanaičiui Bronisui Adamasa, gimusiam tada ir tada, ten ir ten, lietuviui, kad jis, 1946 m. vasario 25 dieną pagal RSFSR baudžiamojo kodekso 58-la ir 58-11 straipsnius Lietuvos TSR vidaus reikalų kariuomenės Karo tribunolo nuteistas 10 metų laisvės atėmimu ir 5 metams pilietinių teisių susiaurinimu, nuo 1945 m. birželio mėn. 26 dienos bausmę atbuvo Vidaus reikalų ministerijos (MVD) kalinimo vietose ir, atbuvęs bausmės laikų, priskaičius darbo dienų įskaitus, 1954 m. spalių 26 dienų paleistas ir \yksta į pasirinktą gyvenamąją vietą - Komi ASSR miestą Vorkutą. Parašai ir antspaudas.

Santaupų sena valiuta gavau apie tūkstantį rublių - vidutinį vieno mėnesio darbininko uždarbį.

Vakare vaikščiojau į barakus atsisveikinti su draugais ir pažįstamais.

- Sudieu, vyrai, rytoj aš jau būsiu laisvas!

Vyrai nusijuokė, ir vienas tarė:

- Iš kur žinai, kad laisvas būsi? Adomas Mickevičius "Vėlinėse" sako,

kad rusų malone tikėti neverta, nes jie, pančius nuo rankų nuėmę, sielą surakins, toli ištrėmę.

- Žinoma, - atsakiau, - laisvas nebūsiu, nes Sovietų sąjungoje iš viso laisvų žmonių nėra, bet ilgesne virve pririštas, galėsiu plačiau apsidairyti ir pasirinkti, kad naujas gyvenimas būtų jei ne geresnis, tai bent prasmingesnis.

- Tikra tiesa! - pritarė vyrai, - nieko nėra amžino. Ilga virvė lengviau trūksta. Jai sutrūkus, pasibaigs tas vadinamasis amžinas ištrėmimas. Laimingo naujo gyvenimo! Netrukus ir mes išeisime. Tuomet gal vėl kur susitiksime.

- Velu labu vesalibu un daudz prieka prieredzet! - linkėjo malonusis Janis Licitis ir toliau sakė: - Linkiu laimingo gyvenimo ir greito sugrįžimo į savo mieląją Lietuvą!

Draugų prilinkėtas ir apdovanotas, grįžau į "kipetilką" paskutinę naktį nakvoti.

Jau seniai trimitas skelbė "otbojų", seniai barakuose kietu miegu miegojo, pavargę žmonės, o aš varčiausi ant kieto suolo šalia didelių kubilų vandens ir niekaip negalėjau užmigti. Galvoje painiojosi visokios mintys. Metai po metų slinko gyvenimo iškarpa, kupina baisių košmarų, liūdnų įvykių, skaudžių pergyvenimų. Beveik dešimt metų praslinko kaip ilga ir sunki naktis su šiurpu nukrečiančiais sapnais, kurių baisiausias - 1953 metų vasaros kalinių streiko finalas. Nesinorėjo tikėti, jog tai ne sapnai, ne iliuzija, bet tikri įvykiai. Visi tie sunkūs ir skaudūs pergyvenimai teko pakelti dėl rusiškų donkichotų, kurie jau keliasdešimt metų grumiasi ne su vėjo malūnais ir avių bandomis, bet su niekuo nekaltais žmonėmis. Servanteso Donkichotas nepavojingas, o rusiški dvidešimtojo amžiaus donkichotai ir juokingi, ir baisiai pavojingi. Vargas tiems, į kuriuos nukrypsta jų ietys.

Kitą dieną po patikrinimo prižiūrėtojas, įkišęs galvą, šūktelėjo:

- Антанайтис, давай на вахту!

Sargybinėje laukė beginklis kareivis. Su juo šnekučuodamiesi nuėjome į šalia lagerio esančią geležinkelio stotelę. Kareivis nupirko du bilietus - sau ir man. Traukiniu nuvažiavome į 7-osios šachtos gyvenvietę, kur buvo įsikūrusi tremtiniams tvarkyti komendantūra. Kareivis įteikė popierius ir išvyko atgal. Komendantas į storą knygą įrašė mano pavardę, vardą, tėvo vardą ir kitus davinius. Vietoj paso davė laikiną pažymėjimą, suteikiantį teisę gyventi tiktai Vorkutos rajone. Paskui prašneko:

- Dabar esi laisvas. Be komendantūros sutikimo neturi teisės išvykti iš Vorkutos rajono. Susirask butą ir darbą, koks patinka, prisiregistruok. Kol susitvarkysi, kiekvieną savaitę ateisi čia registruotis. Kai pradėsi dirbti, registruotis reikės kartą per mėnesį. Dabar gali eiti.

Bet kur gi eiti? Kas čia manęs laukia? Tokių ir panašių į mane

Vorkutoje niekam ne naujiena. Jų padėtis niekam nerūpi. Žmogaus praeitimi domisi tiktai saugumas. Bet kur rasti nors kelioms dienoms prieglaudą, kol susiieškosiu pastovų kampą?

Iš komendantūros išėjęs apsidairiau, ar tikrai einu vienas, ar neseka iš paskos durtuvą atkišęs kareivis. Tikrai niekas nesekė. Net nuostabu.

Čia pat ne per toliausia 7-oji šachta. Juodas kaip debesis uolienų kalnas, žemutės, tarsi žemėn prasmegusios, gyvenvietės trobelės ir atokiau nuo šachtos - lageris. Dvidešimt devintosios šachtos ir šiandieną palikto lagerio nesimatė - smulkus kaip rūkas sniegas palengva krito iš pilko dangaus, ir tokia pat pilka, nepermatoma šiaurės miglos skraistė dengė tolumas. Tiktai 7-osios šachtos ventiliatorių gausmas priminė, kad ir čia po žemėmis dirba šimtai katorgininkų.

Pasukau į gyvenvietės centrą, kur matėsi tirščiau trobesių. Pro šalį prašvilpė elnius pasikinkę nencai. Ketvertas nedidelių, poromis sukinkytų gyvulių, užvertę galvas ir atmetę šakotus ragus, skriejo liežuvius iškišę, vilkdami roges, nartomis vadinamas. Nartose sėdėjo trys žmonės. Vienas ilga, laiba kartimi baksnojo elnių šonus.

Čia pat, prie krautuvės sustojo. Priėjau arčiau pasižiūrėti iki šiol nematytų gyvulių. Elniai sunkiai ir lankiai kvėpavo, ir jiems iš snukių kamuoliais virto tiršti garai. Vieną paglosčiau. Tankūs plaukai, sudėti iš dviejų sluoksnių - apatinio pūkinio ir viršutinio paprastų plaukų. Ilgi šakoti ragai, apaugę smulkiais, tankiais aksominiais pūkeliais.

Iš krautuvės išėjo elnių kailiais apsitaisę nencai. Susėdo ir nurūko savais keliais.

Ir vėl aš vienas. Kalinio gyvenimas pasibaigė, prasidėjo nauji - tremtinio vargai.

1965 metai

Apie autorių

BRONIUS ANTANAITIS gimė 1900 m. rugsėjo 5 d. Panevėžio apskrities, Krekenavos valsčiaus Orelių kaime, ūkininkų šeimoje. 1913 m. baigė Krekenavos rusišką pradinę mokyklą. Po karo mokėsi Ramygalos progimnazijoje. Su pirmąja laida baigė Panevėžio mokytojų seminariją ir iki pat suėmimo mokytojavo įvairiose Lietuvos pradžios mokyklose.

Dar būdamas seminaristu, dalyvavo 1923 m. Klaipėdos sukilime. Nuo 1920 m. Šaulių sąjungos narys. 1926 m. Vadokliuose įkūrė Tautininkų sąjungos būrį. Mokytojaudamas Raguvoje įsteigė Mokytojų sąjungos skyrių. Už nuopelnus Lietuvai apdovanotas Gedimino ordinu, Vytauto Didžiojo ir Nepriklausomybės dešimtmečio medaliais.

1940 m. prieš rinkimus į Liaudies seimą suimtas, kelis mėnesius prasėdėjo Panevėžio kalėjime. 1945 m. vasarą mokytojas BAntanaitis suimtas ir karo tribunolo nuteistas 10 metų. Kalėjo Šilutės, Uchtos, Vorkutos lageriuose. Į Lietuvą grįžo 1956 m.

Toje pačioje byloje nuteista ir žmona JUZĖ ŠNE1DERYTĖ-ANTANAITIENĖ (g. 1899) - taip pat mokytoja, kartu su būsimu vyru baigusi Panevėžio mokytojų seminariją. Suimta 1945 m. rudenį, nuteista irgi 10 metų. Kalėjo Rasų ir Potmos (Mordovija) lageriuose. Į Lietuvą grįžo 1955 m.

Grįžus į Lietuvą, mokytojauti nė katram nebeteko.

Atsiminimai rašyti prieš daugelį metų, spausdinant labai menkai paredaguoti.

TURINYS

Kruvinasis antplūdis 5
Nusikaltimas 10
Areštas ir tardymas 12
Teismas ir bausmė 57
Etapu į Lukiškes ir Šilutę 61
Šilutės lageryje 67
Į pragaro gelmes 86
Uchtos lageryje 94
Peresylkoje ir miško kirtimo darbuose 94
Voi-Vože 111
Vorkutoje 161

Grožinės literatūros leidinys
"Metų" žurnalo biblioteka
Bronius Antanaitis
ŽODŽIAI IŠ PRAGARO
Redaktorius ***L.Gadeikis***
Dailininkė ir meninė redaktorė ***V.Daniliauskaitė***
Techninis redaktorius ***G.Pranckūnas***
Korektorė ***D.Gadeikienė***

Duota rinkti 1990 11 16. Pasirašyta spaudai 1991 05 21. SL 319. Formatas 60x90/16. Popierius rašomasis. Ofsetinė spauda. Garnitūra "Taims", 10 punktų. 13 sąUp.l., 12, 85 apsk.1.1. Tiražas 20000 egz. Užsakymas 885. Kaina 3 rb.40/kp.

Valstybinis leidybos centras, 232671 Vilnius, T.Vrublevskio 6. Rinko ir laužė "Lietuvos ūkio" žurnalo techninė redakcija. Spausdino Standartų spaustuvė, 232000 Vilnius, Dariaus ir Girėno 39.

Antanaitis B.

An = 134 Žodžiai iš pragaro: /Atsiminimai/ / Redkol.: L.G
kt. - V.: Valstyb. leidybos centras, 1991. - 2 p. - ("Metų" žurn) b-ka)

ISBN

Atsiminimuose atsiskleidžia tipiškas Lietuvos mokytojo likimas: karo pabaiga, suėmimas, dešimt metų lagerio. Retas kas tegali papasakoti apie Šilutės lagerį, apie Vorkutos kalinių sukilimą. BAntanaitis tam skiria ne vieną skaudų puslapį.

UDK 947.45 + 947.8

2
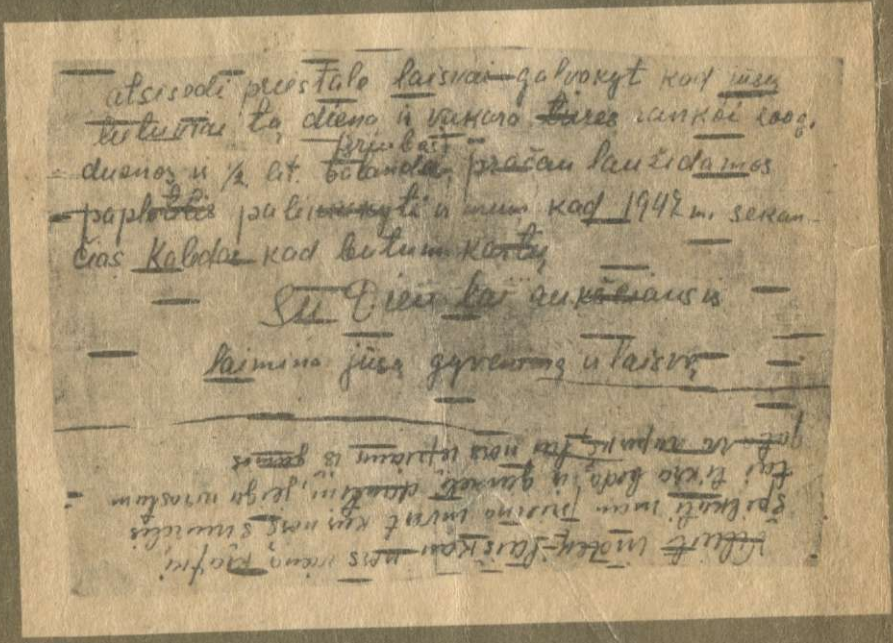
·METŲ·
žurnalo
BIBLIOTEKA